

ORTAÖĞRETİM

TÜRK DÜŞÜNCE TARİHİ

Ders Kitabı

Yazarlar

Akın SEVER
Asiye KARACAN
Cemil KILIÇ
Dursun SAĞDIŞ
Melike DALKILIÇ
Ömer Naci SOYTÜRK
Vedat SÖYLEYİCİ
Yasemin OKUR

DEVLET KİTAPLARI
.....,2024

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI YAYINLARI : 9608
DERS KİTAPLARI DİZİSİ : 2029

Her hakkı saklıdır ve Millî Eğitim Bakanlığına aittir. Kitabın metin, soru ve şekilleri kısmen de olsa hiç bir surette alınıp yayımlanamaz.

Editör

Doç. Dr. Hidayet PEKER

Dil Uzmanı

Gülhan ÖNEL

Görsel Tasarımcı

Birol SÖNMEZ

Mehmet Cihat LİMAN

Mustafa VURAL

Program Geliştirme Uzmanı

Talip AYDEMİR

Sinan SEÇKİN

Ölçme ve Değerlendirme Uzmanı

Sami KAYA

Rehberlik Uzmanı

Kenan PINARBAŞI

Baskı

Baskı Matbaanın Adı ve

Ticaret Unvanı

Tel: (0000) 000 00 00

ISBN 978-975-11-8044-5

İSTİKLÂL MARŞI

Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak;
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.
O benim milletimin yıldızıdır, parlayacak;
O benimdir, o benim milletimindir ancak.

Çatma, kurban olayım, çehreni ey nazlı hilâl!
Kahraman ırkıma bir gül! Ne bu şiddet, bu celâl?
Sana olmaz dökülen kanlarımız sonra helâl.
Hakkıdır Hakk'a tapan milletimin istiklâl.

Ben ezelden beridir hür yaşadım, hür yaşarım.
Hangi çılgın bana zincir vuracakmış? Şaşarım!
Kükremiş sel gibiyim, bendimi çiğner, aşarım.
Yırtarım dağları, enginlere sığmam, taşarım.

Garbın âfâkını sarmışsa çelik zırhlı duvar,
Benim iman dolu göğsüm gibi serhaddim var.
Ulusun, korkma! Nasıl böyle bir imanı boğar,
Medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar?

Arkadaş, yurduma alçakları uğratma sakın;
Siper et gövdeni, dursun bu hayâsızca akın.
Doğacaktır sana va'dettiği günler Hakk'ın;
Kim bilir, belki yarın, belki yarından da yakın.

Bastığın yerleri toprak diyerek geçme, tanı:
Düşün altındaki binlerce kefensiz yatanı.
Sen şehit oğlusun, incitme, yazıktır, atanı:
Verme, dünyaları alsan da bu cennet vatanı.

Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki feda?
Şüheda fışkıracak toprağı sıksan, şüheda!
Cânı, cânânı, bütün varımı alsın da Huda,
Etmesin tek vatanımdan beni dünyada cüda.

Ruhumun senden İlâhî, şudur ancak emeli:
Değmesin mabedimin göğsüne nâmahrem eli.
Bu ezanlar -ki şehadetleri dinin temeli-
Ebedî yurdumun üstünde benim inlemeli.

O zaman vecd ile bin secde eder -varsa- taşım,
Her cerîhamdan İlâhî, boşanıp kanlı yaşım,
Fışkırır ruh-ı mücerret gibi yerden na'sım;
O zaman yükselerek arşa değer belki başım.

Dalgalar sen de şafaklar gibi ey şanlı hilâl!
Olsun artık dökülen kanlarımın hepsi helâl.
Ebediyyen sana yok, ırkıma yok izmihlâl;
Hakkıdır hür yaşamış bayrağımın hürriyyet;
Hakkıdır Hakk'a tapan milletimin istiklâl!

Mehmet Âkif Ersoy

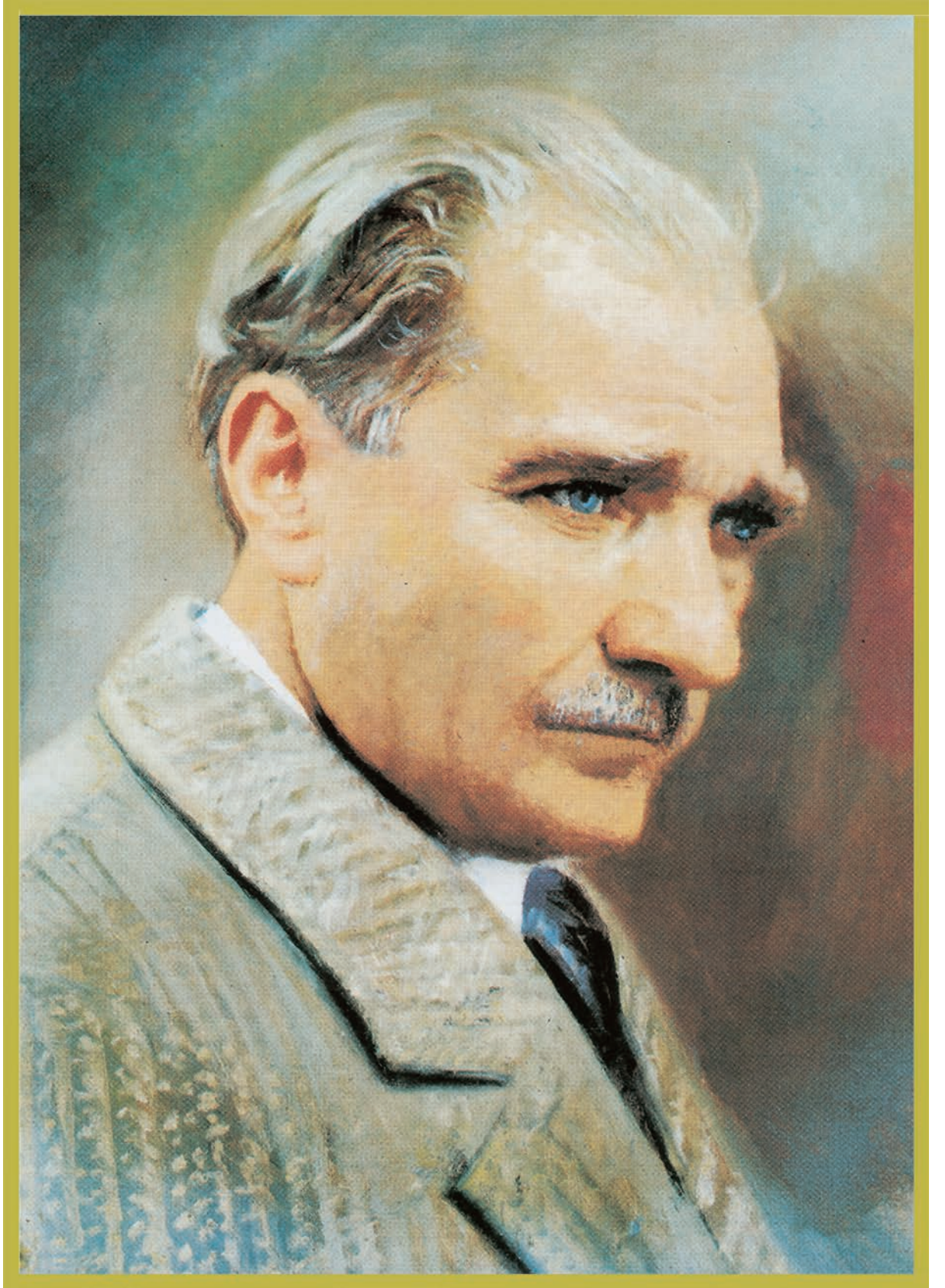
GENÇLİĞE HİTABE

Ey Türk gençliği! Birinci vazifen, Türk istiklâlini, Türk Cumhuriyetini, ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir.

Mevcudiyetinin ve istikbalinin yegâne temeli budur. Bu temel, senin en kıymetli hazinendir. İstikbalde dahi, seni bu hazineden mahrum etmek isteyecek dâhilî ve hâricî bedhahların olacaktır. Bir gün, istiklâl ve cumhuriyeti müdafaa mecburiyetine düşersen, vazifeye atılmak için, içinde bulunacağın vaziyetin imkân ve şeraitini düşünmeyeceksin! Bu imkân ve şerait, çok namüsaî bir mahiyette tezahür edebilir. İstiklâl ve cumhuriyetine kastedecek düşmanlar, bütün dünyada emsali görülmemiş bir galibiyetin mümessili olabilirler. Cebren ve hile ile aziz vatanın bütün kaleleri zapt edilmiş, bütün tersanelerine girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve memleketin her köşesi bilfiil işgal edilmiş olabilir. Bütün bu şeraitten daha elîm ve daha vahim olmak üzere, memleketin dâhilinde iktidara sahip olanlar gaflet ve dalâlet ve hattâ hıyanet içinde bulunabilirler. Hattâ bu iktidar sahipleri şahsî menfaatlerini, müstevlîlerin siyasî emelleriyle tevhit edebilirler. Millet, fakr u zaruret içinde harap ve bîtap düşmüş olabilir.

Ey Türk istikbalinin evlâdı! İşte, bu ahval ve şerait içinde dahi vazifen, Türk istiklâl ve cumhuriyetini kurtarmaktır. Muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asil kanda mevcuttur.

Mustafa Kemal Atatürk

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

KİTAPIN TANITIMI.....	08
1. ÜNİTE: İSLAM ÖNCESİ TÜRK DÜŞÜNCESİ	
A. DİNİ DÜŞÜNCE	12
İslam Öncesi Türklerdeki Âlem (Evren) Tasavvuru.....	12
İslam Öncesi Türklerdeki Gök Tanrı İnancı.....	17
B. FELSEFİ DÜŞÜNCE	22
İslam Öncesi Türklerdeki Felsefi Düşünce.....	22
C. BİLİMSEL DÜŞÜNCE	24
İslam Öncesi Türklerdeki Bilimsel Düşünce.....	24
Ç. SİYASİ DÜŞÜNCE	28
İslam Öncesi Türklerdeki Siyasi Düşüncenin Yapısı.....	28
İslam Öncesi Türklerdeki Bağımsızlık ve Adalet Düşüncesi.....	33
İslam Öncesi Türklerdeki Devlet Düşüncesi.....	34
1. ÜNİTE ÖLÇME VE DEĞERLENDİRME	36
2. ÜNİTE: İLK DÖNEM TÜRK-İSLAM DÜŞÜNCESİ	
A. DİNİ DÜŞÜNCE	44
İslam Düşüncesinin Genel Özellikleri.....	46
Türklerin İslamiyet'i Kabul Ettiği Dönemde İslam Dünyasının Genel Durumu.....	47
Dini Düşüncenin Boyutları.....	49
İlk Dönem Türk-İslam Düşüncesinin Genel Özellikleri.....	52
B. FELSEFİ DÜŞÜNCE	63
İlk Dönem Türk-İslam Düşüncesinde Felsefenin Yeri.....	63
C. BİLİMSEL DÜŞÜNCE	68
İlk Dönem Türk-İslam Düşüncesinde Bilime Verilen Önem.....	68
Ç. SİYASİ DÜŞÜNCE	74
Türklerin İslamiyet'i Kabulü.....	74
İlk Dönem Türk-İslam Siyasi Düşüncesi.....	78
2. ÜNİTE ÖLÇME VE DEĞERLENDİRME	82
3. ÜNİTE: OSMANLI DÖNEMİ TÜRK DÜŞÜNCESİ	
A. DİNİ DÜŞÜNCE	92
Osmanlı Dönemi'nde Fıkıh Düşüncesi.....	92
Osmanlı Dönemi'nde Kelam Düşüncesi.....	95
Osmanlı Dönemi'nde Tasavvuf Düşüncesi.....	98
Osmanlı'da Medreseler.....	103
B. FELSEFİ DÜŞÜNCE	107
Osmanlı Dönemi Türk Düşüncesinde Felsefi Düşüncenin Yeri.....	109
C. BİLİMSEL DÜŞÜNCE	114
Osmanlı Dönemi'nde Bilimsel Düşünce.....	114
Osmanlı Dönemi'nde Bilimsel Düşüncenin Gelişmesinde Katkısı Olan Bilim İnsanları.....	116
Bilimsel Düşüncenin Değişmesinde Kadızadelerin Etkisi.....	121
Osmanlı Bilim ve Düşünce Dünyasında Değişimin Öncüleri: Kâtipler.....	122
Ç. SİYASİ DÜŞÜNCE	128
Osmanlı Klasik Dönemi'nde Siyasi Düşünce.....	128
Osmanlı Devleti'ndeki Yenilik Arayışlarının Türk Siyasi Düşüncesine Etkisi.....	131
Tanzimat Dönemi'ndeki Modernleşme Uygulamaları.....	133
Meşrutiyet Dönemi'ndeki Modernleşme Uygulamaları.....	139
3. ÜNİTE ÖLÇME VE DEĞERLENDİRME	146
4. ÜNİTE: CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK DÜŞÜNCESİ	
A. DİNİ DÜŞÜNCE	154
Cumhuriyet Dönemi'nde Dini Düşüncede Yaşanan Gelişmeler.....	154
B. FELSEFİ DÜŞÜNCE	159
Cumhuriyet Dönemi'nde Felsefi Düşüncenin Gelişimi.....	159
C. BİLİMSEL DÜŞÜNCE	162
Cumhuriyet Dönemi'nde Uygulanan Bilim Politikaları.....	163
Cumhuriyet Dönemi'nin Önemli Bilim İnsanları.....	169
Ç. SİYASİ DÜŞÜNCE	172
Cumhuriyet Dönemi İnkılaplarının Temel Özellikleri ve Türk Düşünce Hayatına Etkileri.....	172
Cumhuriyet Dönemi Düşünce Akımları.....	174
Atatürkçü Düşünce Sistemine Etki Eden Faktörler.....	179
4. ÜNİTE ÖLÇME VE DEĞERLENDİRME	180
SÖZLÜK.....	185
CEVAP ANAHTARLARI KAREKODU.....	186
KAYNAKÇA.....	187
GÖRSEL VE GENEL AĞ KAYNAKÇASI KAREKODU.....	190
TÜRKİYE HARİTASI.....	191
TÜRK DÜNYASI HARİTASI.....	192

Ünite numarasını gösterir.

Ünite adını gösterir.

Ünite konularını gösterir.

Ünite ile ilgili öğrenilmesi hedeflenen kavramları gösterir.

Ünite neler öğrenileceğini gösterir.

HAZIRLIK

Öğrencinin ünite bölümüne ilişkin ön bilgilerini yoklayacak ve onları motive edecek çalışmaları gösterir.

SIRA SİZDE

Öğrenilen bilgilerin pekiştirilmesi amacıyla yapılacak uygulamaları gösterir.

ETKİNLİK

Öğrenilenlerin pekiştirilmesini sağlamaya yönelik hazırlanmış yazılı ve sözlü etkinlikleri gösterir.

Metni destekleyici alıntılarını gösterir. Bu kısımda kullanılan tüm metinler yazıldığı dönemin yazım ve noktalama kurallarına sadık kalınarak alınmış olup günümüz yazım ve noktalama kurallarına göre değişiklik yapılmamıştır.

Bilgi Notu

Anlatımda adı geçen bazı kavramlar, olaylar, yerler, kişiler veya eserler hakkında tanıtıcı bilgilerin verildiği yazar tarafından hazırlanmış bölüm.

Karekod

Etkileşimli kitap, video, ses, animasyon, uygulama, oyun, soru vb. ilave kaynaklara ulaşabileceğiniz karekodları gösterir.

(*) Kitap genelinde bu işaretle gösterilen metinler, yazıldığı dönemin imla ve noktalama kurallarına sadık kalınarak alınmış ve kısaltılmıştır. Günümüz imla ve noktalama kurallarına göre değişiklik yapılmamıştır.

KISALTMALAR

ASELSAN	Askerî Elektronik Sanayii	ODTÜ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
çev.	Çeviren	Ord.	Ordinaryüs
DNA	Deoksirübo nükleik asit	Prof.	Profesör
Doç.	Doçent	s.	Sayfa
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı	TAEK	Türkiye Atom Enerjisi Kurumu
Dr.	Doktor	TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
DTFC	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi	TTK	Türk Tarih Kurumu
ed.	Editör	TUSAŞ	Türk Havacılık ve Uzay Sanayii Anonim Şirketi
H	Hicri	TÜBİTAK	Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu
haz.	Hazırlayan	vb.	Ve benzeri
MÖ	Milattan önce	YÖK	Yükseköğretim Kurulu
MTA	Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü		

- Kısaltmalarda Türk Dil Kurumunun Kısaltmalar Dizini,
- Başlık ve kavramların kullanımında MEB Türk Düşünce Tarihi Öğretim Programı referans alınmıştır.

1.ÜNİTE

İSLAM ÖNCESİ TÜRK DÜŞÜNCESİ

Ünitenin Konuları

A. DİNİ DÜŞÜNCE

İslam Öncesi Türklerdeki Âlem (Evren) Tasavvuru

İslam Öncesi Türklerdeki Gök Tanrı İnancı

B. FELSEFİ DÜŞÜNCE

İslam Öncesi Türklerdeki Felsefi Düşünce

C. BİLİMSEL DÜŞÜNCE

İslam Öncesi Türklerdeki Bilimsel Düşünce

Ç. SİYASİ DÜŞÜNCE

İslam Öncesi Türklerdeki Siyasi Düşüncenin Yapısı

İslam Öncesi Türklerdeki Bağımsızlık ve Adalet Düşüncesi

İslam Öncesi Türklerdeki Devlet Düşüncesi

Anahtar Kavramlar

- Atalar kültü
- Bozkır kültürü
- Cihan hâkimiyeti anlayışı
- Gök Tanrı inancı
- İl (devlet)
- Kağan
- Kızılma ülküsü
- Orhun Kitabeleri
- Töre
- Yer-su inancı

Bu Ünite Neler Öğreneceksiniz?

Bu ünite İslam öncesi Türklerdeki

- Âlem tasavvuru,
 - Gök Tanrı ve yer-su inancı ile atalar kültünü,
 - Felsefi düşüncenin özelliğini,
 - Bilimsel düşüncenin gelişimini,
 - Siyasi düşüncenin unsurlarını,
 - Bağımsızlık ve adalet düşüncesini,
 - Devlet düşüncesini
- öğreneceksiniz.

Ünite karekodu

Ünite sunusuna ulaşmak
için bu karekodu okutunuz.

HAZIRLIK

1. Din insan için ne anlam ifade eder?
2. Bilimsel düşünce ifadesinden ne anlıyorsunuz?
3. Devlet niçin vardır?

A. DİNİ DÜŞÜNCE

İslam dinini kabul etmeden önce Türkler, çeşitli din ve kültürlerle çevrili geniş bir coğrafyada yaşamışlardır. Türkler; yaşadıkları bölgelerde yaygın olan Budizm, Hristiyanlık, Manihaizm ve Yahudilik gibi dinlerle temas içerisinde olmuşlar ancak bu dinleri kendi karakterlerine uygun bulmadıkları için uzun süreli olarak benimsememişlerdir. Çeşitli dinî çevrelerle etkileşim içinde olmalarına rağmen kendi dinî sistemlerini korumuşlardır. Türklerin dinî hayatının merkezinde Gök Tanrı (Kök Tengri) inancı yer almıştır. İnanç sistemlerini oluşturan diğer unsurlarla birlikte yer-su (yir-sub) inancı ve ataların ruhlarına saygı kutsal olarak kabul edilmiştir.

Türklerde evren tasavvurunun şekillenmesinde dinî inançların rolü büyük olmuştur.

İslam Öncesi Türklerdeki Âlem (Evren) Tasavvuru

“Üze kök tengri asra yağız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış...”

(Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında ikisi arasında insanoğlu yaratılmış.)

Kül Tigin Kitabesi (doğu yüzü), 1.satır

Görsel 1.1: Kül Tigin Kitabesi (Moğolistan)

İslam öncesi Türk düşüncesiyle ilgili ilk yazılı ve sözlü kaynaklardan anlaşıldığına göre âlem; tüm katmanlarıyla yeri, göğü ve içindekileri de kuşatan en geniş anlamdaki varlık alanıdır. Türkler evreni gök, yer ve yer altı olmak üzere üç tabakalı bir varlık alanı olarak düşünmüşlerdir. Kül Tigin Kitabesi'nde yer alan gök ile yere sonradan yer altı da ilave edilmiştir (Görsel 1.1). Bu ifadeye göre önce gök ve yer, sonra da diğer varlıklarla birlikte insan yaratılmıştır. Bu üç ana tabakanın semanın düzenli bir biçimde ucunda döndüğü kabul edilen ve yere saplanmış kazık şeklinde olan demir direk, kutsal dağ veya dünya ağacı ile birbirlerine bağlı olduğuna inanılmıştır.

Türklerin inanışına göre gök, Dünya'ya paralel ve kubbeli bir daire şeklinde olup çok katmanlıdır. Göğün merkezinde Demirkazık da denilen Kutup Yıldızı bulunmaktadır. Türkler, Kutup Yıldızı'nı gökyüzünün göbeği olarak kabul etmişler ve gök kubbenin bu yıldız etrafında döndüğünü tasavvur etmişlerdir. Büyükayı takımyıldızının yıl içerisindeki hareketlerine bağlı olarak mevsimleri ve takvimi oluşturmuşlardır. Gök kubbenin, Kutup Yıldızı'nın etrafındaki yıllık deviniminin yanında, Gök Çarkı da (Çarkifelek) sürekli devinim hâlinindedir. Bazı kaynaklarda, Gök Çarkı'nın dönüşünün ejderha sayesinde olduğunu gösteren bilgiler mevcuttur. Oğuz Kağan Destanı'nda göğün sembolünün "altın yay" olarak düşünülmesi, Türklerin Gök Çarkı'nı yay şeklinde tasavvur ettiklerine işaret eder. Bu unsurlar Türklerin efsanelerine, sembollerine ve dinî törenlerine de yansımıştır.

Âlemin orta tabakasını oluşturan Dünya, insanın yaşadığı alan olarak merkezî bir konuma sahiptir. Dünya, genellikle yer ve yer altı olarak iki tabaka şeklinde düşünülmüştür. İnsanların üzerinde yaşadığı alan yer tabakası; ölümlerin gömüldüğü, ağaçların kök saldı ve suların çıktığı tabaka ise yer altı tabakası olarak kabul edilir. Eski Türk toplumlarında Dünya sadece insanların yaşam alanı değildir. Gökte, yeryüzü ve yer altında insanların yaşamlarını etkileyen ruhların (iyelerin) bulunduğu da inanılmıştır. Dünya kutsal dağlar, dünya ağacı ve yağmur aracılığıyla göğe bağlıdır. Eski Türk inancında Dünya su üstünde yüzen bir dört köşe veya dikdörtgen, gökyüzü de bir daire olarak düşünülmüştür.

Eski Türklerle göre evren; ağaç, demir, ateş ve su olmak üzere dört unsurdan meydana gelmiştir. Onlar âlemin bir zaman ve düzen içinde var olduğunu düşünerek onunla bütünleşmişlerdir. Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan'ın çocuklarına Gün, Ay, Yıldız ve Gök, Dağ, Deniz isimlerini vermesi evren tasavvuru açısından anlamlıdır. Oğuz Kağan'ın gök ve yerle sembolik olarak bütünleşmesi, Türk birliğini kurma düşüncesinin bir ifadesi olarak da görülebilir.

Dünya, Tanrı tarafından insanların hayatlarını sürdürebilecekleri şekilde düzenlenmiştir. Göktürkler ve Kırgızlar Dünya'nın tam merkezinde, doruk noktasının altında özel bir mekâna yerleşmiş olduklarına inanmışlardır. Göktürkler için Dünya'nın merkezi etrafı ırmaklarla çevrili Ötüken bölgesidir. Ötüken'in merkezinde bulunan dağın hem göğün temel direği hem de Dünya'nın eksenini olduğunu benimsemişler ve Dünya'nın merkezi olarak tasavvur edilen vatan toprağını kutsal kabul etmişlerdir.

Görsel 1.2: Ötüken

SIRA SİZDE

Konargöçer bir hayat süren Türklerin âlem tasavvurlarının hayata yansıyan örneklerinden biri de çadır kültürüdür. Türk düşüncesinde çadır direği göğün direğine, çadırın üst kısmı da yarım küre şeklinde tasavvur edilen semaya benzetilmiştir. Bu tasavvur, Türkler yerleşik hayata geçtikten sonra da mimari örtü biçimi olarak kubbeye taşınmış ve varlığını günümüze değin sürdürmüştür. Ayrıca kültürel anlamda çadır, aile ocağını simgeleyen bir yurt olduğu gibi çadır direği de aileyi ayakta tutan "baba" simgesine dönüşmüştür.

Bu metinden hareketle Türklerde âlem tasavvuru ile çadır kültürü arasında nasıl bir bağ vardır? Yorumlayınız.

Türklerin evren tasavvurunun oluşumunu etkileyen önemli unsurlardan biri de ölüm düşüncesidir. İslamiyet öncesi Türklerde ahiret inancı vardır. Türkler için ölmek, yeni bir hayata geçmektir. Ölüm yerine kullanılan terimlere bakıldığında ölümün bir yok olma değil, dünya değiştirme olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Türkler insanların ölümlü olduğuna, Tanrı'nın tayin ettiği zaman dolunca öldüklerine, yalnızca Tanrı'nın ölümsüz olduğuna inanmışlardır. Bu durum Kül Tigin Kitabesi'nin kuzey yüzünde şu şekilde ifade edilmiştir: **"Öd tengri yaşar kişi oğlu kop ölgeli törümiş."** (Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için yaratılmış.)

Türkler, İslamiyet öncesinde de öbür dünyada ikinci bir hayatın varlığına, iyilik ve kötülöklere dair hesap verileceğine, ruhların ebediliğine inanmışlardır. Eski Türkçede ruh ve can anlamında "tin" sözcüğü kullanılmıştır. Bu sözcük aynı zamanda "nefes" demektir. Türkler ölümü nefesin kesilmesi, ruhun bedenden bir kuş gibi uçup gitmesi olarak görmüşlerdir. Bunun için bazen "öldü" yerine "uçtu" demişlerdir. Ayrıca cennete "uçmağ", cehenne de "tamu" adını vermişler ve öbür dünyaya göçen ataların ruhları için at, sığır ve davardan kurban kesmişlerdir. Kişilerin ölümünün üçüncü, yedinci, yirmi birinci ve kırkıncı günlerinde onlar adına yoğ, yağ veya ölü aşı denilen ziyafetler vermişler ve bu âdeti o kişilerin ölüm yıl dönümlerinde de tekrarlamışlardır. Ancak Türkler, yedinci gün törenleri ve yıl dönümü törenlerini daha fazla önemsemişlerdir. Çünkü onlara göre yedinci gün yapılan törenin esas amacı, ölü'nün ruhunu Tanrı katına çıkarmaktır. Cenaze töreni, kurulan kubbeli bir otağda yapılmış ve cenazenin bulunduğu otağın etrafında at koşturulmuştur.

Otağın merkezine, üstteki delikten çıkan kutsal kayın ağacından büyükçe bir sırık dikilmiştir. Bu sırığın üstünde göğün dokuz katını temsil eden dokuz çıkıntı bulunmaktadır. Gece boyunca süren törende kam (şaman), ölünün ruhunu göğün en üst katında oturduğu düşünülen Tanrı'ya ulaştırmaya çalışmıştır. Ölenlerin yası tutulmuş, matem işareti olarak saç kesilmiş ve tütsü yakılmıştır. Cenazeler büyük bir törenle gömülmüştür. Yaşlılar saçlarını başlarını dağıtmışlar, üstlerini başlarını paralamışlar, yüzlerini yırtarak kanlı gözyaşları dökmüşlerdir. Bu anlayış, Türk destanlarına da yansımıştır.

Dede Korkut Hikâyeleri'nde, esir olduğu zaman kendi hayatından ümit kesen Kazan Beyoğlu Uruz Bey'in annesine gönderdiği haberde atını kesip ölü aşı vermesi ve yas tutmasını istemesi şu şekilde ifade edilmiştir:

Aygır atımı boğazlayıp aşımı versin

(...)

Anam benim için mavi giyip kara sarınsın

Kudretli Oğuz ilinde yasım tutsun

Benim başım senin yoluna kurban olsun*

Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 113.

Türkler, ölümden sonraki hayatı yeryüzündeki hayatın bir benzeri olarak kabul etmişlerdir. Bu inancın da etkisiyle öte dünyada ihtiyaç duyulacak her şeyi mezarlara koymuşlardır. Öte dünyada ihtiyaç duyulacak eşyalarla birlikte gömülmeleri, Türklerin ahirete inandıklarının en önemli göstergesidir.

SIRA SİZDE

Yaşadığınız çevreden, İslamiyet öncesi Türklerdeki cenaze töreni âdetlerinin benzerlerini tespit ederek listeleyiniz. Bu âdetlerin günümüze kadar nasıl geldiğini yorumlayınız.

Türkler, ölenlerin yerlerinin belli olması için mezar odaları üzerine daire şeklinde toprak ve taş yığmış ve mezarları tümsek hâline getirmiştir. Bu tümsek, ölen kişinin önemine göre daha yüksek veya daha alçak olarak yapılmıştır. Mezar üzerine yapılan bu tümseklere kurgan adı verilmiştir. Kurgan üzerine yığılan toprağın akıp gitmesini önlemek amacıyla kurganın çevresi taşlarla çevrilmiştir (Görsel 1.3). Kurganlar daire biçiminde yapılabildiği gibi kare veya dikdörtgen şeklinde de yapılmış, bazılarında bir giriş yolu da açılmıştır. Ölen kişi kahramansa kurganının üzerine öldürdüğü kişi sayısınca balbal (mezar taşı) dikilmiştir.

Görsel 1.3: Kırgızistan'da Berel Vadisi'nde bulunan bir kurgan

Kurganlar genellikle toplum tarafından kutsal sayılan yerlere yapılmıştır. Bu yerler; dağ tepeleri ve etekleri, yaylalar, ormanlık alanlar, ırmak yatakları ve göl kenarları olabilir. Ancak dağların ve vadilerin daha çok tercih edildiği görülmüştür. Nitekim Bilge Kağan'ın gömüldüğü yer, Moğolistan'da Orhun Irmağı'na yakın Orhun Vadisi'dir.

Türklerde kurgan kültürü zaman içinde gelişmiştir. Selçuklularda kümbete, Osmanlılarda türbeye dönüşerek günümüze dek varlığını sürdürmüştür.

ETKİNLİK

Etkinliğin Adı: Evren Tasavvuru

20 dakika

Grup çalışması

Amaç: İslam öncesi Türklerdeki âlem tasavvurunu hayat anlayışına etkisi bakımından yorumlayabilme.

Beceri: Değişim ve sürekliliği algılama, yorumlama

Değer: Dostluk

Yöntem / Teknik: Kartopu

Uygulama: • Aşağıdaki metinden hareketle evren tasavvurunun hayatı anlamlandırmayla nasıl bir ilişki içinde olduğunu düşününüz.

İnsanın kendini tanıma çabası, yaşadığı evreni kültürel düzen içinde yeniden kurmasıyla sonuçlanmaktadır. Bu düşünce süreci evren tasavvurunu ortaya çıkarmıştır. Evren tasavvuru, evrenin oluşumu, dünyanın yaşanılabilir duruma getirilişi, insanın yaratılışı, insanın bu dünyada hangi ilkelere göre yaşayacağı, öldükten sonra gideceği öte dünyanın özelliklerinin neler olduğu ve bütün bu süreçte Tanrı'nın yerinin neler olduğunu içerir. Evren tasavvurunda ele alınan konuların merkezini insan oluşturur. Başka bir deyişle, evren tasavvuru, insanın varoluşunu açıklama teorisidir. Her toplum kendi evren tasavvuruna sahip olduğundan, her evren tasavvuru, ilgili olduğu toplumun, düşünce yapısını, zihniyetini, kurumlarını, geleneklerini ve değerlerini yansıtır. Evren tasavvurları toplumların tarihi süreçlerinde olduğundan, tam olarak ne zaman meydana geldikleri belirsizdir. Ancak bir toplumdan söz ediliyorsa ve o toplumun bir kimliği varsa, aynı zamanda onun bir evren tasavvurunun da olduğu kabul edilir. Çünkü toplumsal kimlikler evren tasavvurları tarafından belirlenirler. Benzer şekilde, evren tasavvurları da toplumsal kimliklerin oluşum süreçlerinde biçimlenirler. Kimlikler, toplumları diğerlerinden ayırdığı gibi, evren tasavvurlarını da farklılaştırmaktadırlar. *

Ayhan Bıçak, *Türk Düşüncesi I: Kökenler*, s. 33.

- Aşamalı olarak artan gruplarda (önce iki kişilik, sonra dört kişilik ve sonrasında sekiz kişilik) çıkarımlarınızı arkadaşlarınızla tartışınız. Arkadaşlarınızın olumlu yönlerini örnek alabilirsiniz.
- Grup tartışmaları sonucunda ulaştığınız, konuyla ilgili mantıksal olarak sağlam temellere dayalı düşüncenizi yazılı hâle getirip tüm sınıfla paylaşınız.

Değerlendirme:

Evren tasavvurunun hayatı anlamlandırmayla ilişkisi nedir?

İslam Öncesi Türklerdeki Gök Tanrı İnancı

Türklerin İslam öncesi dinî inançlarını üç noktada toplamak mümkündür:

- a) Gök Tanrı İnancı
- b) Atalar Kültü
- c) Yer-Su İnancı

Gök Tanrı İnancı

Türk boylarının büyük çoğunluğu Gök Tanrı inancını benimsemiştir. Hun, Göktürk ve Uygur gibi Türk devletlerinde dinî sistemin merkezinde Gök Tanrı inancı yer almaktadır. Türkler Gök Tanrı'yı her şeye gücü yeten yüce bir yaratıcı olarak kabul etmişlerdir. Tanrı; tektir, ezeli ve ebedîdir, her şeyin yaratıcısıdır, kâinatın efendisidir. O, görülemez ve sonsuzdur. İnsanların ne kadar yaşayacağını tayin eden odur. Gök Tanrı hiçbir zaman insana ya da başka bir varlığa benzetilmemiş, bu yüzden heykeli veya sureti yapılmamıştır. Her şeyin kaynağı odur. Toplumsal hayatı da o düzenlemektedir. Türklerde iktidarın kaynağı da Tanrı'ya dayandırılmıştır.

Tanrı sözcüğü, Türkçenin asli sözcüklerinden biridir. Eski Türk lehçelerinde tangrı, tengri, tenri, tengere, tangara, tingri ve tura gibi değişik ifade biçimlerine bürünen bu kavram, Türk akraba topluluklarının dillerinde bölgenin lehçesine göre varlığını sürdürmüştür. Tarihte, Türklerin Tanrı'yı ifade etmek için çalab, idi, ugan, iz, bayat gibi terimleri kullandıkları bilinse de bunlardan hiçbiri Tanrı sözcüğü kadar yaygınlık kazanmamıştır.

Gök Tanrı inancının esaslarını Türk düşünce tarihinin ilk yazılı belgeleri olan Orhun Kitabeleri'nden, Türk destanlarından ve Dede Korkut Hikâyeleri'nden hareketle tespit etmek mümkündür.

"Tanrı" sözcüğü, Orhun Kitabeleri'nde sıklıkla geçmektedir. Bu nedenle okunabilen ilk sözcüklerden biri olmuştur. Bilge Kağan Kitabesi'nin doğu ve kuzey yüzü ile Kül Tigin Kitabesi'nin güney yüzünün ilk satırları bu sözcükle başlamaktadır. Tanrı sözcüğü bazı satırlarda hem gökyüzünü hem de ulu (yüce) Tanrı'yı ifade etmek için kullanılmıştır. Örneğin Kül Tigin Kitabesi'nin doğu yüzünde şöyle denilmiştir: **"Üze kök tengri asra yağız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış."** (Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında ikisi arasında insanoğlu yaratılmış.)

Bilge Kağan Kitabesi'nin doğu yüzünde ise şu ifade yer almıştır: **"Türk, Oğuz beğleri, bodun eşid! Üze tengri basmasar, asra yer telinmeser Türk bodun, ilingin, törüğin kem artadı udaçı (ert)i?"** (Türk, Oğuz beyleri, halkı, işitin! Üstte gök çökmedikçe, altta yer delinmedikçe ilini töreni kim yıkıp bozabilirdi?)

Kül Tigin Kitabesi'nin doğu yüzünde kullanılmış olan "Kök Tengri" (Gök Tanrı) tamlaması Gök Tanrı'yı değil, mavi gökyüzünü ifade ettiği için Türkiye Türkçesine "gökyüzü" olarak aktarılmıştır. Ancak "Gök Tanrı" tamlamasındaki "gök" sözcüğü, esasında rengi veya gökyüzünü temsil etmez. Tanrı'nın ulu, semavi, yüce olması anlamında bir sıfat olarak kullanılmıştır. Aynı durum "Gök Türk" tamlamasındaki "gök" sözcüğü için de geçerlidir. Türkler, İslam'ı kabul ettikten sonra da Tanrı sözcüğünü Allah lafzını karşılamak üzere kullanmaya devam etmişlerdir. Allah ve Tanrı sözcükleri günümüze kadar beraberce kullanılagelmiş, Türk kültüründe bu iki sözcük hiçbir zaman karşı karşıya getirilmemiş ve yan yana yaşatılmıştır.

İslam öncesi Türklerin dininde, cisim (madde) hâline sokulamayan bir tek Tanrı inancı vardır. Tanrı kelimesinin aynı zamanda gökyüzü anlamını da taşıması ve gökyüzüne kutsallık atfedilmesi, Türk dinî düşüncesinde tek Tanrı inancına zıt görülmemiştir. Çünkü her kutsal olan, Tanrı değildir. Yer, su, gökyüzü, bazı orman ve dağlar kutsaldır ama Tanrı değildir. İslam öncesi Türk düşüncesinde eşi ve benzeri olmayan yüce bir Tanrı dışında ikinci bir Tanrı'ya yer verilmemiştir. Tanrı, ruhani bir varlık olarak tasavvur edildiği için insan biçiminde düşünülmemiş ve putu yapılmamıştır. Bu nedenle Türklerin puthaneleri de olmamıştır. Türkler, İslam Öncesi Dönem'den itibaren sahip oldukları bu tek Tanrı inançlarını tarih boyu sürdürmüşlerdir.

Orhun Kitabeleri'nde yer alan "Tanrı" sözcüğü çoğunlukla, İslam inancında yer alan "Yüce Allah" ifadesinde olduğu gibi "Ulu Tanrı" anlamındadır. Hem Bilge Kağan Kitabesi'nin doğu yüzünde hem de Kül Tigin Kitabesi'nin güney yüzünde şu ifade yer almıştır: **"Tengri teg tengride bolmış Türk Bilge Kağan, bu bödge olurtum."** (Tanrı gibi Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Kağan, bu devirde tahta oturdum.) Bu ifadeye göre Tanrı kendinden başka hiçbir şeye benzemeyen ulu bir varlıktır. Bilge Kağan, tahta oturması için Tanrı tarafından seçilmiştir. Türk düşüncesinde kağanlara kut veren ve onları başa geçiren Tanrı'dır. Tanrı kağanı yüceltir, savaşanlarına güç ve kuvvet verir, zafer bahşeder. O, Türk'ün yardımcısıdır. Türk halkının istikbal ve istiklali onun elindedir. Bilge Kağan Kitabesi'nin doğu yüzünde bu konuya şöyle değinilmiştir: **"Tengri küç birtük üçün anta sançdım, yanydım. Tengri yarlıkaduk üçün, men kazgantuk üçün Türk bodun [ança] kazgan [mış]lerinç."** (Tanrı güç verdiği için düşmanları orda mızrakladım, dağıttım. Tanrı lütfettiği için, ben kazandığım için Türk halkı da öylece kazanmıştır.)

Kül Tigin Kitabesi'nin doğu yüzünde şu ifadeler yer almıştır: "Türk bodunuğ atı küsi yok bolmazun tiyin, kangım kağanığ öğüm katunuğ kötürmiş tengri, ilbiriğme tengri, Türk bodun atı küsiğ yok bo[Imazun tiyin, özümün ol tengri] kağan olurtdı, erinç." (Türk halkının adı sanı yok olmasın diye babam kağanı ve annem hatunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı kağan oturttu, hiç şüphesiz.)

Orhun Kitabeleri'nde yer alan Tanrı sözcüğüyle ilgili dikkat çeken hususlardan biri de **"Türk Tanrısı"** tamlamasıdır. Bu ifade her ne kadar Türkleri koruyan, kollayan; onlara güç veren, zafer bahşeden ve Türklere özgü olan millî bir tanrı görüntüsü verse de o, sahip olduğu genel nitelikler itibarıyla bir kavmin tanrısı olmaktan çok, evrensel bir tanrı olarak gözükmektedir.

Oğuz Kağan Destanı'nda verilen bilgiye göre Oğuz Kağan (Görsel 1.4), tek bir tanrıya iman etmedikçe hiçbir kadınla evlenmemiştir. Putperestliğe karşı giriştiği mücadelede bu inanca meyleden babasını tahttan indirip, yönetimi ele geçirerek tek tanrı inancını yeniden hâkim kılmıştır. Destan sonunda Oğuz Kağan'ın çocuklarına hitaben "Ey oğullarım ben çok uğraştım, çok vuruşmalar gördüm, düşmanları ağlattım, dostlarımı güldürdüm. Ben Gök Tengri'ye borcumu ödedim." demesi, kağanlığın millî bir görev olmasının dışında dinî bir amacının da olduğuna işaret etmektedir. Türk kağanları görevlerini Tanrı adına yürüten kişilerdir. Bu anlayış, İslam öncesi Türklerde olduğu gibi İslam sonrası dönemde de aynı şekilde devam etmiştir.

Kaynaklarda yer alan bilgiye göre Oğuz Türklerinin biri herhangi bir sıkıntıya düşerse başını göğe kaldırmış ve "Bir Tanrı'yı zikrederek ona yakarmış. Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki tanrı tasavvuru ise İslam Öncesi Dönem'e ilişkin mitolojik unsurlar taşımakla birlikte İslam düşüncesindeki tanrı anlayışıyla örtüşmektedir. Kazılık Koca Oğlu Yiğenek hikâyesinde Tanrı'ya şöyle yakarılmıştır:

Yücelerden yücesin

Kimse bilmez nicesin

Aziz Tanrı

Sen anadan doğmadın

Sen babadan olmadın

Kimsenin rızkını yemedin

Kimseye güç etmedin

Bütün yerlerde birsin

Sen daim ve baki olan Allah'sın...*

Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 165.

Görsel 1.4: Oğuz Kağan (temsili)

Atalar Kültü

İslam öncesi Türk inanç sisteminin ikinci esasını atalar kültü teşkil etmiştir. Ölmüş olan ataların ruhlarına saygı duyma ve onlar için kurbanlar sunma inanç ve âdeti, İslam öncesi Türk din tarihinin önemli unsurlarından biridir. Baba ve ataların öldükten sonra da ruhları aracılığıyla aile bireylerini korumaya devam ettikleri düşünülmüştür. Ataların ve özellikle babaların ruhlarının geride kalanlara iyilik veya kötülüklerinin dokunabileceği inancı ve onlara duyulan minnet hissi, atalar kültünün temelini oluşturmaktadır. Bu düşünce, ataerkil aile anlayışındaki baba hâkimiyetinin inanç alanına yansımaları olarak görülmüştür.

Türkler için ailede ocak kutsaldır. Bu kutsallık atalara saygı ile ilgilidir. Atalar kültüründe-saygıdeğer olanlar hariç- ölen her atanın ruhu ve mezarı kült konusu olmamıştır. Asya Hunlarında her yılın mayıs ayı ortalarında atalara kurban sunulmuştur. Ataların hatıraları da kutlu sayılmıştır. İslam öncesinde Türkler, ölümlerini silahları ve kıymetli eşyalarıyla birlikte gömmüşlerdir. Göktürkler, her yıl atalarının mezarına giderek yıllık devlet törenleri yapmışlar ve bu törenleri bizzat kağanın kendisi yönetmiştir. Törenler dinî inancın bir gereği olmanın yanında birlik ve beraberliği de güçlendirmiştir. Yıllık törenlerin en önemli özelliği, atalara saygı için kurban kesmek ve mezar etrafında atları koşturarak dönmektir. Mezar etrafında yıldızların Kutup Yıldızı etrafında dönmesi gibi dönmek, kozmik düzene bağlılığın bir göstergesi olmuştur. Kurban ise iyi dileklerin Tanrı'ya ve ataya ulaşması için bir araç olarak görülmüştür.

Türkler Müslüman olduktan sonra da ana babaya, ecdada sevgi ve saygı göstermeyi sürdürmüşlerdir. Ancak İslam inancı ölenlerin putlaştırılmasını ve kabirlerinin tapınak hâline getirilmesini haram kıldığı için mezar veya türbelerde kurban kesmeyi terk etmişlerdir. Ata ruhlarının yaşayanları olumlu veya olumsuz yönde etkilediği şeklindeki bir düşünceye İslamiyet'te yer verilmemiştir.

SIRA SİZDE

İçinde bulunduğunuz genç kuşağın büyükleriyle olan sevgi ve saygı ilişkisini aile büyüklerinizle karşılıklı olarak değerlendiriniz. Elde ettiğiniz bilgileri not ederek arkadaşlarınızla yorumlayınız.

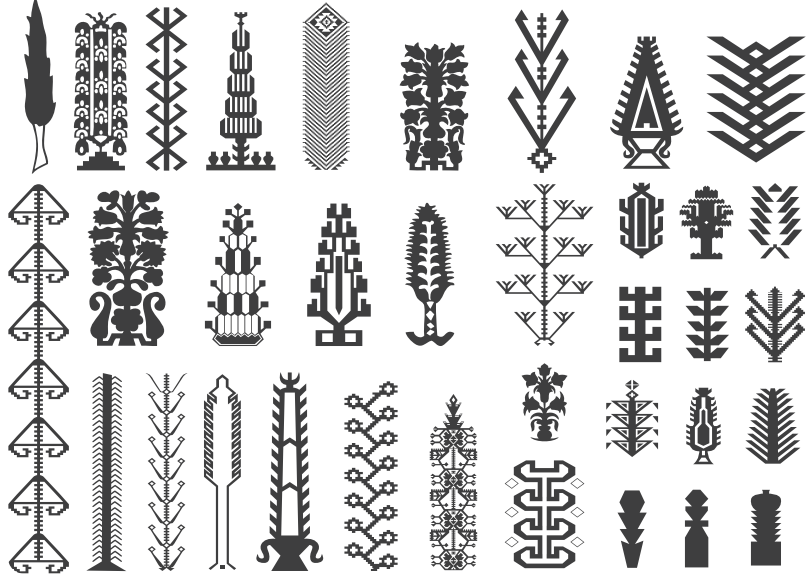

Yer-Su (Yir-Sub) İnancı

Yer-su (yir-sub) inancı, tabiat güçlerinin kutsallığıdır. Yer ve su ruhlarını da içeren varlıkların tamamından oluşan bir kültürdür. İslam Öncesi Dönem'de Türkler, içinde hareketli bir hayat geçirdikleri tabiatın Tanrı tarafından yaratıldığına inandıkları için onu "ıduk" (kutsal) saymışlardır. Türklere göre yeryüzünde bulunan varlıkların tümü sonsuz bir güzellik kaynağıdır. Bunlar Tanrı tarafından gönderilmiş kutsal hediyelerdir. Yer-su şeklinde ifade edilmiş olan bu kutsallık, büyük Türk imparatorlukları devrinde giderek bir yurt inancına dönüşmüştür.

Kül Tigin Kitabesi'nin doğu yüzünde şu ifadelere yer verilmiştir: **"Üze Türk tegrisi ıduk yiri subı ança itmiş erinç. Türk budun yok bolmazun tiyin budun bolçun tiyin kangım iltiriş Kağanıñ ögüm İbilgc Katunuğ tengri töpüsinde tutup yügerü kötürti erinç."** (Yukarıda Türk Tanrı'sı, kutsal yeri, suyu öyle düzenlemiştir. Türk milleti yok olmasın diye millet olsun diye babam İltiriş Kağan'ı, annem İbilge Hatun'u göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır.)

Göktürklerdeki yer-su inancı ve Hunlarda Güneş, Ay ve benzerine saygı gösterilmesi, semavi nitelikteki tek tanrı inancına gölge düşürmez. İslam öncesinde Türkler; dağ, ağaç, orman, mağara, su, ırmak, göl ve kayanın kutsallığına inanmışlardır. Ağaç ve ormanın kutsallığı, yer-su kültürünün en önemli simgelerinden biri olarak geleneksel Türk kültüründe önemli bir yere sahiptir. Hayat ağacı inancı ile meşe, kayın, zeytin vb. ağaçlara kutsallık atfedilmiştir (Görsel 1.5).

Görsel 1.5: Hayat ağacı, Anadolu'da çeşitli biçimlerde yaygın olarak kullanılan motifler arasında yer alır.

Kutsal sayılan ağaçların kesilmemesi gerektiği fikri, yer-su kültürünün günümüzdeki etkilerinin göstergesidir. İslam Öncesi Dönem'de Türkler için kayın ağacının önemi büyüktür. Kamlar, bu ağaç olmaksızın ayin yapmamışlardır. Bilge Kağan Kitabesi'nde Ötüken Ormanı'nın kutsal olduğundan bahsedilmiştir. Dağlar arasında kutsal kabul edilen Altay, Ötüken ve Tanrı dağlarının da Türkler için ayrı bir değeri vardır. Bu dağlara yılın belirli zamanlarında ziyaret yapılmış, kurbanlar sunulmuştur. Örneğin Göktürkler her sene beşinci ayda Altın Dağ'a çıkıp Tanrı'ya ibadet etmek suretiyle hac yapmışlardır.

Türklere göre evrende var olan her şeyin bir ruhu vardır. Buna göre dağın, taşın, ağacın ve insanın bir ruhu olduğu gibi dağların, taşların, ağaçların ve milletlerin de kolektif bir ruhu vardır.

Konargöçer toplumlarda hayvanların öneminin büyük olması doğaldır. Türklerde özellikle at, kurt, geyik, keçi ve koyun motifleri daha fazla önemi kazanmıştır. Bozkurt Destanı'ndaki kurt motifi, Göktürkler için önemli bir semboldür. Kurt, Türk destanlarında yol gösterici bir özelliğe sahiptir.

Türklerde ateş kültü de önemlidir. Türkler, öteden beri ateşe saygı göstermişler ve onda kutsal ve temizleyici bir güç görmüşlerdir. Altaylar ile Yakutlar, ateşteki bu kutsal, temizleyici güç ya da ruha "od izi" (ateş sahibi) demişlerdir.

Kutsal taşlardan biri olarak kabul edilen yada taşının yağmur yağdırmak gibi tılsımlı güçleri olduğuna inanılmıştır. Çevrelerine belirli tesirler yaydıklarına ve canlı organizmalar üzerinde önemli etkilerde bulunduklarına inanılan bazı taşların varlığına, eski kültürlerde de rastlanmaktadır. Bu inancın (dilek taşı, nazar boncuğu vb.) günümüze kadar taşındığına ilişkin örnekler mevcuttur.

Türkler, yer-su adı altında kutsal yerler ile sulara dualar okumuşlar ve onlardan dileklerde bulunmuşlardır. Bunun başlıca nedenlerinden biri kökenlerinin suya dayalı olduğu inancıdır. Diğer bir neden ise hayatın da kaynağı olan suyun sahip olduğu niteliklerdir. Su kaynağı ya da nehir güç, yaşam, süreklilik ifadesidir. Türkler su kaynaklarının kutsal olduğuna inanmışlar ve suyu kirletmeyi günah saymışlardır. Türklerin Müslüman olduktan sonra da yağmuru rahmet olarak algılamaları ve her canlının sudan yaratıldığına inanmaları, suya yükledikleri inancın devam ettiğinin bir göstergesidir.

SIRA SİZDE

İslam öncesi Türklerin tek tanrı inancını İslamiyet'teki tek tanrı inancıyla karşılaştırarak benzer ve farklı yönlerini belirtiniz.

B. FELSEFİ DÜŞÜNCE

İnsanlar, tarih boyunca varoluşlarını anlamlandırmaya çalışmışlardır. Kendi varlıklarını anlamak ve yaşamlarını anlamlandırmak istedikleri için evreni anlama arzusu da taşımışlardır. Felsefenin konusunu oluşturan bu çaba çerçevesinde temelde varlık, bilgi ve değer alanlarında çeşitli düşünceler ortaya konulmuştur. Ahlak, din, siyaset gibi hayatın her alanıyla ilgili akla dayalı düşünceleri içeren felsefe, farklı kültür ve medeniyetlerin birbiriyle etkileşimi sayesinde insanlığın ortak bir birikimi olarak var olagelmıştır.

İslamiyet öncesi Türklerin de yaşam biçimleri ve inançlarıyla şekillenen kendilerine özgü bir felsefi düşünce dünyaları olmuştur. Bu; varlık, ahlak, siyaset vb. alanları içeren ve kendi içinde tutarlı olan bir düşünce dünyasıdır.

İslam Öncesi Türklerdeki Felsefi Düşünce

İslam öncesi Türklerde felsefi düşünce, bozkır kültürünün ve konargöçer yaşamın etkisiyle Türklerin çeşitli kültürlerle kurdukları etkileşime bağlı olarak şekillenmiştir. Bu etkileşim sonucu Türk düşünce dünyasında İran, Çin, Hindistan ve Orta Asya'daki dinî ve mitolojik motifler yer almaya başlamıştır. Türklerin diğer kültürlerdeki mitolojik imgelerden etkilenmeleri, ay üstü âlemin varlığına ve doğaüstü varlıklara olan inançlarını pekiştirmiştir.

Bozkır kültürü ve konargöçer yaşam, Türklerdeki varlık tasavvurunun şekillenmesinde etkili olmuştur. Bozkırın zorlu koşulları ve sürekli hayatta kalma mücadelesi vermek zorunda kalmaları nedeniyle Türkler, Hint ve Çinliler gibi mistik bir yaşama yönelmemiş ve akla da önem veren bir yaşam biçimi oluşturmuşlardır. Türklerin akıl ve ahlak esaslı bir yaşam biçimi oluşturmaları, gerçekçi ve pratik bir düşünce yapısına sahip olmalarıyla mümkün olmuştur.

Türkler, konargöçer yaşamın zorluğunu düşünce ve ahlak sistemlerindeki disiplin sayesinde aşmışlardır. Kurdukları bu ahlaki sistem, sorumluluk bilinci taşımak ve dürüstlüğe önem vermek gibi değerlere dayanmaktadır. Örneğin halk arasında kullanılan “Söz, namustur.” cümlesi Türklerin ahlak anlayışlarının somut bir ifadesidir.

İslam’dan önce tek tanrı inancını benimseyen Türkler için sonsuz güce sahip tek varlık Gök Tanrı’dır. Orhun Kitabeleri’ndeki “Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için yaratılmış.” cümlesi, bunun somut bir ifadesidir. Gök Tanrı inancı Türklerin varlık, ahlak, siyaset gibi alanlardaki düşüncelerini şekillendirmiştir.

Gök Tanrı inancı, Türklerde ahlakı ve adaleti esas alan bir siyaset anlayışına ve cihan hâkimiyeti düşüncesine dayanan bir devlet felsefesini oluşturmuştur. Buna göre Türkler için yeryüzünün tamamına barışı ve adaleti getirmek Tanrı’nın onlara verdiği bir görevdir.

Oluşturdukları ahlaki sistem, disiplin ve görev bilincini beraberinde getirmiştir. Bu da Türklerin hem hâkimiyet kurdukları bölgelerde disiplinli ve adil olmalarını hem de asimile olmadan kültürel değerlerini korumalarını sağlamıştır. Türklerin ahlak ve adalet anlayışı sadece insana değil, tüm varlıklara bakışına da yansımıştır. Dünya, insanların yaşadığı ve her canlının saygıyı hak ettiği yaşam alanı olarak kabul edilmiştir.

Yer, Tanrı’nın insanlar ve canlılar için yarattığı bir ortamken su ise hayat anlamına gelmektedir. Yağmur aracılığıyla suyun gökten aşağıya inmesi de hayatın kutsallığını göstermektedir. Yer-su inancının temelini ise Gök Tanrı’ya gösterilen saygı oluşturmaktadır. Yer altı âlem, kötülüğün geldiği yer olarak tanımlanmakta ve tıpkı gök gibi katmanlardan oluşmaktadır.

Bozkır kültürü Türklerin doğa ile güçlü bir bağ kurmasını sağlamıştır. Her şeyi yaratan Gök Tanrı olduğu için Türkler doğayı, canlı ya da cansız tüm varlıkları bir emanet olarak görmüşlerdir. Yer-su inancı ile doğaya kutsallık atfedilmesi, doğada bulunan canlı hiçbir varlığa zarar vermeme düşüncesini geliştirmiştir. Doğaya değer verme ve doğayla uyum içinde yaşama kadim medeniyetlerde görülen ortak bir anlayışı yansıtmaktadır.

SIRA SİZDE

İslam öncesi Türklerin felsefi düşüncesine hangi faktörlerin etkisi olduğunu açıklayınız.

C. BİLİMSEL DÜŞÜNCE

Tarih boyunca insanlar hayatta kalma, beslenme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak için tabiatı tanımak, anlamak ve ondan yararlanmak amacı taşımışlardır. Tabiatı bilme çabası zamanla tabiat hakkında akla ve gözleme dayanan bilgiler elde edilmesini sağlamıştır.

Eski dönemlerde sahip olunan basit pratik bilgilerin yerini zamanla daha sistemli ve güvenilir yani bilimsel nitelikteki bilgiler almaya başlamıştır. Bilimsel düşünce, tüm medeniyetlerin katkıları ile insanlığın ortak birikimi olarak günümüze dek büyük bir gelişim göstermiştir.

İslam Öncesi Türklerdeki Bilimsel Düşünce

Diğer Erken Dönem uygarlıkları gibi Türkler de tarihin eski dönemlerinden itibaren günlük yaşama ilişkin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik pratik bilgilere sahip olmuşlardır. Türklerde bilimsel bilginin gelişmesi Mısır, Sümer, Babil, Çin ve Hint gibi bazı medeniyetlere göre nispeten daha yavaş olmuştur. Bunun en önemli sebebi, Türklerin yerleşik hayata daha geç bir dönemde geçmiş olmasıdır. Bununla birlikte Türkler; tarım, hayvancılık, savaş teknolojileri gibi bazı alanlarda ilerlemeler kaydetmişlerdir. Ayrıca tıp, kimya, astronomi, gök cisimlerini izleme ve takvimler konusunda da temel bilgiler edinmişlerdir.

Türklerde bilimsel düşünce, özellikle İslamiyet sonrasında büyük bir gelişme göstermiştir. VIII. yüzyıldan itibaren İslamiyet'i kabul etmeye başlayan Türkler öncelikle İslam medeniyetinin zengin birikiminden istifade etmiş ve zaman içerisinde aritmetik, tıp ve matematik gibi birçok alanda bilimsel düşünceye önemli katkılar sunmuştur.

SIRA SİZDE

Konargöçer yaşam bilimsel düşüncenin gelişimini nasıl etkilemiş olabilir? Düşüncenizi arkadaşlarınızla paylaşınız.

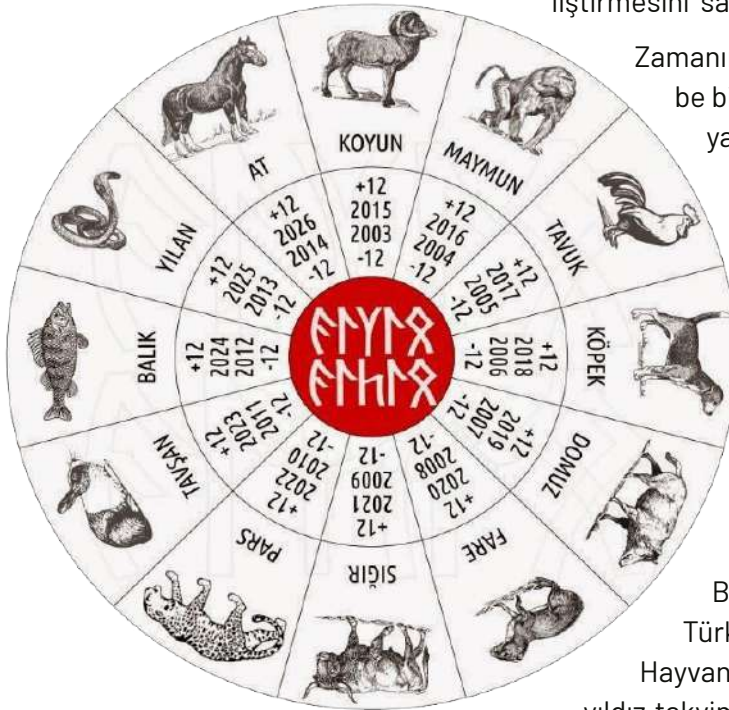
MÖ 8000'lere ait arkeolojik buluntular sonucunda Türklerin eski dönemlerden itibaren günlük hayatı kolaylaştıran kesici ve öğütücü aletlerin yanı sıra çanak, çömlek vb. araç gereçleri kullandıkları tespit edilmiştir. Orta Asya'da konargöçer bir yaşam süren Türklerin atı evcilleştirdikleri ve MÖ 2800'lerde arabayı icat ettikleri bilinmektedir.

Bilinen ilk Türk devletini kuran Hunlar, ipek ve pamuğu üretip işlemenin yanı sıra ayna üretmişler, ağaç oymacılığı yapmışlar ve çeşitli bitkilerden boya elde etmişlerdir. Orta Asya'daki diğer bir Türk devleti olan Uygurlar ise yerleşik hayata geçtikten sonra kentleşme ve kültür alanlarında büyük gelişme göstermişlerdir.

Su kanalları, su kemerleri, taş binalar, büyük mabetler yapmışlar ve kentleri kalın duvarlarla çevirmişlerdir. Uygurlar pamuğu kâğıt yapımı ve dokumacılık alanında kullanmışlardır. Aletlerin yapımında yalnızca demirden değil, birçok farklı madenden yararlanmışlardır. Altından ve kıymetli taşlardan çeşitli süs eşyaları yapmışlardır. Yeni bir alfabe geliştiren Uygurlar, matbaa öncesi dönemin en gelişmiş baskı tekniği olan klişe baskının öncüsü olmuşlardır. Tahtadan oyulmuş harfler ve klişeler kullanarak çok sayıda eser basmışlardır. Doğu Türkistan bölgesinde yapılan kazılarda VIII. yüzyıla ait çok sayıda kitap bulunmuştur. Bu durum, Uygurların yüksek bir entelektüel gelişmişliğe sahip olduğunu göstermektedir. Bunların yanı sıra Türkler astronomi, kimya ve tıp alanlarında da önemli gelişmeler kaydetmişlerdir.

Astronomi

Zamanın belirlenmesi, tarihin en eski dönemlerinden itibaren insanlar için en önemli mesele olmuştur. Çünkü belli bir düzende yaşamak için doğadaki düzeni yani mevsimleri ve gün dönümlerini bilmek gerekmektedir. Mevsimsel değişiklikleri (havanın soğuyup ısınması ve kararıp aydınlanması, günlerin uzayıp kısılması vb.) belirleyip sürekli değişim hâlinde olan koşullara uyum sağlama zorunluluğu, çeşitli medeniyetlerin farklı türden takvimler geliştirmesini sağlamıştır.

Görsel 1.6: On İki Hayvanlı Türk Takvimi

Zamanın belirlenmesi, Türkler için hem göçebe bir hayat sürerken hem de yerleşik hayat yaşarken büyük bir önem taşımıştır. Hava şartları hakkında hakkında bilgi sahibi olmak, göçebe oldukları dönemde bir yerden başka bir yere göç etmek için oldukça önemli olmuş ve yerleşik hayata geçip bir tarım toplumu olduktan sonra da önemini korumuştur. Astronomi alanında belli bir gelişmişliğe sahip olan Türkler, bu sayede kendilerine özgü bir takvim geliştirmişlerdir.

Bozkır kültürünün izlerini taşıyan ve Türklerin yaygın olarak kullandıkları On İki Hayvanlı Türk Takvimi (Görsel 1.6) temelde bir yıldız takvimidir. Yıldızların hareketlerinin Güneş'in hareketleriyle ilişkili olarak yorumlanması ve değerlendirilmesiyle oluşturulan bu takvim, on iki yıllık devrelerden meydana gelmiştir.

On iki yılda bir devreden bu takvimde her yıla bir hayvanın adı verilmiştir. Bunlar; fare, sığır, pars, tavşan, balık, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, köpek ve domuzdur. İsimleri verilen hayvanların özelliklerinin, o yılın seyrini ve o yılda doğan çocukların karakterini etkilediği kabul edilmiştir.

Bir yılın on iki aya bölündüğü bu takvimde, aylar birinc (birinci) ay, ikinc (ikinci) ay, üçünç (üçüncü) ay vb. olarak adlandırılmıştır. Gün, ikişer saatlik on iki eşit kısma ayrılmış ve bu dilimlere yine on iki hayvanın adı verilmiştir. Günün başlangıcının gece yarısı, yılın başlangıcının ise ilkbahar kabul edildiği bu takvimde dört mevsim vardır.

Uygur hukuk belgelerinde, Manas Destanı'nda ve Göktürkçe kitabelerde bazı olaylar bu takvimle tarihlenmiştir. Örneğin Kül Tigin Kitabesi'nde Kül Tigin'in ölüm tarihi şu şekilde ifade edilmiştir: "Kül Tigin Koyun yılında, on yedinci günde öldü. Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde yas törenini tamamladık. Türbesini, resimlerini, heykellerini ve kitabe taşını Maymun yılında, yedinci ayın yirmi yedisinde hep bitirdik."

Kimya

Türklerin kimya alanında da belli bir bilgi birikimine sahip olduğu bilinmektedir. Yapılan kazılarda madenden yapılmış Türklere ait çeşitli araçlar bulunmuştur. Maden kullanımında MÖ 2000'lerden itibaren büyük bir artışın olduğu tespit edilmiştir.

Eski dönemlerden itibaren bakır, kurşun ve demiri kullanmaları ve alaşım olarak bronz bulmaları Türklerin madenleri işleyecek düzeyde bilgi ve beceriye sahip olduklarını göstermektedir. Yaşadıkları coğrafyada bol miktarda demir madeni bulunan Türkler, tarihlerinin en eski dönemlerinden itibaren demircilik ile uğraşmışlardır. Türklerce kutsal kabul edilen demir de yer-sular arasında görülmüştür.

Tıp

Kutadgu Bilig'deki bilgilere göre İslam Öncesi Dönem'de Türk tıbbı, uygulanan tedavi yöntemleri bakımından iki gruba ayrılmıştır: Bunlardan ilki, kam (şaman) tarafından ruhsal problemlere yönelik inanç temelli tedavi yöntemlerine dayanan ve şifacı ile hekimlerin yürüttüğü manevi nitelikli hekimliktir. Bu tedavi yöntemi, Türklerin dinî inançları doğrultusunda uygulanmıştır. İkincisi ise otaçı, emci, atasagun vb. çeşitli isimler verilen hekimlerce yürütülen ve daha çok bitki, hayvan kökenli ilaçların kullanıldığı maddi nitelikli tıp anlayışını temsil eden hekimliktir. İslam Öncesi Dönem'de bu iki tür tıp uygulamasının günümüzdeki gibi keskin bir ayrıma sahip olmadığı unutulmamalıdır. Büyü nitelikli işlemler çoğu kez maddi ilaçlarla birlikte uygulandığı için büyü'nün nerede bittiği ve pozitif tıbbın nerede başladığını tespit etmek oldukça zordur.

Türklerin hayvanlardan yararlanma şekilleri ve hayvan hastalıkları hakkında bilgi sahibi olmaları veteriner hekimlik, zooloji, sağlık ve genel anlamda tıp alanında belli bir birikime sahip olduklarını göstermektedir. Türkler hayvan ürünlerini daha çok ilaç yapımında ve besin olarak kullanmışlar, hayvanlarda tedavi olarak dağlama yöntemini uygulamışlardır.

Hunların ölü gömme âdetlerinin bir parçası olarak mumyalama işlemi yapmaları, anatomi ve tıp alanlarında belli bir düzeyde bilgileri olduğunu göstermektedir. Göktürkler koruyucu hekimliğe önem vermiş, bitki ve hayvan kaynaklı çeşitli ilaçlar geliştirmişlerdir. Türk kavimleri arasında tıp geleneği açısından ayrıcalıklı bir yere sahip olan Uygurlar ise Çin ve Hint medeniyetlerine ait tıp metinlerinden de yararlanarak tıp alanında zengin bir birikime sahip olmuşlardır.

Bilgi Notu

Kutadgu Bilig, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü ve Divân-ı Lugâti't-Türk'teki tıpla ilgili kelimelere bakarak, Uygurlardan itibaren İslam öncesi Orta Asya Türk tıbbının geçmişe göre hayli gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz. **Divân-ı Lugâti't-Türk**'te anatomi, fizyoloji, belirtiler, hastalıklar, aletler ve ilaçlarla ilgili 581 kelime vardır. Bunların çoğunun Türkçe olması, İslam öncesi Orta Asya Türklerinin hastalıkların bir kısmını tanıdığını ve bunları bitkilerle tedavi etmeye çalıştığını göstermektedir. Bazı ilaçlar, Orta Asya'da önemli tıbbi birikime sahip olan Hindistan'dan getirilmiştir.*

Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 247

Sağlık ve tıp alanında ileri düzeyde bilgi sahibi olan Uygurlar, çiçek ve kızamık gibi bulaşıcı hastalıklar için aşı geliştirmişlerdir. İnsanlarda çiçek hastalığı sebebiyle oluşan yaralardan alınan yara kabukları önce kurutulmuş, daha sonra suda bekletilmiştir. Kabukların suda bekletilmesiyle elde edilen zayıflatılmış çiçek mikropaları, hastalığa yakalanmamış kişilere verilmiştir. Aşılama işlemi daha sonraki dönemlerde de geliştirilerek uygulanmaya devam edilmiştir.

XVIII. yüzyılda Türkiye'ye gelen Lady Mary Wortley Montagu'nun (Leydi Meri Wortli Mantegu) arkadaşına yazdığı bir mektupta anlattığı aşılama işlemi daha sonra Avrupa'da tanınip yaygınlaşmıştır. 1716'da İstanbul'da görev başlanan İngiltere elçisinin eşi olan Lady Montagu, daha önce çiçek hastalığı geçirmiştir. Bu tarihte İngiltere'de henüz bu aşı bilinmemektedir. Osmanlı topraklarında çiçek aşısının yaygın bir şekilde kullanıldığını gören Lady Montagu oğlunu da aşılatmıştır. Bu uygulamayı yazdığı mektupla arkadaşına anlatınca çiçek aşısı Avrupa'da tanınmaya başlamıştır. Osmanlılardan İngiltere'ye geçen bu aşılama işlemi, 1750'lerde Fransız okullarında herkese uygulanmış ve kısa sürede Fransa, Rusya, İsveç ve İtalya'da da yayılmıştır.

SIRA SİZDE

İslam öncesi Türk düşüncesinin bilimsel düşüncenin gelişimine katkısını değerlendiriniz.

Ç. SİYASİ DÜŞÜNCE

“Türük bodun yök bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kangım ilteriş kaganıg ögüm ilbilge katunug tengri töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç.”

(Tanrı, Türk halkı yok olmasın diye, millet olsun diye babam İlteriş Kağan'ı (ve) annem İlbilge Hatun'u [diğer (Kök) Türklerin] üzerinde tutup tahta oturtmuş(tu)şüphesiz.)

Kül Tigin Kitabesi (doğu yüzü), 11. satır

İslam Öncesi Dönem'de Türklerin siyasi düşüncesi, âlem tasavvuru ve Gök Tanrı inancıyla ilişkili olmuştur. Gökyüzündeki düzenin benzer şekilde yeryüzünde de var olduğu düşünülmüştür. Nasıl ki evrenin merkezinde Kutup Yıldızı bulunuyorsa yeryüzünün merkezinde de Tanrı'nın emriyle hükümdar olan kağanın bulunduğu kabul edilmiştir. Bütün işleri düzenleyen kağan olduğu anlayışı birey, toplum ve devlet arasındaki ilişkileri şekillendirmiştir.

Mitolojiler, destanlar, kitabeler ve atasözleri gibi çeşitli kaynaklarda Türklerin siyaset ve toplum felsefesinin düşünsel arka planı görülmektedir. Meşruiyetin kaynağı, hâkimiyetin sınırları, kağanın görevleri, uyulması ve uygulanması gereken kuralların neler olduğu gibi önemli soruların cevapları bu kaynaklarda yer almaktadır.

İslam Öncesi Türklerdeki Siyasi Düşüncenin Yapısı

İslam öncesi Türklerdeki siyasi düşüncenin temelinde yer alan başlıca unsurlar şunlardır: kut anlayışı, Türk töresi, cihan hâkimiyeti anlayışı, bağımsızlık fikri, boylar federasyonu ve konargöçer yaşam.

Kut Anlayışı

İlk Türk devletlerinde devletin ve siyasi hâkimiyetin temelinde başlıca iki unsur bulunur. Bunlar kut anlayışı ve töredir. Kut anlayışı ve töre hem devleti yöneten kağanların hâkimiyetinin kaynağı olması hem de devlet ve toplum düzeninin sağlanması açısından oldukça önemlidir.

Eski Türkçede ve bugünkü Türk lehçelerinde kut; manevi kuvvet, cesaret, uğurluluk, saadet vb. birçok anlama sahiptir. Bunların yanı sıra kut, siyasi hâkimiyet (devleti idare etme) kudreti anlamına da gelmektedir.

Orhun Kitabeleri'nde, Türk devletinin başında bulunan kağana yönetme hakkının Tanrı tarafından verildiği ifade edilmektedir. Kül Tigin Kitabesi'nde “Tanrı izin verdiği (lütfettiği) için, kendimin kutu olduğu için kağan olarak tahta oturdum.” ibaresi geçmektedir. Benzer bir ifade Bilge Kağan Kitabesi'nde de yer almaktadır: “Türk halkının adı sanı yok olmasın diye beni o Tanrı tahta oturttu.” Hükümdar, Tanrı kendisine kut yani hâkimiyet kudreti bahsettiği için insanları yönetme hakkına sahip olmuştur. Orhun Kitabeleri'nde sıkça yer alan bu tür ifadeler, devleti yönetme yetkisinin kağana Tanrı tarafından verildiğini vurgulamaktadır.

Türk Töresi

Bozkır yaşamı töre olarak adlandırılan, toplumsal ve siyasi hayatı düzenleyen sözlü hukuk kurallarının oluşumuna zemin hazırlamıştır. Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan töre, “ahlaki değerleri ve devlet hukukunu şekillendiren, sosyal hayatı düzenleyen kurallar bütünü”nü ifade eder. Törenin değişmez dört ilkesi bulunmaktadır: könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tuzluk/tüzlük (eşitlik) ve kişilik (insanlık).

Başta kağan olmak üzere toplumun tamamını bağlayan ve herkesin uymak zorunda olduğu törenin bazı kuralları değiştirilemez niteliğe sahipken bazıları zamanla değişime uğramıştır. Töreyle ait bazı kurallar, içinde bulunulan çevre ve şartlar dikkate alınarak, zaman ve ihtiyaca göre yenilenip değiştirilmiştir.

İslam öncesi Türk siyasi düşüncesine göre töre, devletin kuruluş düzenini ifade etmektedir. Tanrı, hâkimiyeti kağan aracılığıyla kağan ise töre aracılığı ile kullanmıştır. Başa geçen her kağan yeni bir töre ilan etmiştir. Hâkimiyetinin devamı ve halkın kendisine itaat etmesi için kağanın en önemli sorumluluğu, adil bir töre oluşturması ve uygulamasıdır. Töre oluşturulurken genellikle kurultaya ve halka danışılmıştır. Töreyi en iyi bilen, tecrübeli devlet adamlarından oluşan ve bir danışma meclisi hükmünde olan kurultay, kağanın seçiminde ve kağanı tahttan indirmede tam yetki sahibidir. Seçilen kağan, töreye sadık kalacağına söz vermiştir. Devletin belli kurallar içinde işlemlerini sağlayan törenin herkese eşit bir biçimde uygulanması, toplumun devlete bağlılık ve güvenini sağlamıştır.

Türklere göre devletin ve milletin varlığının şartı töreye bağlılıktır. Törenin bozulup ortadan kalkması, devletin de ortadan kalkması demektir. Bilge Kağan (Görsel 1.7), törenin önemini “Bu çağda tahta oturdum. Bu kadar ağır (saygıdeğer) törelerle dünyanın dört köşesindeki milletleri düzenledim.” şeklinde dile getirmiştir. Orhun Kitabeleri’nde de töresini kaybeden bir toplumun yok olmaya mahkûm olduğu vurgulanmıştır.

Görsel 1.7: Bilge Kağan (temsili)

Cihan Hâkimiyeti Anlayışı

Bilinen ilk Türk devleti olan Asya Hunlarından itibaren Türklerde cihana hâkim olma düşüncesi vardır. Kut anlayışı, Türklerin cihan hâkimiyeti düşüncesinin temelini oluşturmaktadır. Kağanın Tanrı’dan aldığı kut sayesinde tüm cihana barış getireceğine inanılmıştır. Türklerdeki fütuhât (fetihler) felsefesinin de temelini oluşturan cihan hâkimiyeti düşüncesi, güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar yeryüzünün her tarafına barış ve adaletin getirilmesinin Türk hükümdarlarının görevi olduğu inancına dayanmaktadır. Oğuz Kağan’ın “Güneş bayrağımız, gökyüzü otağımızdır.” sözü ve Kül Tigin Kitabesi’nin güney yüzünde yer alan “Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar oradaki tabi halklar bana bağlıdır.” ifadesi, cihan hâkimiyeti düşüncesini yansıtmaktadır.

Görsel 1.8: Türkler tarih boyunca cihan hakimiyeti anlayışına sahip olmuştur

İslam Öncesi Dönem’de var olan cihana hâkim olma düşüncesi (Görsel 1.8), İslamiyet Sonrası Dönem’de de varlığını sürdürmüştür. Orhun Kitabeleri’ndeki “Tengri (Tanrı) izin verdiği için tahta oturma” ifadesi ile Osmanlı padişahlarının sıfatlarından olan “zillullah-i fi’l-arz” (Allah’ın yeryüzündeki gölgesi) ifadesi, Türklerin devlet anlayışındaki cihan hâkimiyeti düşüncesinin sürekliliğini göstermektedir. Yine Osmanlı Devleti’nin kuruluşu ile ilgili olarak rivayet edilen “Osman Gazi’nin rüyasında göğsünden büyük bir ağaç çıkması ve dallarının bütün dünyaya yayılması” da bu düşüncenin bir yansımasıdır.

SIRA SİZDE

“Oğuz Kağan: Ey oğullarım! Çok savaştım, çok yaşlandım. Gök Tanrı’ya borcumu ödedim.” (Oğuz Kağan Destanı) **sözü ile Türk cihan hâkimiyeti düşüncesi arasında nasıl bir ilişki kurulabilir? Düşüncenizi arkadaşlarınızla paylaşınız.**

Bağımsızlık

Bir ülkenin yabancı bir otoritenin denetim ve güdümünde olmadan kendi kendini yönetebilmesi anlamına gelen bağımsızlık, Türk devlet felsefesinin en önemli unsurlarından biridir. Türk tarihi çok sayıda bağımsızlık mücadelesine sahne olmuştur. Bozkır ortamında edindikleri hayat tarzı ile istedikleri zaman yer değiştirme imkânına sahip olan Türkler, bağımsızlıklarını kaybetmektense özgürce yaşayabilecekleri yeni topraklara göç etmeyi tercih etmişlerdir.

SIRA SİZDE

Çinliler, Doğu Göktürk Hakanlığını işgal ettikten sonra Türkleri Çince konuşmaya, Çinliler gibi giyinmeye, Çin adetlerini kabul etmesi için İşbara Kağana baskı yapmaya başladılar. Bunun üzerine İşbara Kağan, Çin İmparatoruna gönderdiği mektupta şöyle cevap verdi :

“Size bağlı kalacak, haraç verecek, kıymetli atlar hediye edeceğim. Fakat dilimizi değiştiremem, uzun saçlarımızı kestiremem, halkıma Çin elbiseleri giydiremem. Adetlerinizi, kanunlarınızı almama imkân yoktur. Çünkü bu bakımdan bütün milletim hassasiyetle çarpan tek kalptir.”*

Osman TURAN, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s. 162

İşbara Kağan’ın Çinlilere cevabını bağımsızlık anlayışı bağlamında yorumlayınız.

Konargöçer Yaşam

Orta Asya'nın verimsiz toprak ve iklim koşulları bozkır kültürünü meydana getirmiştir. Bu kültürün en önemli özelliği ise bağımsız topluluklar hâlinde hayatını sürdürmek olmuştur.

Orta Asya'nın toprak ve iklim koşullarının hayvancılığa uygun olması, Türk topluluklarının atlı göçebe bir yaşam biçimi oluşturmalarını sağlamıştır. Türklerin besledikleri hayvanların başında at ve koyun bulunmaktadır. Sürülerine verimli otlaklar bulabilmek için göçebe topluluklarının konargöçer bir yaşam sürmesi yani değişen iklim koşullarında sürekli yer değiştirmesi gerekmektedir (Görsel 1.9). Bu durum, yaylak ve kışlak hayatının temelini oluşturmuştur. Bozkır hayatının hayvancılığa elverişli olması, atın evcilleştirilmesine imkân sağlamıştır. Atı ilk kez evcilleştiren Türkler olmuştur.

Görsel 1.9: Konargöçer yaşam süren topluluklar

Türkler, konargöçer yaşamın gereği olarak çok sayıda hayvanın yayıldığı geniş otlaklar bulmak zorunda kalmışlardır. Bu nedenle farklı iklim koşullarında zorlu bir yaşam mücadelesi vermişler, daha iyi korunabilmek ve düşman karşısında daha güçlü olabilmek için birleşmeyi tercih etmişlerdir. Toplulukların barış içinde bir arada yaşama isteği, karşılıklı saygıya dayalı ve adaleti esas alan bir düzen düşüncesinin oluşmasını sağlamıştır.

SIRA SİZDE

Konargöçer yaşamın yerleşik hayata göre avantajlı ve dezavantajlı yönlerini karşılaştırarak yorumlayınız.

Boylar Federasyonu

Türklerde devletin temelini aile (oguş) oluşturmuştur. Ailelerin birleşmesi ile urug, urugların birleşmesiyle de boylar meydana gelmiştir. Boylar siyasi niteliğe sahip birer birliktir. Soy ve dil birliğine dayanan boyların kendilerine ait arazisi ve savaş gücü bulunmaktadır. Kendi içinde küçük bir devlet özelliğine sahip olan boyların bir araya gelmesiyle boylar federasyonu oluşmuştur. Boylar federasyonu boyların siyasi iş birliğine dayanan topluluktur. Boylar federasyonun birleşmesiyle de en büyük siyasi birlik olan devlet (il) meydana gelmiştir.

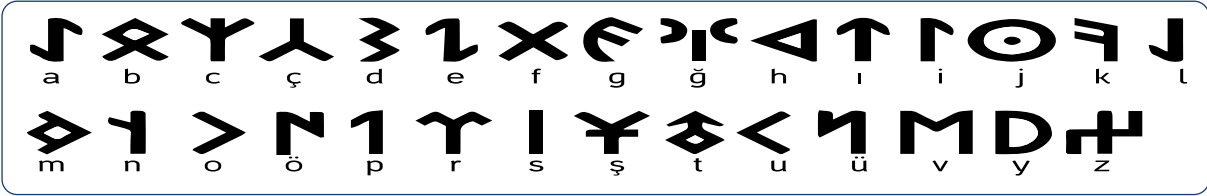
SIRA SİZDE

İslam öncesi Türklerdeki siyasi düşüncenin temel unsurları olan kut anlayışı, cihan hâkimiyeti anlayışı, boylar federasyonu, bağımsızlık, konargöçer yaşam ve Türk töresi kavramlarının birbiriyle ilişkilendirilerek bunların günümüz Türk siyasi düşüncesine etkilerini yorumlayınız.

Görsel 1.10: Orhun Kitabeleri (Moğolistan)

İslam öncesi Türk siyasi düşüncesini şekillendiren kaynakların başında **Orhun Kitabeleri** gelmektedir (Görsel 1.10). Göktürk Kitabeleri olarak da adlandırılan ve Vezir Tonyukuk, Kül Tigin, Bilge Kağan adına dikilen bu kitabeler Türk düşünce tarihinde önemli bir yere sahiptir. İlk yazılı Türkçe metin olduğu kabul edilen Orhun Kitabeleri Göktürk alfabesi (Görsel 1.11) ile yazılmıştır ve Türk adının geçtiği ilk yazılı Türkçe metin olarak kabul edilmektedir.

Görsel 1.11: Göktürk alfabesi

II. Göktürkler Dönemi'nden bugüne ulaşan Orhun Kitabeleri Türk kültürü ve töresi hakkında bilgiler içermesi bakımından büyük bir öneme sahiptir. Devletin ve toplumun karşılıklı hak ve sorumluluklarını belirten Orhun Kitabeleri'nde devlet adamlarının adil olup öncelikle toplumun huzurunu sağlamakla sorumlu olduğu belirtilir. Kitabelerde, hükümdarın toplumun istek ve ihtiyaçlarını gözetmesi gerektiği de vurgulanmıştır.

Türk siyasi düşünce geleneğinde önemli bir yere sahip olan bir başka kavram da **Kızılma ülküsüdür**. Kızılma, eski kaynaklardan günümüze dek genel olarak "erişilmesi istenen ülkü, elde edilmesi amaçlanan muhayyel yer" anlamında kullanılmıştır. Çeşitli kaynaklarda, köklerinin Uzak Doğu'da mitolojik çağlara kadar uzandığı ve insanlık tarihi kadar eski olduğu belirtilen Kızılma kavramının Batı dünyasında da mevcut olduğu belirtilmiştir. Bazı araştırmacılara göre ise ilk defa Orta Asya'da Türkler arasında doğan Kızılma ülküsü, Ergenekon Destanı'ndaki Ergenekon'dan dışarı çıkma ve kaybedilmiş olan eski yurdu tekrar ele geçirme idealidir. Kavram zamanla, gerçekleştirilmesi düşünülen idealleri ve zapt edilmesi gereken yerleri belirleyen bir sembol hâline dönüşmüştür.

SIRA SİZDE

Kızılma Osmanlı padişahlarınca da hükümdarlık alâmeti sayılmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan Osmanlı padişahları albümünde, Çelebi Sultan Mehmed'den III. Murad'a kadar sekiz padişaktan yedisinin elinde birer elma resmedilmiştir. Fâtih Sultan Mehmed, II. Bayezid ve II. Selim bu elmaları sol ellerinde, diğerleri sağ ellerinde tutmakta, Yavuz Sultan Selim'in ise iki elinde iki elma bulunmaktadır. Ayrıca çeşitli kaynaklarda, Fâtih Sultan Mehmed devrinden başlayarak III. Selim dönemine kadar Türk askerlerinin dillerinden düşürmediği, "Padişahım, biz senin uğrunda ta Kafdağı'nın ötesine, kızılma dek varırız." sözleri Osmanlılar'ın ebedî saltanatının bütünlüğü anlamında kullanılmıştır.

İstanbul'un fethinden sonra Türk milletinin hedef ve ideali Roma'ya yönelince burası bir kızılma olmuştur. Fâtih Sultan Mehmed'in veziri Gedik Ahmed Paşa'nın Otranto Seferi, Kanûnî Sultan Süleyman'ın Korfu ve Pulya seferleri, Barbaros Hayreddin Paşa'nın Reggio seferi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Viyana Kuşatması hep kızılma idealiyle açıklanmaya çalışılmıştır.*

Orhan Şaik Gökyay, Kızılma, *DİA*, s. 559

Bu metinden hareketle Kızılma ülküsünün Türk düşüncesindeki yeri hakkında ne söylenebilir? Yorumlayınız.

İslam Öncesi Türklerdeki Bağımsızlık ve Adalet Düşüncesi

Kendi inanç ve düşünceleri doğrultusunda yaşayıp bu uğurda mücadele etmek ve başka toplumların boyunduruğu altına girmemek, Türklerin tarihin her döneminde taşıdığı bağımsızlık duygusunu ifade etmektedir. Türk tarihi, Türklerin başkalarının hâkimiyetine girmeyi kabul etmeyip devletlerini yaşatmak ve bağımsızlıklarını korumak için verdikleri çok sayıda mücadele ile doludur. Bağımsızlık, Türk siyasi düşüncesinde devlet olmanın en önemli şartlarından biri olarak kabul edilmiştir.

Orhun Kitabeleri içerisinde bağımsızlık düşüncesini yansıtan şöyle bir ifade yer almaktadır: "Bilge Tonyukuk, ben kendim Çin ülkesinde vücut buldum, (o zamanlar) Türk milleti Çin'e tabi idi. Türk milleti kağansız olmasın (diye) Çin'den ayrıldı. Kağan sahibi oldu. (Fakat) sonra kağanını koyup tekrar Çin'e teslim oldu. O zaman Tanrı şöyle demiş (sana) kağan verdim. Kağanını koyup hüküm altına girdin. Hüküm altına girdiğin için Tanrı ölüm vermiş. Türk milleti öldü, mahvoldu, yok oldu."

Türk siyasi düşüncesine göre devletin öncelikli görevi adaleti sağlamaktır. Devletin varlığını koruması adalete bağlıdır. Kitabelerde devletin yıkılma nedeni olarak hükümdarların adaleti terk etmiş olmaları gösterilmektedir. Adalet ise töre ile sağlanır. Gücünü yeryüzündeki temsilcisi olduğu Tanrı'dan alan kağan, hükümdarlığını adalet temeline dayandırır. Kağanın topluma karşı öncelikli görevi adaleti sağlamaktır. Tanrıdan kut alan kağan adil davranmazsa kutu elinden alınır.

Orhun Kitabeleri'nde, hükümdarların devletin bekası ve halkın huzuru için adaleti sağlayacak yasalar getirmesi gerektiği şu şekilde ifade edilmiştir: "Üstte mavi gök (yüzü) altta da yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış. İnsanoğullarının üzerine de atalarım dedelerim Bumin Kağan ve İstemi Yabgu (hükümdar olarak) oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini ve yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler."

Bilge Kağan Kitabesi'nde adaletle ilgili olarak şu ifadeler yer almıştır: "Üstte Tanrı, altta yer bahsettiği için gözle görülmeyen, kulakla işitilmeyen milletimi doğuda gün doğusuna, güneyde ... batıda ... Sarı altınını, beyaz gümüşünü, kenarlı ipeğini, ipekli kumaşını, binek atını, aygırını kara samurunu, mavi sincabını Türküme, milletime kazanı verdim, tanzim ediverdim... Kedersiz kıldım. Üstte Tanrı kudretli ... Türk beylerini, milletini ... besleyin, zahmet çekirtmeyin, incitmeyin!.. Benim, Türk beylerim, Türk milletim, ... kazanıp... bu ... bu kağanından, bu beylerinden ... suyundan ayrılmazsan, Türk milleti, kendin iyilik göreceksin, evine gireceksin, dertsiz olacaksın..."

SIRA SİZDE

Bağımsızlık ve adalet düşüncesi Türk devlet ve siyaset anlayışını nasıl şekillendirmiştir? Düşüncenizi arkadaşlarınızla paylaşınız.

İslam Öncesi Türklerdeki Devlet Düşüncesi

Görsel 1.12: İslam öncesi Türk devletlerinde kurultay (temsili)

İslam Öncesi Dönem'de Türkler, inançları doğrultusunda bir siyasi düşünce geliştirmişlerdir. Kut anlayışına göre Tanrı tarafından seçildiğine inanılan bir kağanın yönettiği Türklerde devlet ve millet kutsal sayılmış, yönetim anlayışı da bu doğrultuda şekillenmiştir. Törenin esas olduğu devlet yönetiminde kağanlık, veraset usulüne göre babadan oğula geçmiştir.

Kağanın yanında kurultay (Görsel 1.12) adı verilen bir danışma meclisi vardır. Bununla birlikte kağanın eşi olan hatun da yönetimde etkili bir konuma sahiptir.

Türklerle göre devlet; halk, ülke, bağımsızlık gibi unsurlardan oluşmaktadır. Eski Türkçe metinlerde devlet "il" olarak ifade edilmiştir. Bilinen en eski Türkçe sözlük olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te il sözcüğünün bir diğer anlamı da barış olarak verilmiştir. Bu, devletin esas görevinin barışı sağlayıp korumak olduğu anlamına gelmektedir.

Türklerde devlet ve toplum töre etrafında birleşen bir bütünü oluşturmuştur. Sınıflaşmanın olmadığı toplumda herkes töreye karşı eşit ölçüde sorumludur. Töre aynı zamanda toplum ile devlet arasında adaletin güvencesidir.

Devlet başkanı olan kağanın en önemli görevi, halkın mutluluğunu sağlamaktır. Halkın birliğini ve mutluluğunu sağlayamayan kağan meşruiyetini kaybetmiştir. Bu durumda yerine hanedan içinden başka bir kişi getirilmiştir. Örneğin Göktürk Devleti'nde İşbara Kağan'ın tahta geçirilmesi bu şekilde olmuştur. Kurultay kendisinden önceki kağanı tahttan indirmiş ve yerine İşbara'yı kağan olarak seçmiştir.

Toplumsal yapının ve devletin temelini eski Türkçede oğuş olarak isimlendirilen aile oluşturmuştur. Ailelerin birleşmesi ile urug, zaman içinde urugların birleşmesi sonucu da boy düzeni meydana gelmiştir. Boylar, beyler tarafından yönetilmiştir. Boylar birliğinin bir araya gelmesi sonucu devlet kurulmuştur. Devletin hükümdarı ise bu beylerden biri olmuştur. Kut anlayışı doğrultusunda hükümdar olan kağan, Tanrı'ya ve halkına karşı sorumludur. Türklerde devlet ve toplum iç içe geçmiş halkalar gibidir. Bütün halkaları içine alan dıştaki en büyük halka devlettir. Bu halkanın dağılması diğer halkaların da dağılması anlamına gelmektedir.

İslam Öncesi Dönem'de Türk devlet anlayışında önemli bir yere sahip olan bir başka unsur da meclistir. Bu kuruma toy, kengeş meclisi, kurultay gibi çeşitli isimler verilmiştir. Yılın belli günlerinde toplanan meclis siyasi, askerî, sosyal, ekonomik vb. önemli konuların görüşüldüğü ve karara bağlandığı yer olmuştur.

Türklerde en eski dönemlerden günümüze dek bir devlet başkanı ve meclis varlığını daima sürdürmüştür. İlk Türk devletlerinden itibaren devletin temelinde yer alan kağan ve kurultay, daha sonra kurulan Türk devletlerinde de farklı isimler altında yerini korumuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nde cumhurbaşkanının yanında halkın seçtiği temsilcilerden oluşan bir meclis (TBMM) varlığını sürdürmüştür. Cumhurbaşkanı devletin başındaki en yetkili kişi olmakla birlikte devlet yönetiminde önemli kararlar meclis çatısı altında alınmaktadır. Bu durum, Türk devletlerinin sahip oldukları devlet ve yönetim anlayışının ana hatlarıyla bir sürekliliğe sahip olduğunu göstermektedir. Bu açıdan Türk devlet geleneği geçmişle günümüz arasında bir köprü oluşturmaktadır.

SIRA SİZDE

İslam öncesi Türklerdeki devlet anlayışını, devleti oluşturan unsurlar arasındaki ilişkiyi göz önünde bulundurarak yorumlayınız.

1. ÜNİTE ÖLÇME VE DEĞERLENDİRME

Aşağıdaki yapılandırılmış kutucuklarda İslam öncesi Türk düşüncesinin bilimsel düşünceye katkılarına ilişkin unsurlar verilmiştir. Kutucuklardaki numaraları kullanarak soruların cevaplarını yazınız. Aynı kutucuğu birden fazla cevap için kullanabilirsiniz.

1 On İki Hayvanlı Türk Takvimi	2 İslamiyet'in kabulü	3 Konargöçer yaşam tarzı	4 Uygurlar
5 Atasagun	6 Su kemerleri	7 Maden işleme	8 Kâğıt yapımı
9 Su kanalları	10 Alfabe	11 Dağlama yöntemi	12 Divanü Lûgati't-Türk
13 Mumyalama	14 Çiçek aşısı	15 Klişe baskı tekniği	16 İlaç yapımı
17 Bitkilerden boya elde etme	18 Otaçı	19 Büyük mabetler	20 Kutadgu Bilig

1. Türklerde bilimsel bilginin gelişiminin Mısır, Sümer, Babil, Çin ve Hint gibi bazı medeniyetlere göre nispeten yavaş olmasının sebebi hangisidir?
2. Yerleşik hayat tarzına sahip olması sayesinde bilim ve teknik alanında büyük gelişmeler kaydeden Türk topluluğu hangisidir?
3. Türklerde İslam Öncesi Dönem'de tıp alanında yaşanan gelişmeler hangileridir?
4. Türklerde İslam Öncesi Dönem'de kimya alanında yaşanan gelişmeler hangileridir?
5. Türklerde İslam Öncesi Dönem'de mimari alanında yaşanan gelişmeler hangileridir?
6. Türklerde bilimsel gelişmenin büyük bir ivme yakalamasında dönüm noktası olan kavram hangisidir?
7. Uygur Türklerinin entelektüel gelişmişlik düzeyinin göstergeleri hangileridir?
8. Türklerin ileri düzeyde astronomi bilgisine sahip olduğunun göstergesi hangisidir?
9. İslamiyet öncesi Türklerde maddi nitelikli tıp anlayışını temsil eden hekimlere verilen isimler hangileridir?
10. İslamiyet öncesi Türklerin bilimsel ve teknik düzeylerine dair bilgiler veren iki kaynak eser hangileridir?

İslam öncesi Türklerdeki siyasi düşüncenin kaynağını oluşturan unsurlarla ilgili ifadelerin aşağıdaki tabloda verilen hangi kavramla ilişkili olduğunu belirleyiniz. Tabloda ilgili olan yerlere ifadenin numarasını yazarak eşleştiriniz.

11. "Türk bodununun adı sanı yok olmasın diye beni o Tengri tahta oturttu."
12. Sosyal ve siyasi hayatı düzenleyen, hukuki değer taşıyan, hakanın yetkilerini sınırlandıran kurallar bütünüdür.
13. "Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar oradaki tâbi halklar bana bağlıdır."
14. Ergenekon Destanı'nda Ergenekon'dan dışarı çıkma ve kaybedilmiş olan eski yurdu tekrar ele geçirme ideali olarak görülür. Kavram zamanla, gerçekleştirilmesi düşünülen idealleri ve zapt edilmesi gereken yerleri belirleyen bir sembol hâline dönüşür.
15. Bozkır ortamında istedikleri zaman yer değiştirme imkânına sahip olan Türkler, yabancı bir otoritenin güdümünde olmadan özgür bir biçimde yaşamayı tercih etmişlerdir.
16. Göktürk alfabesiyle yazılan ve Türk kültürü ile töresi hakkında bilgi vermesi bakımından büyük bir öneme sahip olan bu eserler Türk adının geçtiği ilk kaynaktır.

Kızılcelme	Orhun Kitabeleri	Kut Anlayışı	Konargöçer Yaşam	Türk Töresi	Cihan Hâkimiyeti Anlayışı	Bağımsızlık
.....						

Aşağıdaki soruların cevaplarını boş bırakılan alanlara yazınız.

17. Kül Tigin Kitabesi'nde "Öd tengri yaşar kişi oğlu kop ölgeli törümiş" (Zamanı tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için yaratılmış.) şeklinde ifade bulan zaman anlayışını hayat, ölüm, sonsuzluk ve tanrı kavramları çerçevesinde yorumlayınız.

18. Eski Türklerde ahiret (ölümden sonraki hayat) inancı olduğuna dair göstergeler nelerdir? Örneklerle açıklayınız.

19. "Gök Tanrı'nın soyut ve maddeden bağımsız olarak tasavvur edilmesi, Türklerin üst düzey zihinsel yapılara sahip olduğunu gösterir." önermesini yorumlayınız.

20. İslamiyet öncesi Türklerdeki felsefi düşüncenin varlık, ahlak ve siyaset felsefesine ilişkin unsurlarını belirleyerek bunlar arasındaki etkileşimleri açıklayınız.

21. İslamiyet Öncesi Dönem’de filizlenip Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de devam ederek Türk siyasi düşüncesine tarih boyunca damga vuran Kızılcelma ölküsünü, günümüz siyasi koşullarında ve Türk dünyası perspektifinde yorumlayınız.

22. İslamiyet öncesi Türk siyasi düşüncesini oluşturan “devlet, egemenlik, bağımsızlık, adalet, kut anlayışı, töre” kavramlarını hiyerarşi, etkileşim ve sebep sonuç ilişkileri bağlamında değerlendiriniz.

23. Tarihî serüveninde 16 büyük devlet kurmuş olan Türklerdeki “devlet geleneği” kavramını, Türk devletlerinin ortak özellikleri bağlamında açıklayınız.

24. İslamiyet öncesi Türk inanç sisteminde yer alan yer-su inancını kısaca açıklayınız.

Aşağıdaki soruların doğru cevabını işaretleyiniz.

25. İslamiyet öncesi Türklerdeki âlem tasavvuru ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi yanlıştır?

- A) Evren; ağaç, demir, ateş ve su olmak üzere dört unsurdan meydana gelmiştir.
- B) Dünya, su üstünde yüzen dört köşe veya dikdörtgen, gökyüzü de bir daire olarak düşünülmüştür.
- C) Evren; gök, yer ve yer altı olmak üzere üç tabakalı bir varlık alanı olarak düşünülmüştür.
- D) Gökyüzü kubbe şeklinde tasavvur edilmiştir.
- E) Gökte, yeryüzü ve yer altında insanların yaşamlarını etkileyen ruhların (iyelerin) bulunması sebebiyle evrene kaos hâkimdir.

26. Eski Türklerdeki evren tasavvurunun hayat anlayışlarına yansımalarıyla ilgili

- I. Türklerin efsanelerine, sembollerine ve dinî törenlerine yansımıştır.
- II. İnsan, evrenle bütünleşen bir varlık olarak tasavvur edilmiştir.
- III. Çadır, evrenin küçük ölçekte bir benzeşimi olarak tasarlanmıştır.

ifadelerinden hangileri söylenebilir?

- A) Yalnız I
- B) I ve II
- C) I ve III
- D) II ve III
- E) I, II ve III

27. İslam öncesi Türklerdeki Gök Tanrı inancıyla ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?

- A) "Gök Tanrı" tamlamasındaki "gök" kelimesi, "ulu, yüce" anlamındadır.
- B) Gök Tanrı inancına göre Tanrı sadece yaratılış ve ölümden sonraki hayatla ilgilidir.
- C) Orhun Kitabeleri'nde yer alan "Türk Tanrısı" tamlaması, Türklere özgü yerel bir tanrı tasavvurunu ifade etmektedir.
- D) Eski Türklerdeki Gök Tanrı inancı, çeşitli arkeolojik kazılarda ortaya çıkan Gök Tanrı heykelleriyle tespit edilmiştir.
- E) Türklerin tanrı kavramını çalab, idi, ugan, iz, bayat gibi sözcüklerle ifade etmesi çok tanrılı bir inanç sistemleri olduğunu göstermektedir.

28. İslamiyet öncesi Türk inanç sisteminin esaslarından biri olan atalar kültü ile ilgili aşağıdakilerden hangisi yanlıştır?

- A) Göktürklerde siyasi ve toplumsal işlevleri de vardır.
- B) Yalnızca saygıdeğer ataların ruhları konu edilmiştir.
- C) Ata ruhlarının hayattaki insanlarla ilişkisinin devam ettiği inanışına dayanır.
- D) Babanın ruhu, ataerkil aile yapısının bir sonucu olarak özel bir öneme sahiptir.
- E) Mezar başında kurban kesme gibi ritüeller bakımından İslamiyet'le benzerlik göstermektedir.

29. İslamiyet öncesi Türklerde felsefi düşünceyle ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi yanlıştır?

- A) Türklerin ahlak ve adalet anlayışı tüm varlıklara bakışına yansımıştır.
- B) Türklerin siyaset felsefesinin temel ilkesi, yeryüzünün tamamına barışı ve adaleti getirmektir.
- C) Gök Tanrı inancı Türklerin varlık, ahlak ve siyaset gibi alanlardaki düşüncelerini şekillendirmiştir.
- D) Her şeyi yaratan Gök Tanrı olduğu için Türkler doğayı, canlı ya da cansız tüm varlıkları bir emanet olarak görmüşlerdir.
- E) Türkler, bireyin ruhsal tekamülüne odaklanan mistik bir varlık felsefesi ve dünya görüşü oluşturmuşlardır.

30. İslamiyet öncesi Türklerdeki siyasi yapılanmayla ilgili

- I. Kut anlayışı doğrultusunda hükümdar olan kağan, Tanrı'ya ve halkına karşı sorumludur.
- II. Urug, boy, bodun gibi kavramlar sosyal sınıfları ifade eder ve törelerin bağlayıcılığı bu sınıfların ekonomik güçlerine göre değişir.
- III. Oguş (aile) toplumun temel birimi ve devletin yapı taşıdır.

ifadelerinden hangileri söylenebilir?

- A) Yalnız I
- B) Yalnız II
- C) I ve III
- D) II ve III
- E) I, II ve III

Ünite ile ilgili daha fazla soru içeriğine bu karekodan ulaşabilirsiniz.

2.ÜNİTE

İLK DÖNEM TÜRK-İSLAM DÜŞÜNCESİ

Ünitenin Konuları

A. DİNİ DÜŞÜNCE

İslam Düşüncesinin Genel Özellikleri
Türklerin İslamiyeti Kabul Ettiği Dönemde İslam
Dünyasının Genel Durumu
Dinî Düşüncenin Boyutları
İlk Dönem Türk-İslam Düşüncesinin Genel Özellikleri

B. FELSEFİ DÜŞÜNCE

İlk Dönem Türk-İslam Düşüncesinde Felsefenin Yeri

C. BİLİMSEL DÜŞÜNCE

İlk Dönem Türk-İslam Düşüncesinde Bilime Verilen Önem

Ç. SİYASİ DÜŞÜNCE

Türklerin İslamiyet'i Kabulü
İlk Dönem Türk-İslam Siyasi Düşüncesi

Anahtar Kavramlar

- Ahilik
- Beytülhikme
- Fıkıh
- Hanefilik
- Kelam
- Matüridilik
- Meşşailik
- İslam düşüncesi
- İşrakilik
- Tasavvuf
- Türk-İslam düşüncesi
- Yesevilik

Bu Ünite Neler Öğreneceksiniz?

Bu ünite

- Türklerin İslamiyet'i kabul ettiği dönemdeki İslam düşüncesinin özelliklerini,
- İlk dönem Türk-İslam düşüncesinin dinî boyutunu,
- İlk dönem Türk-İslam düşüncesinin felsefi boyutunu,
- İlk dönem Türk-İslam düşüncesinde bilime verilen önemi,
- İlk dönem Türk-İslam siyasi düşüncesini öğreneceksiniz.

Ünite karekodu

Ünite sunusuna ulaşmak
için bu karekodu okutunuz.

HAZIRLIK

1. İslamiyet'in kabulü Türklerin yaşam biçimini nasıl etkilemiş olabilir?
2. İslam medeniyeti Türklerde felsefi ve bilimsel düşüncenin gelişimine nasıl bir katkı sağlamış olabilir?
3. Yusuf Has Hacıp'in "Ülke kılıçla fethedilir, kalemle korunur." sözünden ne anlıyorsunuz?

A. DİNÎ DÜŞÜNCE

Tarih sahnesine çıkışlarından itibaren Türkler, zaman ve mekân yolculuklarını üç kıtada ve geniş bir coğrafyada sürdürmüşlerdir. Türkler; bu tarihî yürüyüşlerinde Türkistan'dan Çin Seddi'ne ve Adriyatik'e, Orta Avrupa'dan Yemen'e ve Kuzey Afrika'ya kadar bulundukları coğrafyalardaki farklı uygarlıklarla kültür alışverişi yaparak düşünce dünyalarını zenginleştirmişlerdir.

Türklerin tarih yolculuklarının en önemli kavşak noktası, İslamiyet'le karşılaşmaları olmuştur. Türklerin İslam'ı kabulü ile hem İslam tarihi hem de dünya tarihi derinden etkinlenmiştir.

SIRA SİZDE

Türkler üzerine araştırma yapan uzmanlar, Türklerin Müslüman olmasının doğurduğu sonuçlar bakımından son derece önemli olduğunu şu şekilde ifade etmişlerdir:

"Türklerin tarihinde hiçbir dönüşüm, İslamlaşma kadar önemli sonuçlar doğurmamıştır." *

Carter V. Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, s. 83.

"Türklerin Müslüman olup İslam toplumuna katılmaya başlaması, sadece Türk tarihinde değil, özelde İslam tarihinde, genelde de dünya tarihinde dini, toplumsal, siyasi ve askeri alanlardaki etkileri bu gün de devam eden köklü değişmelere yol açmıştır." *

Sönmez Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, s. 9.

"Dünya tarihinde Türklüğün İslama intisabı kadar başta önemsiz görünen, fakat sonunda büyük tesiri olan hâdise gösterilemez." *

Laszlo Rasony, *Tarihte Türklük*, s. 158.

Bu bilgilerden hareketle Türklerin İslam'ı kabulünün doğurduğu sonuçların İslam tarihini ve dünya tarihini nasıl etkilemiş olabilir? Düşüncenizi arkadaşlarınızla paylaşınız.

İslam medeniyeti Arap, Fars veya Türk hangi milletten olursa olsun tüm Müslümanların ortak ürünüdür. İslam medeniyetine dâhil olmalarıyla Türklerin hayatlarında meydana gelen değişim ve dönüşüm, Türk düşünce tarihine yön vermiştir. Bu değişim ve dönüşümler dinî düşünceyle beraber felsefi, bilimsel ve siyasi düşünce hayatına da yeni bir boyut kazandırmıştır. Türk kültürü, İslam medeniyetiyle etle tırnak derecesinde bütünleşmiştir. Türkler; İslam düşüncesinden etkilendikleri gibi kurdukları ilim kurumları, medreseler ve yetiştirdikleri bilim insanlarıyla İslam medeniyetine katkıda bulunmuşlardır.

Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken (Görsel 2.1) Türklerin bu katkısının, İslam medeniyetine kendi özel renklerini katmak şeklinde değil, kendi sosyal şartları içerisinde yeni bir şekil ve anlam vermeleri biçiminde olduğunu söylemiştir. Türkler bu etkileşim sürecinde Arap ve Fars kültürü içinde asimile olmamıştır.

İslam'ı kabul sürecinde Türkler, bir taraftan kimliklerini İslami motiflerle yeniden inşa ederken diğer taraftan dinî hayatın çeşitli alanlarına getirdikleri yeni ve kendilerine özgü yorumlarla Araplardan ve İranlılardan farklı olarak "Türk Müslümanlığı" olarak nitelendirilen bir oluşum geliştirmişlerdir.

Türk-İslam düşüncesinin ana kaynağını Orta Asya ve Orta Doğu'dan gelen dinî ve kültürel unsurlar oluşturur. Türkler, İslam medeniyetine girdiklerinde İslam medeniyetini kavrayıp özümseme ihtiyacı duymuşlardır. Bununla birlikte İslam medeniyeti mensuplarının da Türkleri benimsemeleri söz konusudur. Bu etkileşim Türk-İslam düşüncesinin doğmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Türk-İslam düşüncesi, Orta Asya'dan gelen İslam öncesi Türklerin hayat tarzlarının ve düşünce sistemlerinin, Orta Doğu'daki İslam düşüncesi ile harmanlanması sonucunda oluşmuştur. Türk Müslümanlığı da Türklerin ruh, akıl ve gönül dünyasından süzülen Türk-İslam düşüncesinin ürünüdür.

Türk-İslam düşüncesinin kendisini gösterdiği en güçlü alanlardan biri, Oğuzların devamı olan Büyük Selçuklular Dönemi'ndeki kültür ve medeniyet havzasıdır. Ana hatları Selçuklular zamanında oluşan Türk-İslam düşüncesi, bazı istisnalar dışında Türklerin hâkim olduğu tüm coğrafyayı etkilemiş ve Müslüman Türklerin millî kimliğinin esas belirleyicisi olmuştur. Türk-İslam düşüncesinin zaman ve mekân yolculuğundaki izlerini üç kıtada, Türklerin uğrak noktalarında yer alan eserlerde görmek mümkündür. Türk-İslam düşüncesi Selçuklulardan Anadolu'ya, Türk beyliklerine ve Osmanlı'ya; Osmanlı'dan da Balkanlara ulaşmıştır. Türkler uğradığı tüm kavşak noktalarında gelişmeye devam etmişler, Türk-İslam kültür ve medeniyetinin taşıyıcısı olmuşlardır.

Görsel 2.1: Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken

İslam Düşüncesinin Genel Özellikleri

İslam düşüncesi, Müslümanların Kur'an ile sünnetten hareketle ve diğer kadim kültürlerden faydalanarak tutarlı bir sistem içinde ortaya koydukları yorumlar bütünüdür. İslam düşüncesinin ilahi yönü vahyin verilerinin aktarılmasının, beşeri yönü ise insanın düşünsel faaliyetlerinin ürünüdür. Düşünsel faaliyetler, insanı içinde yaşadığımız âlemin işleyişi ile yasalarını keşfetmeye ve olay ile olgular arasında sebep-sonuç ilişkisi kurmaya yönelir.

Türklerin İslamiyet'i kabul süreci; dinî, ilmî, felsefi ve siyasi tartışmaların yoğunlaştığı, farklı fikir akımlarının birbiriyle çatıştığı, İslam düşünce yapısının ana hatlarıyla şekillendiği bir döneme rastlamıştır. Bu tartışma ortamı, İslam dünyasında olumlu sonuçlar doğurmuş; beraberinde fikrî ve kültürel bir zenginliğin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Abbasiler Dönemi'nde bilimsel düşüncede büyük ilerlemeler kaydedilmiş, İslam felsefesinin çeşitli ekollerinin en önemli temsilcileri yetiştirilmiştir. İslam medeniyeti Orta Çağ'ın üstün medeniyeti hâline gelmiştir. Bu dönemde İslam düşüncesi altın çağını yaşamış, aynı zamanda insanlığın ortak düşüncesine katkı sağlayan önemli ürünler verilmiştir.

Grafik Bilgi 2.1: İslam düşüncesinin genel özellikleri

Türklerin İslamiyet'i Kabul Ettiği Dönemde İslam Dünyasının Genel Durumu

Türklerin İslamiyet'i kabul ettiği dönemde İslam dünyası birçok karmaşık dinî, siyasi, kültürel tartışmalar ve gelişmeler içindedir. İslam dünyasındaki bu dönem; çeşitli entelektüel akımların ortaya çıkmasına, felsefi düşüncenin gelişmesine ve İslam'ın farklı yorumlarının oluşmasına tanıklık etmiştir.

İslam dünyasının Türklerin İslamiyet'i kabul sürecindeki genel durumunu, siyasi ve itikadi gelişmeler ile kültürel gelişmeler olmak üzere iki açıdan değerlendirmek mümkündür.

Siyasi ve İtikadi Gelişmeler Açısından İslam Dünyasının Durumu

Hız. Muhammed'in sağlığında mezhepler ve fırkalar yoktur. İlk Müslümanlar sorunları olduğunda Hız. Peygamber'e sormuş, çözümü de onda bulmuşlardır. Hız. Muhammed'in vefatından kısa bir süre sonra Müslümanlar arasında tartışmalar, savaşlar ve ayrılıklar ortaya çıkmıştır.

Tartışma ile ayrılıkların odağında siyasi ve itikadi konular yer almıştır. Üçüncü halife Hız. Osman'ın 656 yılında Medine'deki evinde şehit edilmesi İslam düşüncesindeki tartışmaların başlangıç noktasını oluşturmuştur.

Dördüncü halife Hız. Ali ile Muaviye arasında hilafet nedeniyle gerçekleşen Sıffin Savaşı (657), Müslümanların önemli bir kısmını siyaseten Hız. Ali ve Muaviye taraftarları olmak üzere iki kutba ayırmıştır. Hız. Ali taraftarlarına Şia, tuttukları yola da Şiilik denilmiştir. Ayrıca Hakem Olayı ve 680'de Hız. Hüseyin'in Muaviye'nin oğlu Yezit tarafından Kerbela'da şehit edilmesi, ayrılıkları daha da derinleştirerek etkilerinin günümüze kadar ulaşmasına neden olmuştur. Yaşanan tüm bu olayların sonucunda kendilerine Haricîler (Ayrılıkçılar) denen birtakım insanların Hız. Ali'den ayrılmasıyla Müslümanlar daha Dört Halife Dönemi'nde çeşitli fırkalara bölünmüştür. İslam tarihinde, Müslümanlar arasında iç savaşların yaşandığı ve ayrılık tohumlarının ekildiği bu döneme "Fitne Dönemi" adı verilmiştir.

Müslümanlar arasındaki iç savaşlar ve siyasi ihtilaflar ile hilafet, kader, irade özgürlüğü gibi problemler sonu gelmeyen tartışmalara yol açmıştır. Bu tartışmalar, inanç alanındaki farklı düşünceleri ve fırkaları ortaya çıkarmıştır. Farklı düşünceler de zamanla kelam, fıkıh (İslam hukuku), tasavvuf ile ilgili düşüncelerin ve mezheplerin temelini oluşturmuştur.

Kültürel Gelişmeler Açısından İslam Dünyasının Durumu

Dört Halife ve Emeviler dönemlerinde fetihlere ağırlık verilmiş; Suriye, Irak, İran ve Mısır gibi geniş topraklar İslam Devleti'ne katılmıştır. Ülke sınırları doğuda Maveraünnehir'den batıda Kuzey Afrika'ya ve Endülüse kadar ulaşmıştır.

750'de Emevileri yıkıp halifeliği ele geçiren Abbasiler, felsefi ve bilimsel çalışmaları teşvik ederek kültürel bir zenginliğin doğmasını sağlamıştır. Özellikle ilk dönem Abbasi halifeleri, hangi dilden ve dinden olduklarına odaklanmaksızın bütün bilim insanlarına değer vererek onların birikimlerinden yararlanmıştır. Abbasilerin bu entelektüel yaklaşımı İslam düşüncesinin gelişimine büyük katkı sağlamıştır.

Abbasiler Dönemi'nde Müslümanlar, öncelikle kadim medeniyetlerin bilgi birikiminden yararlanmışlardır. Bilim ile felsefeye dair eserlerin Grekçe, Sanskritçe ve Farsçadan Arapçaya çevirisi yapılmıştır. Özellikle Halife Me'mun Dönemi'nde çeviri faaliyetleri üst düzeye ulaşmış; Arapça, İslam medeniyetinin ortak bilim dili hâline gelmiştir. Çevirilerin oluşturduğu kültürel ortamla İslam dünyasında bir uyanış meydana gelmiştir. Müslümanlar akli ve naklî (dinî) bilimlerde büyük bir ilerleme göstermiş ve felsefede, matematikte, astronomide, tıpta, fizik ve kimyada atılım yapmışlardır. Kelam, tefsir, hadis, fıkıh gibi dinî ilimler birer disiplin hâline gelmiştir. Müslüman düşünce ve bilim insanlarının çabalarıyla İslam medeniyetinin altın çağı, bir İslam rönesansı yaşanmıştır. Abbasi devletinin başkenti Bağdat, dünyanın önde gelen bilim ve kültür merkezlerinden biri olmuştur.

Bağdat, 1258'de Moğollar tarafından işgal edilmiş ve yağmalanmıştır. Kütüphaneler tahrip edilmiş ve kütüphanedeki kitapların bir bölümü yakılmış, bir bölümü de Dicle Nehri'ne atılmıştır. Nehrin günlerce mürekkep renginde aktığı söylenmiştir. Kültürel hayat bu işgalden büyük zarar görmüştür. Öyle ki Moğol işgali, İslam medeniyetinin duraklamasının en önemli sebeplerinden biri olarak görülmüştür.

SIRA SİZDE

Şu hususu bilhassa göz önünde bulundurmak gerekir: Tarih bir anlamda siyasi, ekonomik, fikri ve ilmi güçlerin mücadele sürecidir. Çeşitli güçlerin mücadeleleri sonunda tarihte büyük bir ilerleme kaydedilmiş, parlak uygarlıklar kurulmuştur. İnsanlığın büyük ve değerli kazanımları olan bu başarılar karşıt güçlerin mücadeleleri sonucu olarak gerçekleşmiştir.

İslam tarihinde de bu durum aynen vardır. Selef, sûfiler, kelamcılar, fıkıhçılar, filozoflar birer güç odağıdır. İslam tarihi bu güçlerin mücadele süreci ve alanıdır. Şayet bu farklı fikir akımları ve onların yekdiğeriyle mücadeleleri olmasaydı büyük ve parlak İslam medeniyeti kurulamaz, İslam kültürü bu kadar renkli ve zengin olmazdı. Bu parlak uygarlığın oluşumunda ve bu zengin kültürün vücut bulmasında birer güç odağı olan Selefin, sûfilerin, kelamcılarının, fıkıhçıların, tarihçilerin ve filozofların katkıları büyüktür, hizmetleri değerli olmuştur. *

Prof. Dr. Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, s. 25.

Karşıt düşüncelerin mücadelesi toplumu olumlu yönde mi yoksa olumsuz yönde mi etkilemiştir? Düşüncelerinizi paylaşınız.

Dinî Düşüncenin Boyutları

İslam'da dinî düşüncenin temel unsurları; fıkıh, kelam ve tasavvufur. Dinî düşüncenin uygulamaya yönelik pratik boyutunu fıkıh, inanca yönelik teorik boyutunu kelam konu edinir. Tasavvuf ise İslam'ın ahlaki, ruhsal ve mistik boyutunu konu edinmiştir.

İslam'da Dinî Düşüncenin Fıkıh Boyutu

Terim olarak fıkıh, dinin uygulamaya yönelik hükümlerini (kurallarını) bilmektir. Hanefi mezhebinin kurucusu İmam-ı Azam Ebu Hanife, fıkıh ilmini "Kişinin lehine ve aleyhine olanları bilmesidir." şeklinde tanımlamıştır. Fıkıh ilminde uzmanlaşmış âlimlere fakih denir.

Fıkıh ilmi, Kur'an ve sünnette yer alan dinî hükümlerin doğru bir şekilde anlaşılmasını ve hayata aktarılmasını konu edinir. Yine Müslümanların dinî açıdan yerine getirmekle sorumlu olduğu görevler ve ibadet şekilleri fıkıh tarafından belirlenir. Fıkıh ilmi Müslümanlar arası ilişkileri hukuk açısından da düzenlediği için bu ilme İslam hukuku da denmiştir.

Hayata dair ortaya çıkan yeni problemlerin dinî çözümü fıkıh yoluyla sağlanır. Bu nedenle fıkıhın durağan değil, dinamik bir yapıda olması gerekir. Fıkıh bu dinamizmi kazandıran da içtihat mekanizması olmuştur. İchtihat, fıkıh âlimlerinin ayet ve hadislerden hareketle fıkhi konularda yeni hükümler ortaya koyma çabasıdır. İchtihat dinin yaşanan hayatla bağıı kurar. Kur'an ve sünnette açıkça çözümü bulunmayan yeni sorunlara yeni çözümler bulabilmek için çalışan fıkıh âlimlerine de müçtehid denir. Dinî metinler sınırlı, sorunlar ise sınırsız olduğu için her dönemde içtihadı ihtiyaç duyulmuştur. Fıkıh alimleri içtihat yaparken dinî delillerden yararlanmışlardır. Bunlar; kitap (Kur'an-ı Kerim), sünnet, icma ve kıyastır. İcma, aynı çağda yaşayan fıkıh alimlerinin dinî bir problemin çözümünde görüş birliğine varmasıdır. İcmanın pratikte uygulanması kolay olmamıştır. Diğer kaynaklarda çözüm bulamayan fıkıh âlimleri klasik mantığın kavramlarından kıyas metoduna başvurmuşlardır. Kıyas, hakkında açıkça hüküm bulunmayan bir problemin çözümünü, aralarındaki ortak özelliğe veya benzerliğe dayanarak hükmü açıkça belirtilen probleme göre belirlemektir. Kıyasa en çok başvuran âlimlerden biri de Ebu Hanife olmuştur.

Belirli bölgelerde bazı fıkıh âlimlerinin görüş ve düşünceleri yaygınlık kazanmış ve zamanla sistemleşip mezhep (ekol) hâline gelmiştir. Emeviler Dönemi'nde oluşmaya başlayan fıkıh mezhepleri, Abbasiler Dönemi'nde sistemleşmiştir. Ebu Hanife (699-767), Muhammed bin İdris Şafii (767-20), Malik bin Enes (711-795), Ahmed bin Hanbel (780-855), Ca'fer es Sâdık (702-765) gibi fıkıh âlimlerinin düşünceleri zamanla yaygınlık kazanmış ve kendi isimleriyle anılan fıkıh ekolleri hâline gelmiştir.

İslam'da Dinî Düşüncenin Kelam Boyutu

Kelam; Allah'ın varlığından ve sıfatlarından, peygamberlik ile ilgili konulardan, başlangıç ve sonuç açısından kâinatın durumlarından İslâm prensipleri üzere söz eden bir ilim olarak tanımlanmıştır.

Allah'a, peygamberlere ve ahirete iman İslam dininin temel inanç esaslarıdır. Kelam ilmi, Kur'an'ın belirlediği çerçevede İslam'ın inanç esaslarıyla ilgili akla dayalı açıklamalarda bulunur. İman esaslarını mantıksal bir çerçevede temellendirir. Kelam âlimleri İslam dininin iman esaslarını önce altı madde hâlinde ele almış sonra da tevhit, nübüvvet (peygamberlik) ve ahiret inancı olmak üzere üç ana başlıkta birleştirmiştir.

Felsefenin İslam dünyasına girişi, dönemin sosyal ve kültürel gelişmelerine bağlı olarak ortaya çıkan problemler ve Gazali'nin (?-1111) kelam ilmine yönelttiği eleştiriler bu ilim dalında belirgin bir değişim ve dönüşüm yaşanmasını sağlamıştır. Kelam ilminin kapsam ve içeriği daha da genişlemiş, felsefenin varlık ve bilgi konuları ile klasik mantığın ilkeleri kelam düşüncesine dâhil edilmiştir. Diğer taraftan felsefe, varlık ve bilgi araştırmasında aklın ilkelerini esas alırken kelam hem vahyi hem aklın ilkelerini ölçü kabul eder. Ayrıca kelamın felsefeden farklı olarak İslam'ı savunmak ve İslam inancının delillerini göstermek gibi bir görevi de vardır.

Kelam ilmi; haber-i sadık (doğru haber), akl-ı selîm (doğruyu yanlıştan ayıran akıl) havâss-ı selîme (sağlıklı işleyen beş duyu) olmak üzere üç bilgi kaynağını kabul eder. Kelam âlimlerine göre dinin temeli imandır. Kelam ilminin en önemli amacı sağlam bir inanç temeli oluşturmaktır. Bu nedenle kelam ilmi, vahye dayanan doğru bilgileri vererek Müslümanları yanlış inançlardan korumayı ve doğru inancı bilgi ile temellendirmeyi amaçlar.

İslam tarihinde hicri ikinci asrın başlarında ortaya çıkan ilk kelam ekolü Basra'daki Mutezile mezhebidir. İslam düşünce tarihinde rasyonalist bir yol izleyen Mutezile, inançla ilgili problemlerin çözümünde akli ön planda tutmuş; Kur'an ve sünnetin ifadelerini akla göre tevil etmiştir. Tevil ayet ve hadisleri bir kanıta dayanarak gerçek anlamından alıp olası anlamlarından birine taşımaktır. Kelam ilmini felsefeye en çok yakınlaştıran ekol Mutezile ekolüdür. Bir dönem Abbasilerin resmî mezhebi de olan Mutezile, Eşari kelam ekolünün yaygınlık kazanmasıyla etkisini yitirmiştir. Diğer taraftan Medine'de, inançla ilgili konularda ayet ve hadislerin gerçek anlamını esas alan, ilk devir Müslümanların yolunu izleyen ve Ahmed bin Hanbel'in öncülük ettiği Selefiye ekolü doğmuştur. Çoğunluğunu hadisçilerin oluşturduğu Selefiye ekolü, Mutezile'nin kelam anlayışına karşı çıkmıştır.

İslam'da Dinî Düşüncenin Tasavvuf Boyutu

Tasavvuf; İslâm'ın manevi, ahlaki ve mistik yönünü esas alan hayat tarzıdır. Tasavvuf, bu hayat tarzının özelliklerini belirleyip kitap ve sünnetle ilişkisini kurar. Kulun Allah'la ve diğer varlıklar (masiva) ile ilişkilerini düzenler. Tasavvuf; kalp temizliği, nefis terbiyesi, güzel ahlak gibi konular ile sufinin niteliklerini ve görevlerini belirleyen mistik bir yorumdur. Tasavvuf yolunda olanlara sufî veya mutasavvıf denir.

Tasavvuf da tıpkı kalam ve fıkıh gibi İslam kültürü içinde sonradan ortaya çıkmıştır. Tasavvufun temelini Hz. Muhammed ve sahabenin yaşayışı oluşturur.

İlahi hakikate (tanrısal gerçekliğe) ve kurtuluşa ermek amacıyla dünyaya ait her türlü nimetten uzak durulması gerektiğini benimseyen, buna karşılık manevi ve ahlaki bir yaşamı öngören tutuma züht; bu tutumu benimseyenlere ise zahit denmiştir. Hasan Basri (641-728), Veysel Karani (594-657) ve Rabia Adeviyye (718-801) gibi zahitler ilk dönem sufileridir. Bu dönemin en belirgin özelliği; dinî duyuş ve yaşayışta teoriden çok pratiğe, söylemden çok eyleme, bilgiden çok ibadete ve ahlaka önem verilmesidir. Züht anlayışı zamanla sistemleşerek tasavvuf düşüncesine (İslam mistisizmi) dönüşmüştür.

Sufilere göre dinin bir zahirî (görünen, dış), bir de bâtinî (görünmeyen, iç) yönü vardır. Tasavvufun ilgi alanı dinin bâtinî yönüdür. Zahirî ameller ile onlara ait hükümler İslam dininin şekli yönünü ve dış görünüşünü; iman, ihlas, marifet, sevgi, muhabbet, aşk, merhamet, takva, tevekkül, sabır, şükür gibi kalbe ait ameller ile bunların hükümleri ise dinin manevi (bâtinî) yönünü oluşturur. Kısaca tasavvuf; insanın iç yönünü geliştirmeyi, insanı olgunlaştırmayı ve Tanrı'ya yakınlaştırmayı amaçlamıştır. Tasavvuf düşüncesine göre bu kolay bir yol değildir. Amaca ulaşabilmek için nefsin terbiye edilmesi ve ahlakın güzelleştirilmesi gerekir.

Aklın ve duyu verilerinin ötesinde tasavvufun asıl bilgi kaynağı keşif ve ilhamdır. Keşif aklın ve duyuvarın yetersiz kaldığı konularda sufinin doğrudan bilgi edinme yoludur. İlham hiçbir aracı olmadan Tanrı'dan alınan bilgidir. Sufilere göre bu bilgi türü, kalbin manevi temizlikten sonra Tanrı'nın kendisine verdiği nurla aydınlanması sonucu oluşur ve ilahi bir sezgidir. Gazalî'ye göre bu bilgiye kalp gözüyle ulaşılır.

Teorisini Muhyiddin İbn'ül Arabî'nin (1165-1240) kurduğu, Sadreddin Konevî'nin (1210-1274) ve sonraki sufilerin temellendirip geliştirdiği vahdetivücut (varlığın birliği) anlayışına dayalı evren tasavvuruyla birlikte XIII. yüzyıl tasavvuf düşüncesinde yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde sufi metafiziği vahdet (birlik) düşüncesi etrafında şekillenmiştir. Vahdet düşüncesini açıklamaya yönelik vahdetivücut (varlığın birliği ve varlıkta birlik) ve vahdetişühud (görünenlerin birliği) olmak üzere birbirine yakın iki farklı düşünce biçimi oluşmuştur. Vahdetivücut düşüncesine göre mutlak bir varlık vardır ve onun dışındaki varlıkların gerçekliği yoktur. Var olduğu sanılan şeyler, onun nesneler dünyasındaki yansımalarından oluşan görüntülerden ibarettir. Muhyiddin İbn'ül Arabî bu düşüncesiyle Mevlana Celaleddin Rumi, Yunus Emre, İsmail Hakkî Bursevi gibi kendisinden sonra gelen pek çok sufiyi etkilemiştir. Vahdetişühud vahdetivücuttan farklı olarak mutlak varlık dışındaki diğer varlıkların gerçekliğini kabul etmektedir. Mutlak varlık dışındaki varlıklar sadece bir yansıma değil, Tanrı'nın varlığının izlenimlerini yansıtan gerçek varlıklardır. Her şey Tanrı'dan gelmiş, yine ona dönmektedir. Sufinin amacı Tanrı'nın varlığında kendi varlığını eritmektir. İşte o zaman mutlak varlıkla bütünleşmiş olur.

SIRA SİZDE

İlk dönem Türk-İslam düşüncesinin dinî boyutunu oluşturan unsurların birbiriyle ilişkisi hakkındaki düşüncelerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.

İlk Dönem Türk-İslam Düşüncesinin Genel Özellikleri

Türkler İslam medeniyetine siyasi bir güç olarak girdiklerinde bu medeniyet, yaklaşık dört yüz yaşını doldurmuş ve olgunluk evresine erişmiştir. Bu dönemde İslam dünyası siyasi ve itikadi bakımdan parçalanmış bir durumdadır. Siyasi bakımdan Abbasilerin merkezî otoritesi zayıflamış, yarı bağımsız birçok devlet ortaya çıkmıştır. Siyasi parçalanmışlık fikrî parçalanmışlığı beslemiş, dinî ve itikadi açıdan pek çok aşırı uç fırka ve mezhep İslam dünyasına yayılmıştır. Hakikati kendisinin temsil ettiğini iddia eden onlarca dinî ve fikrî ekol, sürekli çatışma hâlinindedir. Bu parçalanmışlık durumu, İslam medeniyetinin geleceğini tehlikeye sokmuş fakat ne Arapların ne de İranlıların bu tehlikeyi önleyecek güç ve enerjileri kalmıştır.

İslam dünyasının böylesi bir bunalıma ve parçalanmaya doğru sürüklendiği zamanlarda Türklerin İslam'ı kabulü, İslam âleminin dirlik ve düzeni için toparlayıcı bir güç olmuştur. Türkler, İslam medeniyetinin karşılaştığı bunalımları yatıştırarak bu medeniyete yeni bir hız ve yön vermiştir.

Eski çağlardan beri sahip oldukları güçlü devlet gelenekleri ve ordu-millet özellikleriyle tanınan Türkler, siyasi ve askerî yapılarıyla İslam dünyasına yeni bir düzen getirmişlerdir. İslam medeniyetinin XVI. yüzyıla kadar dünyada üstün bir medeniyet olarak yaşaması, Oğuzların İslamlaşması ve bunun sonucu olarak da Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurulmasının eseriştir. Türkler sayesinde İslam düşüncesi, tekrar ilk zamanlardaki ruh ve atılımını kazanmıştır. Dört yüz yıllık bir ömürden sonra asırlar boyunca yaşayacak ve ilerleyebilecek bir aşamaya gelmiştir. Bundan sonra da İslam tarihi Selçukluların ve Osmanlıların yönetim ve himayesinde yol almıştır.

İlk Dönem Türk-İslam Düşüncesinin Dinî Boyutu

Türklerin İslam düşüncesinin fıkıh boyutunu Hanefilik, kelam boyutunu Matüridilik, tasavvuf boyutunu ise Yesevilik oluşturmuştur. Türk-İslam düşüncesinin dinî boyutu, iç içe geçmiş bu üç unsurun etrafında şekillenmiştir.

a) Hanefilik

Hanefilik, VIII. yüzyılın ortalarından günümüze kadar Türk toplumlarının dinî hayatlarında ve düşünsel faaliyetlerinde en fazla etkili olan fıkıh ekolüdür. Bu ekol, İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin görüşleri etrafında oluşmuş ve adını esaslarını belirleyen Ebu Hanife'den almıştır.

Hanefilik Ebu Hanife'nin ve öğrencilerinin görüşleriyle oluşmuştur. Ebu Hanife ve öğrencileri, dinî problemlerin çözümünde akla ve akıl yürütme yöntemlerine önem vermeleri sebebiyle Ehl-i Rey (Akıl Taraftarları) olarak adlandırılmışlardır. İslam'da hukuk düşüncesinin ve içtihat anlayışının gelişmesinde önemli pay Ebu Hanife'nindir.

Dinî ilimlerde otorite kabul edildiği için kendisine en büyük önder anlamına gelen İmam-ı Azam denmiştir. Onun fıkıh ilmindeki görüşleri daha çok öğrencileri tarafından kaleme alınmış ve geliştirilmiştir. En çok tanınan kitabı *Fıkıh-ı Ekber*'dir.

Türk bilgin ve yöneticilerin çabalarıyla Maverâünnehir ve Horasan'da güçlü bir ilim geleneği olduğu için Nişabur, Semerkant ve Buhara gibi Türk şehirleri ilim merkezleri hâline gelmiştir. Dünyanın her tarafından eğitim için gelen genç kuşaklara bu geleneği aktaracak medreseler kurulmuştur. Bu ilim merkezlerinde yetişen âlimler sayesinde Hanefilik, bölgenin en yaygın fıkıh ekolü olmuştur. Hanefilik İslam'ın doğu coğrafyasıyla ve özellikle Türk bölgeleriyle özdeşleşmiştir. Hanefi fıkıhının en üretken ve en önemli temsilcileri Türk fıkıh âlimleri olmuştur. Onlardan biri de Serahsî'dir (1009-1090). O, fıkıhî birikimini kitap yazmak ve öğrenci yetiştirmek suretiyle insanlığın hizmetine sunmuştur. Onun *Mebsut* adlı otuz ciltlik hacimli eseri, ilk dönem Hanefi fıkıh kültürünü sonraki nesillere aktaran temel kitaplardan biridir.

b) Matüridilik

Matüridilik, Ebu Mansur Matüridi'nin (853-944) görüşleri etrafında oluşan ve adını kurucusundan alan kelam ekolüdür. Ebu Mansur Matüridi, Semerkant yakınlarındaki Matürid kasabasında doğmuş ve eğitimini aynı bölgede tamamlamıştır.

Ebu Mansur Matüridi, Ebu Hanife'den sonra akla ve düşünceye en çok değer veren âlimlerden biridir. O, Ebu Hanife'nin fikirlerini geliştirerek köklü bir kelam ekolünün oluşmasını sağlamıştır. Matüridi, dinde sadece nakille yetinen Selefiye ile nakli ihmal edip akli öne çıkaran Mutezile'nin din anlayışlarını isabetli bulmamış ve İslam inanç esaslarının temellendirilmesinde akli ve vahyi birlikte değerlendirmiştir. Matüridiliğin Ehlisünnet kelam anlayışının iki ekolünden birini oluşturan Eşarilik'ten farkı, ona kıyasla akla daha fazla önem vermesidir.

Matüridi'nin en çok bilinen kitapları, İslam inanç esaslarını konu alan *Kitab'ut Tevhid* ve Kur'an tefsiri *Tevilat'ül Kur'an*'dır. Ebu Mansur Matüridi'nin eserleri incelendiğinde onun kelam ile birlikte mezhepler tarihi, fıkıh usulü ve tefsir ilimlerinde de otorite olduğu görülür.

Matüridi'den sonra onun düşünce sistemi üzerinde yürüyen ve yazdığı kitaplarla Matüridi kelam ekolünü daha da sistemli ve öğretici hale getiren Türk kelam âlimi Ebu Muin Nesefi (?-1115) olmuştur. Türk kelam âlimleri, Matüridiliği Orta Asya bölgesinde yaymakla kalmayıp Kafkasya'ya, Anadolu'ya ve Balkanlar'a kadar taşımışlardır. Türklerin din anlayışının inanç boyutunu oluşturan Matüridilik, Türk boyları arasında yayılarak günümüze kadar ulaşmıştır.

Görsel 2.2: Hoca Ahmet Yesevi Türbesi
(Türkistan/Kazakistan)

c) Yesevilik

Pir-i Türkistan ünvanıyla anılan Hoca Ahmet Yesevi'nin (1093-1166) Güney Kazakistan'da Sayram kasabasında veya Yesi'de doğduğu kabul edilir. Türkistan'da vefat eden Ahmet Yesevi'nin türbesi de yine burada bulunmaktadır (Görsel 2.2). Vefatından sonra onun tasavvuf yolu ve düşünceleri öğrencileri aracılığıyla Orta Asya'nın çeşitli bölgelerine yayılmış, oradan da Anadolu'ya taşınmıştır. Ahmet Yesevi'nin yolunu izleyenlerin mensup olduğu tasavvuf ekolüne Yesevilik denmiştir. Ahmet Yesevi ilk büyük Türk sufisi olduğu gibi Yesevilik de ilk Türk tasavvuf ekolüdür. Ahmet Yesevi'yle ilgili yazılan eserlerde onun düşüncelerini devam ettiren binlerce öğrencisinin varlığından söz edilmiştir.

Türklerin İslam'ı kabulünde Ahmet Yesevi'den daha önce bölgeye gelen sufilerin gayret ve hizmetleri olmuştur. Bayezid-ı Bestami (804-848), Hallac-ı Mansur (858-922) ve Kelabazi (?-990) gibi sufiler, tasavvufun hoşgörü ikliminde bölge insanları arasında İslam'ı yaymaya çalışmışlardır. Özellikle Horasan tasavvuf okulunda yetişen sufilerin bu konudaki hizmetleri etkili olmuştur. Ahmet Yesevi ve öğrencileri, onların açtığı yolda yürüdükleri için işleri kolaylaştırmıştır. Fakat Ahmet Yesevi, Türklerin Müslümanlaşmasında onların hepsinden daha önemli ve daha etkilidir.

Ahmet Yesevi'nin tasavvuf eğitimi aldığı ilk hocası Arslan Baba'dır (?-?). O, Arslan Baba'nın vefatından sonra dönemin önemli ilim merkezlerinden biri olan Buhara'ya gelmiştir. Tasavvuf eğitimini burada bulunan Yusuf Hemedani'den (1048-1140) tamamlamıştır. Ahmet Yesevi iyi bir medrese öğrencisi görmüş, dinî ilimlerin yanında tasavvufu da öğrenmiştir. Bir ahlak ve irfan adamı olan Ahmet Yesevi, dönemin kültür dili olan Arapça ve Farsça yerine ana dili Türkçeyi kullanmıştır. Türkçenin bir ilim ve edebiyat dili olmasına öncülük etmiştir. Onun başlıca amacı, İslam'ı Türklere sevdirmek ve yaymaktır. O; İslam dinini, tasavvuf düşüncesini ve güzel ahlakı Türk insanına kendi diliyle ve alışık oldukları şekilde öğretmeye çalışmıştır.

Ahmet Yesevi'nin yolunu takip eden Türk sufileri ve alperenler ile Horasan erenleri, Gaziyan-ı Rum, Abdalan-ı Rum isimleriyle bilinen gazi dervişler Anadolu, Batı Trakya ve Balkanların Türkleşmesi ve İslamlaşmasında büyük rol oynamıştır. Kültür tarihimizde kolonizatör Türk dervişleri de denen bu gönül fatihleri, sınır boylarındaki hizmetleriyle insanların gönüllerini kazanarak Türk fetihlerinin hazırlayıcısı olmuşlardır. Hacı Bektaş Veli, Geyikli Baba, Musa Baba, Abdal Murat, Pir Mehmet Dede gibi gönül erleri Yesevi düşüncesini Anadolu'ya taşıyan sufilerden sadece birkaçıdır.

Rumeli'nin fethinin manevi öncüsü Sarı Saltuk, Yesevi düşüncesini Balkanlara taşıyanların başında gelir. Hoca Ahmet Yesevi kendisinden sonra gelen tasavvuf ekollerini, sufi ve düşünürleri de etkilemiştir. Hacı Bektaş Veli, Hacı Bayram Veli, Yunus Emre, Ahi Evran, Pir Sultan Abdal, Sunullah Gaybi, Bursalı Aşık Yunus, Eşrefoğlu Rumi, Üftade, Aziz Mahmut Hüdayi, İsmail Hakkı Bursevi, Erzurumlu İbrahim Hakkı vb. mutasavvıfların düşünce ve görüşleri aralarında zaman farkı olsa da Ahmet Yesevi'ye ait hikmetlerin bir devamı gibidir.

Divan-ı Hikmet Ahmet Yesevi'nin düşüncelerini ve hikmetli öğütlerini içeren şiir kitabıdır. İslami dönem Türk edebiyatının *Kutadgu Bilig*'den sonraki en eski örneğidir. Ahmet Yesevi, şiirlerinde herkesin anlayacağı bir dil kullanmıştır. *Divan-ı Hikmet*'te Allah sevgisi, Allah'ın sıfatları ve insanın görevleri belirtilmiştir. İnsanın kendini tanıyarak Tanrı'ya yönelmesi özellikle tavsiye edilmiş, kalp temizliğinin ve ahlaka uygun yaşayışın insanı mutluluğa götüreceği dile getirilmiştir. Kimseyi incitmemek gerektiği vurgulanmış, birlik ve dirliğe önem vermenin Müslümanları güçlendireceği ifade edilmiştir. Fakir, yetim, garip ve gönlü kırık insanlarla beraber olmanın önemi üzerinde durulmuştur.

HİKMET-1

Bismillah deyip beyân ederek hikmet söyleyip

Taleb edenlere inci, cevher saçtım ben işte.

Riyâzeti sıkı çekip, kanlar yutup

İkinci defter'in sözlerini açtım ben işte.

Sözü söyledim, her kim olsa cemâle tâlib

Ca'nı ca'na bağlayıp, damarı damara ekleyip,

Garîb, yetîm, fakirlerin gönlünü okşayıp

Gönlü kırık olmayan kişilerden kaçtım ben işte.

Nerde görsen gönlü kırık, merhem ol sen,

Öyle mazlûm yolda kalsa, yoldaşı ol sen,

Mahşer günü dergâhına yakın ol sen,

Ben-benlik güden kişilerden kaçtım ben işte.

Garîb, fakîr, yetimleri Rasûl sordu

O gece Mirâc'a çıkıp Hakk cemâlini gördü

Geri gelip indiğinde fakîrlerin hâlini sordu

Garîblerin izini arayıp indim ben işte.

Ümmet olsan, garîblere uyar ol sen,

Âyet ve hadîsi her kim dese, duyar ol sen,

Rızk, nasîp her ne verse, tok gözlü ol sen,

Tok gözlü olup şevk şarâbını içtim ben işte. *

Hoca Ahmet Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, s. 44.

Hoca Ahmet Yesevi, geçmişte olduğu gibi günümüzde de birleştirici rolünü sürdürmektedir. Ayrı cumhuriyetler hâlinde yaşayan Kazaklar, Özbekler, Türkmenler, Kırgızlar ve Tatarlar arasındaki en önemli manevi bağ ve köprü Ahmet Yesevi'dir. O, Türklerin sadece gönül ve inanç dünyalarını aydınlatmakla kalmamış; kimliklerinin korunmasında, birlik ve dirliklerinin sağlanmasında da etkili olmuştur.

SIRA SİZDE

"Geldikti bir zaman Sarı Saltık'la Asya' dan,
Bir bir Diyâr-ı Rûm'a dağıldık Sakarya'dan"*

Yahya Kemal, *Kendi Gök Kubbemiz*, s. 119.

Bu şiirde sözü edilen Sarı Saltık'ın kim olduğunu ve Türklerin Orta Asya'dan Diyar-ı Rum'a niçin ve nasıl geldiğini araştırınız. Elde ettiğiniz bilgilerden yararlanarak bir duvar panosu hazırlayınız.

Fıkıh, Kelam ve Tasavvufun Türk Düşüncesine Etkileri

XI. yüzyılda İslam medeniyeti Orta Asya'ya tümüyle girmiştir. Kindi, Fârâbi, İbnî Sina gibi büyük Türk filozoflarının etkisiyle felsefi ve bilimsel bir karakter kazanan İslami ilimler artık bu bölgede de benimsenmeye başlamıştır.

Fıkıh, kelam ve tasavvufun Türk düşüncesine etkilerini kitabi (yazılı), şifahi (sözlü) ve mistik (tasavvufi) olmak üzere üç başlık altında toplamak mümkündür.

Türk düşüncesinde fıkıh boyutunu Hanefiliğin, kelam boyutunu Matüridiğin belirlediği kitabi İslam tasavvuru; Türklerin dinî anlayışının uygulama ve inanç yönünden çerçevesini çizmiştir. Türklerin din tasavvurunu temel bilgi kaynaklarına uygun olarak daha akılcı ve gerçekçi bir zemine oturtmuştur. Bu zemin, bölgede aşırı uç fırkaların ve mezheplerin yeşermesine imkân vermemiştir. O dönemde çoğunlukla Türklerin yaşadığı Maveraühnehir ve Horasan, Sünnî İslam anlayışının merkezi hâline gelmiştir. İslâm'ın kitabi yorumunun bölgede yerleşmesi ve yayılması Türk yöneticilerin desteğiyle açılan medreseler ve bu medreselerde yetişen âlimler yoluyla olmuştur. Âlimler kadî sıfatıyla hukuk mekanizmasını yürütmüş, medrese ile camilerde din ve eğitim hizmeti vermişlerdir.

Şifahi yorumda Türklerin eski kültürleri ve İslam'ın yeni öğretileri hoşgörü ortamında buluşmuştur. Şifahi İslam tasavvurunda tarihî olanla dinî olan iç içe geçmiştir. Türklerin İslam'a geçiş aşamasında İslam Öncesi Dönem'in kültürel mirası tamamıyla ortadan kalkmış değildir. İslamiyet öncesinin kalıntıları, Türkler arasında İslamlaşmadan sonra da yaşatılmıştır. Bu kalıntılar bazen eski özelliklerini koruyarak İslami bir cila altında varlıklarını sürdürmüş bazen de eski şekilleriyle İslamiyet içinde yeni bir anlam kazanmıştır.

Türk düşüncesinde tasavvuf, kitabi İslam anlayışı ile sözlü İslam anlayışı arasında bir çeşit köprü olmuştur. Yazılı kültürün yumuşatılarak halka aktarılmasını sağlamıştır.

Türkler arasında İslam'ın yayılmasında resmî kanallardan çok tüccarların ve sufilerin propagandaları etkili olmuştur. İslam öncesi Türk coğrafyasında hâkim unsur mistisizm olduğu için Türklerin tasavvuf aracılığıyla İslam'a girişi kolaylaşmıştır. Örneğin Karahanlıların İslam'ı kabul edişlerinin efsanesi niteliğindeki *Tezkire-i Satuk Buğra Han'da*, Satuk Buğra Han'ın sufilerin hocası kabul edilen Hızır aracılığıyla Müslüman oluşunun öyküsü anlatılır.

İslam Öncesi Dönem’de ozan, kam, şaman tipi mistik şahsiyetler İslami Dönem’de evliya veya ermiş insan tipinde kendini göstermiştir. Orta Asya Türk halkları, bu gezgin sufileri eskiden beri bir kutsallık atfettikleri ozan ve kamlara benzeterek kabullenmişlerdir. Türklerin İslam’ı kabul sürecinde kam ve ozanların yerini kendilerine “ata” veya “baba” denen sufiler almıştır. Arslan Baba, Korkut Ata, Çoban Ata ve Sarı Saltuk gibi isimler en çok bilinen Türk sufilerindendir. Halk onlara değer vermiş ve anlattıkları İslam’ı benimsemiştir.

Sufiler yeni dini sert kalıplar içinde değil, sevgi ve hoşgörüye dayalı bir metotla, yumuşak bir üslupla öğretmişler ve aynı yaklaşımı Anadolu’da da devam ettirmişlerdir. Türk sufiliği güzel ahlakı ve kalp temizliğini amaç edinmiş, bu amacı kadim Türk düşüncesinin karakterinden gelen vatan ve ülkü birliğiyle kaynaştırmıştır. Böylece Türk sufiliğinin temsilcilerinin ve taraftarlarının yurt savunmasında, sınır boylarında ve fetihlerde büyük hizmetleri olmuştur. Bozkır Türk alpları, Horasan’ın manevi atmosferinde “baba”, “abdal” gibi deyimlerle anılarak savaş meydanlarında “gazi” sıfatı ile vatan görevi yapmışlardır.

Ahmet Yesevi’nin düşünce ikliminde yol alan Türk tasavvuf düşüncesi XIII. yüzyılda en verimli dönemine ulaşmıştır. Yunus Emre, Mevlana Celaleddin Rumi, Hacı Bektaş Veli, Ahi Evran, Sadreddin Konevi, Nasrettin Hoca gibi Türk sufi ve bilgeleri bu dönemde yaşamıştır. Anadolu topraklarında Türk tasavvuf düşüncesine rengini veren pek çok tasavvuf klasiği de bu dönemde yazılmıştır. Bu eserlerin birçoğu çeşitli dünya dillerine çevrilmiştir. Söz konusu klasiklerin bazıları diğerlerinden daha etkili olmuş ve olmaya da devam etmektedir. Muhyiddin İbn’ül Arabi tarafından Arapça yazılmış olan *Fusûs’l Hikem* hakkında yüzden fazla şerh (açıklama) yazılmıştır. İbn’ül Arabi özellikle vahdetivücut görüşüyle Türk tasavvuf düşüncesi üzerinde etkili olmuştur.

Mevlana Celaleddin Rumi [Görsel 2.3 (1207-1231)] tarafından Farsça yazılan *Mesnevi*, Türk kültüründe en çok okunan kitaplar arasına girmiştir. *Mesnevi* başta Türkçe olmak üzere Almanca, Fransızca ve İngilizce gibi pek çok dile çevrilmiştir. *Mesnevi* sadece Türk düşünce dünyasını değil, dünya düşünce tarihini de etkileyen bir eserdir.

Mevlana’daki dinî ve tasavvufî düşüncenin kaynağı Kur’an ile sünnettir. “Canım benimde oldukça Kur’an’ın kölesiyim ben. / Seçilmiş Muhammed’in yolunun toprağıyım.” beyitiyle bunu dile getirmiştir. O, düşünce biçimini pergel metaforuyla açıklamış, “Pergel gibiyim, bir ayağımla din üstünde sağlamca durduğum hâlde öbür ayağımla yetmiş iki milleti dolaşıyorum.” sözüyle tüm insanlığı kucaklayabildiğini belirtmiştir. Mevlana’nın görüş ve düşünceleri vefatından sonra bir ekol hâline gelerek Mevlevilik adıyla anılmıştır.

Görsel 2.3: Mevlana Celaleddin Rumi (temsili)

Görsel 2.4: Yunus Emre (temsili)

Yunus Emre [Görsel 2.4 (1238-1320)] tarafından Türkçe yazılan *Divan*, Türk düşüncesini ve edebiyatını en çok etkileyen eserlerden biridir. Yunus Emre kin, nefret ve düşmanlık gibi kötü duyguların olmadığı bir sevgi medeniyeti kurmaya çalışmıştır. O, sesinin ulaştığı bütün zaman ve mekânlara "Sevelim, sevillelim." diye seslenen bir gönül adamıdır.

Hoca Ahmet Yesevi'nin yolunda yürüyen, Türk kültür hayatında görüş ve düşünceleriyle iz bırakan önemli sufilerden biri de Hacı Bektaş Veli'dir (1209-1271). XIII. yüzyılın başlarında Horasan'dan gelip Anadolu'ya yerleşen Hacı Bektaş Veli, Anadolu'nun Türkleşmesi ve Müslümanlaşmasında büyük rolü olan gönül sultanlarından biridir. O; insanları iyiliğe, doğruluğa ve güzelliğe çağırarak İslam'ın geniş halk kitleleri arasında yayılması için çalışmıştır. En kapsamlı ve önemli eseri olan *Makalat*, kulun Allah'ın razı olacağı şekilde yaşamasının ilkelerini ortaya koymaktadır. O, bu ilkeleri "dört kapı, kırk makam" şeklinde formüle etmiştir. Hacı Bektaş Veli'nin vefatından sonra düşünce ve öğretileri yayılarak Bektaşilik ekolünü oluşturmuştur.

ETKİNLİK

Etkinliğin Adı: Evren Tasavvuru

15 dakika

Grup çalışması

Amaç: İlk dönem Türk-İslam düşüncesini dinî boyutu ile değerlendirebilme.

Beceri: Çıkarım yapma, iletişim

Değer: Saygı

Yöntem / Teknik: Düşün-Eşleş-Paylaş

Uygulama:

- Aşağıda verilen özdeyiş ve dizeleri inceleyiniz.

"Gelin tanışık edelim işi kolay turalım.

Sevelim sevillelim dünya kimseye kalmaz" *

Yunus Emre, *Divan*, s.150.

"İnsanlar, bilmedikleri şeye düşman kesilirler." *

H. Ali, *Nehcül-Belağa*, s. 521.

- Bu özdeyiş ve dizelerden hareketle Türk-İslam düşüncesini etkileyen unsurlar hakkında düşününüz.
- Konuyla ilgili düşüncelerinizi bir arkadaşınızla paylaşınız.
- Arkadaşınızla ulaştığınız çıkarımları sınıf arkadaşlarınızla paylaşınız.

Değerlendirme:

Aşağıda verilen ölçütlere göre kendinizi değerlendiriniz.

Ölçütler	Dereceler		
	Evet	Kısmen	Hayır
1. Verilen özdeyiş ve dizeleri inceledim.			
2. Bu özdeyiş ve dizelerdeki ifadeleri tam olarak anladım.			
3. Konuyla ilgili düşüncelerimi bir arkadaşım ile paylaştım.			
4. Merak ettiğim ya da anlayamadığım hususları arkadaşıma sordum.			
5. İletişim becerilerimi geliştirdim.			
6. Türk-İslam düşüncesini dinî boyutu ile değerlendirdim.			

Türk kültür ve medeniyetinin gelişiminde Mevlana, Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli gibi kendilerini Allah'a adanmış isimlerin büyük rolü olmuştur. Her Türk şehrinde hatta kasaba veya köyünde Anadolu'ya İslamiyet'i yerleştiren bir ya da birkaç veli (ermiş) yatmaktadır.

Türk tasavvuf düşüncesi Türk milletinin zihin ve gönül dünyasını etkilemekle kalmamış, kültürüne de tesir etmiştir. İslam düşüncesinin en sanatkârane dünya görüşü olması bakımından tasavvuf; Türk sanat anlayışına, özellikle edebiyata ve musikiye yeni boyutlar kazandırmıştır. İslami Dönem Türk Edebiyatı'nda tasavvuf düşüncesinin etkisiyle yazılan ürünler, tasavvuf edebiyatı olarak adlandırılan yeni bir dalın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Öyle ki bu alanda Türk edebiyatının en görkemli örnekleri verilmiştir. İslami Dönem Türk Edebiyatı'nın yazılı ilk eserlerinden biri olan *Divan-ı Hikmet*, Fuat Köprülü'nün deyişiyle "Tasavvufi Türk edebiyatının en eski ve en önemli anıtıdır." Yunus Emre, Şeyh Galip, Fuzuli, Süleyman Çelebi gibi Türk şairler Türk tasavvuf edebiyatının seçkin örneklerini vermişlerdir. Aynı durum klasik Türk musikisi için de söz konusudur. Tasavvufun etkisiyle dinî musiki veya Türk tasavvuf musikisi olarak adlandırılan musiki dalı ortaya çıkmıştır. Buhurizade Mustafa İtri, İsmail Dede Efendi gibi Türk bestekârları bu dalda nitelikli eserler ortaya koymuştur. Ayrıca Mevlevilik ile Bektaşilikte ayin ve törenlerin musiki eşliğinde icra edilmesi, Türk tasavvuf kültürünün Türklerde musikin gelişimine sağladığı katkıları göstermektedir.

Ahilik ve Türk-İslam Geleneğindeki Yeri

Türklerin Anadolu'ya gelip yerleşmeye başladığı dönemde iktisadi güç Bizans ahalisinin elindedir. Öte yandan Orta Asya'dan Anadolu'ya göç eden ve farklı kültürlerle sahip Türk toplulukları arasında sık sık ihtilaflar yaşanmakta ve Moğol saldırısı da büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Böylece Anadolu'da, Türkler arasında iktisadi ve sosyal birliğin kurulması ihtiyacı doğmuştur. Bu şartlar altında Ahi Evran, Bağdat'ta bulunduğu dönemde katıldığı fütüvvet teşkilatının devamı olarak Anadolu'da Ahiliğin teşkilatlanmasına öncülük etmiştir (Görsel 2.5). Ahilik teşkilatı; Anadolu'ya gelen sanat ve meslek erbabını iş sahibi yapmak, yerli sanatkârlarla rekabet edebilmeleri için ürettikleri malın kalitesini korumak, meslek sahiplerine ahlak eğitimi vermek, ihtiyaç sahiplerine yardım etmek gibi roller üstlenmiştir.

Ahiliğin eğitim işlevini üstlenen zaviyeler, Anadolu'da eğitimin geniş kitlelere yayılmasında etkili olmuştur. Anadolu kültür tarihinde önemli bir yeri olan bu kurumlar, insanlara hem dinî ve ahlaki kuralları hem de bunlara nasıl uyulacağını öğretmiştir. Ahi zaviyeleri toplum içinde örnek alınacak kişiler yetiştirmeyi hedeflemiştir.

Görsel 2.5: Ahi Evran'ın Anıtı (Kırşehir)

Toplumsal anlam dünyasını şekillendiren Ahi teşkilatı, Anadolu'da Türk toplumunun içinde yetiştiği bir kültür ocağı olmuştur. XIII. yüzyılda, Anadolu'da merkezî idarenin zayıfladığı dönemlerde halkın huzurunu sağlamış ve Moğol istilasına karşı şehirleri savunup halkı koruyarak siyasi açıdan da önemli roller üstlenmiştir.

Ahilik teşkilatının Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna da önemli katkıları olmuştur. Osmanlı sultanları Ahi şeyhleriyle yakın ilişkiler kurmuş ve birçok devlet adamı bu teşkilata katılmıştır. Ahilik, Fatih Sultan Mehmet döneminde siyasi bir güç olmaktan çıkmış ve yalnızca esnaf birliklerinin idaresini üstlenen bir teşkilat hâline gelmiş, zaman içinde de yerini lonca teşkilatına bırakmıştır.

Ahilik teşkilatının kural ve esaslarının yazılı olduğu kaynaklara fütüvvetname adı verilmiştir. Fütüvvetnameler dinî ve ahlaki kuralları içermektedir. Ahilik teşkilatına girenler, ilk önce fütüvvetnamelerde yer alan kural ile esasları kabul etmiş ve onlara uymuştur. Fütüvvetnameler hem şehir ve köylerde yaşayanlara hem de göçebe yaşam sürenlere hitap etmiştir. Fütüvvetnamelerde yer alan ahiliğe ilişkin dinî, mesleki ve ahlaki kurallar Osmanlı Dönemi'nde Balkanlara ve Kırım'a kadar yayılmıştır.

Grafik Bilgi 2.2: Ahiliğin Türk-İslam dünyasında üstlendiği başlıca işlevler

Grafik Bilgi 2.3: Ahiliğin esasını oluşturan başlıca ilkeler

SIRA SİZDE

Anadolu'da Ahiliğin oluşumunda, İslâm dünyasında görülen fütüvvetin yanı sıra, İslâm Tasavvufunun, Bâtınilîğin, Melâmîliğin, İslâm'dan önceki eski Türk inançları, kültürü ve ahlâkının, Anadolu'nun o dönemdeki siyasî, tarihî, ekonomik, kültürel, sosyal ve dinî şartlarının etkileri olmuştur. Bu bakımdan da, Anadolu'daki Ahiliği, bütün bu etkileşimlerin ve bunların sonucunda Anadolu'ya göç etmiş bulunan Müslüman Türklerin Anadolu'da uğradığı dini, sosyal, siyasî, kültürel vb. değişim ve dönüşümlerin birleşimlerinin bir sonucu olarak görmek gerekecektir.*

Prof. Dr. Ünver GÜNAY, *Dini Sosyal Bir Kurum Olarak Ahilik*, s. 70.

Fütüvvet ahîlik "âdabı" yani belli sosyal, ahlak ve davranış kuralları yüzyıllar boyunca Anadolu Türk halkının millî karakterini belirlemiştir. Bugün sosyal antropologların Türk köy ve kasabalarında sıradan Türk insanının davranışları üzerinde tespit ettikleri özellikler, olağanüstü bir konukseverlik, güç durumda olanların yardımına koşma, özveri ve dayanışma, emece denilen tarlada hep birlikte ortak çalışma, büyüğe saygı, hırsızlıktan, (...) ve başkası aleyhinde kötü söz söylemekten dikkatle kaçınma (eline, beline, diline hâkim olma), yiğitlik ve civanmertlik hepsi fütüvvetnâmelerde telkin edilen ideal insan sıfatlarıdır. Köylerde gençler, geceleri yârân veya konuk odasında toplanıp bu fütüvvet kurallarını öğrenirler. Bu yârân, misafir odaları eski zaviyeleri anımsatır. Bu âdet bugüne kadar gelmiştir. Fütüvvet, ahilik, keza kasaba ve şehir nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan esnafın davranışlarını belirlemiştir; ahi zâviyelerinde genç işçilere, alçakgönüllülük, sosyal dayanışma, özveri, ustaya itaat gibi esnaf lonca örgütünün gerektirdiği bir ahlak eğitimi verildi. Osmanlı zanaatları çırak-kalfa-usta eğitimiyle öğrenildiğinden, fütüvvet âdabı, sosyo-ekonomik yapının temel ahlakî işlevini yerine getirmekteydi.*

Prof. Dr. Halil İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, s. 51-52.

Bu metinlerden hareketle Ahilik düşüncesinin Türk-İslam geleneğindeki yerini yorumlayınız.

Türklerin İslam Düşüncesine ve İslam Düşüncesinin Türklere Katkısı

Türkler, İslam dinini Arabistan Yarımadası'ndan alıp Asya'ya ve Avrupa içlerine kadar taşıyarak başka kavimlerin de İslam'la buluşmasını sağlamışlardır. İslam dünyasını siyasi ve fikrî dağınıklıktan kurtarmışlar, İslam'ın yayılması ve savunulmasında savaş meydanlarında önemli başarılar elde etmişler, hem Müslümanların hem de insanlığın ilmî hayatının gelişimine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçukluların himaye ve desteğiyle belli başlı şehirler İslam medeniyetinin ilim merkezleri hâline gelmiştir. Medreseler, kütüphaneler ve rasathaneler açılmıştır. Türkler; İslam'ı benimsedikten sonra bilim ve medeniyetin çeşitli alanlarına katkıda bulunan Biruni, Farabi, İbni Sina, Harezmi, İbni Türk, Uluğ Bey, Ali Kuşçu, Matüridi, Zemahşeri, Serahsi gibi dünyaca tanınmış bilim, fikir ve sanat adamları yetiştirmişlerdir. Müslüman Türk düşünürler İslam bilim tarihine ve düşünce hayatına güç katan önemli şahsiyetlerdir. Ortaya koydukları eserler sadece İslam düşüncesinin gelişmesine katkı sağlamakla kalmamış, Orta Çağ düşünce dünyasını da aydınlatmıştır.

İslamiyet Türklere birlik ruhu vermiş, onları başka kültürler içerisinde eriyip gitmekten korumuştur. Türklerin, tarihleri boyunca gerek Türkistan'da gerekse yayıldıkları bölgelerde Budizm, Manihaizm, Musevilik, Hristiyanlık gibi dinlerle temasları olmuştur. Bu dinleri kabul eden Türk boyları -bazı istisnalar dışında- millî kimliklerini kaybetmiştir. Göktürk hanı Bilge Kağan'ın, veziri Tonyukuk'tan bir Budist mabedi yapılmasını istediğinde Tonyukuk'un ona verdiği "Savaşı yasaklayan ve miskinlik telkin eden bir dinin kabulü Türkler için felaket olur." cevabı, bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Museviliği kabul etmiş olan Hazarlar ile Hristiyanlığı benimsemiş olan Macarlar ve Tuna Bulgarları Türklüklerini de yitirmişlerdir. Bu durumun tersine İslam'ın kabulü Türklerle yeni bir ruh ve kuvvet vermiştir. İslamiyet, Türklerde Orta Asya'dan itibaren var olan Türk cihan hâkimiyeti düşüncesine kutsal bir boyut kazandırmıştır. Bu durum, Türklerin Asya steplerinden Avrupa içlerine kadar uzanan uzun ömürlü ve büyük devletler kurmalarının başlıca etkenlerinden biri olmuştur.

Türklerin İslam'ı kabulü, yerleşik hayata geçişlerini hızlandırmıştır. Yerleşik hayata geçen Türkler, öncelikle dillerini İslam medeniyetinin üç önemli dilinden biri hâline getirmişlerdir. İslam'dan aldıkları ruhla kültür ve uygarlık alanında ölümsüz eserler vermişlerdir. İlim, sanat ve edebiyat anlayışlarında bu ruhun izleri açıkça görülebilmektedir.

B. FELSEFİ DÜŞÜNCE

Eskiden de -zamanlarının geleneğine uyup Türkçe yazmamış olsalar bile büyük filozoflar yetiştirmiş ulusuz biz. Türk düşünürlerin katkısı olmasaydı Rönesans'a ulaşamazdı Avrupa. Descartes'ten yüzyıllar önce Gazalimiz vardı bizim. Nicolai Hartmann'dan daha mı az değerli Farabî'miz? Husserl'den neyi eksik Sühreverdi'nin? Mevlana'nın, Yunus'un, Pir Sultan'ın günümüzdeki o varoluşçulardan nesi daha aşağı? Şimdi kalkıp da "biz filozof olamayız!" diye kestirip atmak son derece insafsızlık olur. Bu hem geçmişteki başarıları görmemezlikten gelmek hem de ulusal erdemlerimizin hakkını vermemek olur.*

Nermi Uygur, *Türk Felsefesinin Boyutları*, s. 58.

İlk Dönem Türk-İslam Düşüncesinde Felsefenin Yeri

Emeviler Dönemi'nde başlayan bilimsel arayış; dönemin düşünürlerini Antik Yunan, Hint ve Pers kültürüne ait metinleri tercüme faaliyetine yönlendirmiştir. Bu faaliyet sonucunda İslam medeniyeti diğer medeniyetlerin bilim ve düşünce mirasından yararlanmaya başlamıştır. Tercüme faaliyetleri, Abbasilerin ilk dönemine kadar sistemli bir şekilde yürütülmüştür. Bu sayede Abbasi Halifeliği'nin başkenti Bağdat, İslam dünyasının bilim ve kültür merkezi hâline gelmiştir. Çevrilen metinler büyük bir bilgi birikiminin oluşmasını sağlamıştır.

Bu dönemde hakikat arayışına yönelik yapılan tartışmalar sonucunda İslam medeniyetinde farklı yaklaşımlara sahip üç ekol ortaya çıkmıştır. Bunlar; kelam, tasavvuf ve felsefe ekolleridir.

Din-felsefe ilişkisi Türk-İslam felsefesinin temel problemlerinden biri olmuştur. Bu konuda öne çıkan iki önemli ekol işrakilik ve meşşailik olmuştur. İşrakilik, akıl yürütme veya duyu verilerinin yetersiz kaldığı durumlarda bilginin keşif ve ilham yoluyla elde edildiğini savunur. İşrakilik ekolünün en önemli temsilcisi VI. yüzyılın sonlarında yaşamış olan Şahabeddin Sühreverdi'dir. Diğer temsilcileri ise Cüneyd Bağdadi, Zünnun Mısri, Muhyiddin İbn'ül Arabi gibi İslam düşünürleridir. Sühreverdi, *Hikmet'ül İşrak* (İşrak Felsefesi) adlı eserinde gerçek bilgiye keşif ve ilham yoluyla ulaşılabilirliğini savunmuştur. Sühreverdi, duyusal ve akli verileri reddetmemekte ancak bu verilerin yetersiz olduğunu düşünmektedir. Bu yüzden gerçeğe yalnızca objektif bilgilerle değil, insanın kendi özündeki bilgi ile ulaşılabilir. Bu dönemin diğer önemli ekolü ise meşşailiktir. Bu ekol bilginin elde edilmesinde temel kaynağın "akıl ve vahiy" olduğunu savunmuştur. En önemli temsilcileri Kindi, Farabi, İbni Sina ve İbni Rüşd'dür. Meşşailer vahiyyle aklın çelişmediğini savunmuşlardır. Örneğin İbni Rüşd *Faslu'l Makal* (Felsefe ve Din Uyum) adlı eserinde akıl ve vahyin çelişmez olduğuna vurgu yaparak bu iki bilgi kaynağını "süt kardeşler" benzetmesiyle ifade etmiştir. Bu bağlamda akıl ve vahiy aynı kaynaktan beslenir ve birbirinin tamamlayıcısıdır.

Farabi (870-950)

Görsel 2.6: Farabi (temsili)

Türk-İslam felsefesinin en önemli temsilcilerinden biri olan Farabi'nin (Görsel 2.6), Türkistan'ın Farab şehrinde doğduğu tahmin edilmektedir. Farabi, büyük ölçüde Aristoteles'in felsefesinden etkilenmiştir. O; Aristoteles, Platon ve Yeni Platonculuktan gelen fikirleri İslam düşüncesiyle sentezleyerek kendine özgü felsefi bir sistem oluşturmuştur. Farabi; aklın mahiyeti, tanrı-âlem ilişkisi, sudur teorisi ve ahlak gibi konularda ortaya koyduğu farklı düşünceleriyle Aristoteles felsefesinden ayrılmaktadır. Farabi'nin felsefesi varlık ilkesinden yola çıkarak geometri ve mantığı temel alan, fizikten metafiziğe yükselen bir sistemdir. Farabi asıl başarısını mantık alanında göstermiştir. Aristo'nun altı ciltlik *Organon* adlı mantık kitabı üzerine çalışmış, bunun yorum ve açıklamalarını yapmıştır. Ayrıca kendisi de mantığın her bölümü için kitaplar yazmıştır. Bundan dolayı Farabi'ye Aristoteles'ten sonra "İkinci Öğretmen" anlamına gelen "Muallim-i Sani" denmiştir. Farabi'nin felsefesini varlık, bilgi ve ahlak felsefesi olmak üzere üç başlık hâlinde incelemek mümkündür.

a) Varlık Felsefesi

Farabi'ye göre felsefe "varlık olarak varlığın bilgisi"dir. Felsefe tüm evreni ve her şeyi kuşatan tümel bir ilimdir; varlığın işleyişini, ilk prensibini ve en son amacını sebep-sonuç ilişkisi içinde araştırır. Buna göre varlığı araştıran filozofun bilgisi de tümel olacaktır. Filozofun yapması gereken şey ise gücü ölçüsünde Tanrı'ya benzemek olmalıdır.

Farabî'ye göre varlık insan aklının ulaşabileceği en genel kavramdır. Varlık vardır ve apaçıktır. Kendisini kuşatacak daha kapsamlı bir kavram olmadığı için varlığın tanımı da yapılamaz. Farabî'nin varlıkla ilgili yaptığı sınıflandırmalardan biri de zorunlu varlık ile zorunsuz (mümkün) varlık ayrımıdır. Farabî'ye göre zorunlu varlık, var olması ve varlığını sürdürmesi için hiçbir sebebe muhtaç olmayan varlıktır. Onun varlığı kendindendir. O; yokluğu düşünülemeyen, ezelî ve ebedî olandır. Bu, zorunlu varlık Tanrı'dır. Mümkün varlık ise varlığı bir başka sebebe bağlı olan varlıktır. Mümkün varlıkların varlığı da yokluğu da mümkündür. Tanrı'dan başka tüm varlıklar mümkün varlıklar sınıfına girer.

İslam felsefesi tarihinde ilk kez Farabi, Tanrı-varlık ilişkisini sudur veya kozmik akıllar teorisi denilen bir sistemle yorumlamıştır. Sudur Tanrı'dan taşma ya da yayılma anlamına gelir. Farabi, sudur teorisiyle zorunlu varlık ve mümkün varlıklar arasındaki ilişkiyi belirlemeye çalışmıştır. Böylelikle "ilk sebep"ten (Tanrı) başlayıp maddeye kadar inen hiyerarşik bir düzen içerisinde tüm âlemi yorumlamak istemiştir. Farabî'nin varlık sistemi bir bütün olarak ele alındığında varlıkların farklı düzeylerden ve kendilerine ait özellikleri olan on aşamalı bir varlık âleminde meydana geldiği görülebilir. Farabi, oluşturduğu varlık düşüncesiyle hem varlığın nasıl oluştuğunu anlatmış hem de düşüncenin temelde vahye dayandığını savunarak akıl-vahiy ilişkili bir yorumlama yapmıştır. Farabî'nin varlık felsefesi aynı zamanda onun evren anlayışını da yansıtmaktadır.

b) Bilgi Felsefesi

Farabi bilginin kaynağının duyular yoluyla akılda işlenerek elde edilen veriler olduğunu savunmaktadır. Bu yüzden Platon'un doğuştan bilgi anlayışını reddetmektedir. Farabî'ye göre doğuştan zihni bomboş olan çocuk duyu yoluyla dış dünyadan aldığı bilgileri akıl gücüyle analiz ederek sentezlemektedir. Böylece bilgi oluşmaktadır. Farabî'ye göre üç türlü bilgi vardır:

Tecrübi bilgi

Deneyimler sonucunda öğrenilen bilgidir.

Doğa bilgisi

Deney ve gözlem yoluyla ulaşılabilen bilgidir.

Tanrısal bilgi

Vahiy bilgisidir. Peygamberlerin haber verdiği bilgidir.

c) Ahlak Felsefesi

Farabi *Erdemli Şehir* adlı eserinde bilgi ve ahlakı mutluluğa ulaşmada önemli bir araç olarak görmüştür. Psikolojik tahliller yaparak erdemli bir toplum olmanın ilkelerini ortaya koymaya çalışmıştır. Farabi'nin pratik akıl olarak isimlendirdiği ahlak, insanın iyi ve kötü eylemleri ayırt etmesi sonucunda ortaya çıkar.

Farabî'nin ahlak felsefesinde mutluluk insanın ulaşacağı nihai merteye olduğu için bireyin mutluluğu toplumun mutluluğu için önemlidir. Bu durumda mutluluk, kişinin kendisini hem ilmî hem de ahlaki olarak sürekli geliştirmesi ile mümkündür. Farabî'ye göre erdemli toplum ancak erdemli insanlardan oluşur. Akıl sahibi insanın hayatını yetkin bir şekilde sürdürmesi ve ahlaki olanı istemesi de erdemli toplumun inşası ile mümkündür. Kişiler de ancak erdemli idarecilerin yönettiği erdemli bir toplum içinde erdemli olabilir.

Farabî'nin eserlerinden bazıları şunlardır: *Mevcutların İlkeleri, Din Üzerine, İlimlerin Sayımı, Mutluluğun Kazanılması.*

Görsel 2.7: İbni Sina (temsili)

İbni Sina (980-1037)

İbni Sina (Görsel 2.7), Buhara'da doğmuştur. Batı dünyasında "Avicenna" olarak tanınmıştır. İbni Sina tıp, astronomi, felsefe alanlarında çok sayıda çalışma yapmıştır. İbni Sina'nın düşünce sistemini varlık, bilgi ve ahlak felsefesi olmak üzere üç başlıkta toplamak mümkündür.

a) Varlık Felsefesi

İbni Sina, uzun süre incelemiş olduğu Aristo'nun *Metafizik Kitabı'nı*, Farabî'nin çevirisini inceledikten sonra anladığını söylemiştir. Bu yüzden Farabî'nin metafizik (varlık) anlayışıyla İbni Sina'nın metafizik (varlık) anlayışı benzer özellikler taşır. İbni Sina'nın varlık anlayışı Farabî'yle benzerdir.

İbni Sina varlığı üçe ayırır:

Zorunlu varlık

Varlığı başka bir varlığa muhtaç olmayan, ezeli ve ebedî varlıktır.

Mümkün varlık

Var olması da yok olması da imkân dâhilinde olan varlıktır.

Zihinde varlık

Soyut varlıklardır. Mantık açısından varlığı kabul edilen fakat gerçekte var olmayan varlıklardır.

Zorunlu varlık Tanrı'dır ve ilk akıl ondan taşmıştır. İkinci akıl da ilk akıldan taşmıştır. Mümkün varlıklar, zorunlu varlıktan taşma sonucunda meydana gelmiştir. İbni Sina'ya göre tüm varlıklar Tanrı'dan sudur etmiştir.

b) Bilgi Felsefesi

İbni Sina'ya göre bilgi duyu verileri ile aklın ortak işleyişinin ürünü olarak elde edilir. İnsan, bir varlığa ilişkin bilgiyi idrak yani akıl yürütme yoluyla elde edebilir. Dış dünyadan alınan duyu verileri zihinde işlenir, akıl yürütme yoluyla da bilgiye dönüştürülür. İbni Sina bilgiyi bir bütün olarak görmüş, farklı alanlardaki bilgilerin birbirini tamamlaması gerektiğini düşünmüştür.

c) Ahlak Felsefesi

İbni Sina Risale *fi'l Birrve'l-İsm* (Ahlak Kitapçığı) isimli kitabında ahlakı ikiye ayırır:

Vahiy temelli ahlak: İnsan vahye yani dinin emrettiği ilkelere göre ahlakını oluşturur ve hayatına şekil verir.

Amaca yönelik ahlak: İnsanın eylemlerini belirli bir amaca yönelik olarak şekillendirmesidir. İbni Sina, insanın belirli bir amaca sahip olması gerektiğini savunur. Örneğin kişinin ahirette mutluluğu elde etme gibi bir amacı varsa ahlaki davranışlarını bu hedefe uygun şekilde düzenlemelidir. Bu, ahlakın kişinin yaşamına anlam katan ve ona rehberlik eden bir rol üstlendiği anlamına gelir.

Farabi ve İbni Sina'nın felsefi görüşleri Türk düşünce tarihinde zaman zaman eleştiri konusu olmuştur. İslam filozoflarının felsefe ile dini uzlaştırmaya yönelik ortaya koyduğu düşünceler, dinin temel ilkelerine aykırılık taşıdığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.

Gazali; İslam filozoflarının âlemin ezelî olup olmadığı, Tanrı'nın nitelikleri, ahirette dirilişin nasıl gerçekleşeceği gibi problemlere ilişkin görüşlerini doğru bulmamıştır. *Tehafüt'ül Felasife* (Filozofların Tutarsızlığı) adlı eserinde İslam filozoflarının mantık ve matematik konusundaki görüşlerinin çoğuna katılmakla birlikte sudur düşüncesini ve ilahiyat alanındaki görüşlerini eleştirmiştir. Onun eleştirilerinden sonra bu konular tartışılmaya devam etmiştir.

Gazali'nin filozoflara yönelttiği eleştirilere ilk karşı çıkış, XII. yüzyılda Endülüslü filozof İbni Rüşd tarafından gerçekleştirilmiştir. İbni Rüşd *Tehafüt'ül Felasife* (Tutarsızlığın Tutarsızlığı) adlı kitabında Gazali'nin yönelttiği eleştirileri cevaplamış, İslam filozoflarının görüş ve düşüncelerini savunmuştur. Gazali'nin filozofların ilahiyat ilmine dair görüşlerine yönelttiği eleştiriye haksız bulmuştur. Gazali ile başlayıp İbni Rüşd ile devam eden ve tehafüt geleneği olarak bilinen bu eleştiri geleneği, Osmanlı Dönemi'nde de devam etmiştir.

SIRA SİZDE

Farabi ve İbni Sina gibi düşünürlerin felsefi düşünceye katkılarını yorumlayınız.

C. BİLİMSEL DÜŞÜNCE

Yabancı bilgiyi alıp benimsemenin altındaki teşvik faktörünü 1965 yılında Franz Rosenthal şu ifadelerle açıklamaktadır:

“Belki de, kapsamı hızla genişleyen çeviri faaliyetlerini temellendirmek için, Müslümanlara tıp, simya ve pozitif bilimlerle tanışmayı cazip gösteren, ne pratik faydacılık, ne de felsefî-teolojik sorunlarla uğraşmalarına sebep olan teorik faydacılık yeterli olabilirdi, eğer İslam dini ta başlangıçtan itibaren bilimin (‘ilm) rolünü dinin ve böylece bütün bir insan hayatının asıl itici gücü olarak öne sürmemiş olsaydı... ‘Bilim’ İslâm’da böylesine merkezi bir konuma yerleştirilmiş, hatta neredeyse dinî bir saygı görmüş olmasaydı, muhtemelen çeviri faaliyeti, olduğundan daha az bilimsel, daha az sürükleyici ve daha çok yaşamak için pek zaruri olanı almaya -gerçekte bilinenden farklı bir şekilde- sınırlanmış olarak kalırdı.”*

Fuat Sezgin, *İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Müzesi (Toplu Bir Bakış)*, s. 25.

SIRA SİZDE

İslamiyet Sonrası Dönem’de bilimsel düşünceye katkısı bulunan önemli eğitim ve bilim kurumları hakkında araştırma yapınız. Elde ettiğiniz bilgilerden yararlanarak bir duvar panosu hazırlayınız.

İlk Dönem Türk-İslam Düşüncesinde Bilime Verilen Önem

Doğuşundan kısa bir süre sonra hızla yayılıp geniş bir coğrafyaya ulaşan İslam dininin doğru bilgiye ve bilimsel düşünceye büyük önem vermesi, fetihler sırasında karşılaşılan çok sayıda kültür ve medeniyetin zengin düşünce mirasından yararlanılmasını sağlamıştır.

İslam orduları VII. yüzyıldan itibaren başta İskenderiye olmak üzere İran’a, Akdeniz kıyılarına ve İspanya’ya yönelmişlerdir. Çeşitli medeniyetlere ait zengin mirasın, bilimsel ve felsefi eserlerin çeviriler yoluyla aktarıldığı, korunduğu ve geliştirildiği bu dönemde bilimin merkezi İslam dünyası olmuştur. Fetihlerden sonraki süreci entelektüel etkinlik dönemi izlemiş, VIII. yüzyıldan itibaren Müslümanlar dünyanın entelektüel liderleri olmaya başlamışlardır. Müslümanlar eksikliğini hissettikleri ve ihtiyaç duydukları alanlardaki bilgileri elde etmek amacıyla yoğun bir çeviri faaliyetine girişmişlerdir. Böylece başta Grek, Hint ve İran olmak üzere çeşitli medeniyetlere ait bilim, felsefe ve edebiyat alanlarında önemli bir külliyat İslam medeniyetinin ortak dili olan Arapçaya çevrilmiştir.

Yunanca’dan Platon’un *Devlet* ve *Kanun* adlı diyalogları, Aristoteles’in *Organon* adlı mantık kitabı, Eukleides’e (Öklit) ait olan ve geometrinin temel kitabı kabul edilen *Elementler*, Batlamyus’un astronomi alanındaki en önemli eseri olan *Almagest* (Elmacest) Arapçaya çevrilmiştir. Hint bilimine de yönelen Müslümanlar çok sayıda bilimsel eseri Hintçeden Arapçaya çevirmişlerdir.

Çoğu astronomi ve tıp alanına ait olan bu eserler arasında VI. yüzyılda Hindistan'da yaşamış önemli bir astronom ve matematikçi olan Brahmagupta'nın (Brehmagupta) astronomi, matematik ve trigonometri açısından büyük önem taşıyan *Siddhanta'sı* (Sidanta) da bulunmaktadır. Tıp alanında ise Hintlilerin meşhur ansiklopedik eseri *Sushruta* (Susruta) Arapçaya çevrilmiştir. Sushruta'nın Arapçaya çevrilmesi, Hint tıbbının İslam dünyasına girmesini sağlamıştır. *Sushruta* Uzak Doğu'da hâlâ okunan kitaplar arasında yer almaktadır.

Önceleri bireysel kaygılarla yürütülen çevirileri çalışmaları IX. yüzyılda en yüksek noktasına ulaşmıştır. Halifelerin çeviri faaliyetlerine önem vermesiyle çeviriler sistemli bir hâle getirilmiş ve kurumsallaştırılmıştır. Bilimsel düşüncenin gelişiminde önemli bir rol üstlenen Beytülhikme'nin (Bilgelik Evi) kurulduğu bu süreçte Müslüman âlimler ve entelektüeller bu birikimi önce anlamaya, ardından da geliştirmeye yönelmişlerdir.

İslam dünyasında bilimin gelişmesinde Beytülhikmenin yanı sıra medreseler (üniversite), rasathaneler (gözlemevleri), hastaneler ve kütüphaneler oldukça önemli rol oynamıştır. İslam tarihinde bilinen ilk üniversite 707'de, Emevi halifesi Velid zamanında Şam'da açılan tıp fakültesidir. Bunu daha sonraki yüzyıllarda açılan diğer üniversiteler izlemiştir. Mısır'da, 969'da Fatımilerin açtıkları Beytülilim (Bilim Evi) bugünkü El-Ezher Üniversitesinin temelini oluşturmuştur. 1067'de Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk Bağdat'ta Nizamiye Medresesini kurmuştur. Daha sonra İslam dünyasının çeşitli yerlerinde çok sayıda üniversite açılmıştır.

Rasathanelerde dönemin teknolojik aletleri ile yapılan gözlemler sonucu elde edilen bilgiler düzenli olarak kayıt altına alınmıştır. Bilinen ilk rasathane, Abbasi halifesi Me'mun Dönemi'nde (813-833) Bağdat'ta kurulmuştur. Sonraki yüzyıllarda çeşitli yerlerde birçok rasathane açılmıştır. Bunların en önemlileri Merağa ve Semerkant rasathaneleridir. Hastaneler tıbbın gelişmesinde önemli rol üstlenmiş, kütüphaneler ise dünyanın her tarafından gelen öğrencilerin bilgiye ulaşabildiği merkezler olmuştur. Bütün bu kurumlar İslam dünyasında bilim ve teknolojinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Bilimsel ve felsefi birikimin çeviriler yoluyla İslam dünyasına aktarılmasından sonra sözü edilen eğitim ve bilim kurumlarının da katkısıyla önemli bilim insanları yetişmiştir. Türk-İslam dünyasında Harezmi, Abdülhamid İbn Türk, İbnülheysem, Biruni, İbni Sina, Ömer Hayyam, Cezeri gibi çok sayıda bilim insanı yetişmiş ve bilimsel düşünceye çok önemli katkılarda bulunmuştur.

Görsel 2.8: Harezmi (temsili)

Harezmi (780-850)

Matematik, astronomi, coğrafya ile ilgilenen ve cebir biliminin kurucusu kabul edilen Harezmi (Görsel 2.8), dönemin en önemli bilim ve kültür merkezi olan Bağdat'ta yaşamıştır. Halife Me'mun tarafından Eski Mısır, Mezopotamya, Grek ve Eski Hint medeniyetlerine ait eserlere sahip Bağdat Saray Kütüphanesinin idaresinde görevlendirilmiştir. Daha sonra Beytül-hikmenin kütüphanesinde görev almış, burada matematik ve astronomi alanlarında araştırmalar yapmıştır. Özellikle aritmetik ve cebirle ilgili iki eseri ile matematiğin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Aritmetik alanında *Hisâbu'l-Hind* (Hint Hesabı) adlı önemli bir eseri bulunan Harezmi sayı sistemi üzerine çalışmıştır. Daha öncesinde sayılar yerine harf veya heceler kullanılırken Harezmi sembollerden oluşan rakamlara dayalı Hint matematik sistemini incelemiş ve İslam dünyasına tanıtmıştır. Hint matematiğinde kullanılan sıfırı sayı sistemine dâhil etmiş, böylelikle de sembollerden meydana gelen on tabanlı sayı sisteminin kurulmasını sağlamıştır. Bu sayı sistemi, sembollerdeki bazı ufak değişikliklerle yaygınlaşarak bugünkü sayı sistemini meydana getirmiştir. Sayı sistemi ile ilgili bilgiler Harezmi'nin eserlerinden yapılan çevirilerle Avrupa'ya geçmiştir. Bu hesaplama şekline Harezmi'nin ismine işaretlerle algoritmi denmiştir.

Harezmi cebir alanında birinci ve ikinci derece denklemlerin çözümü, binom çarpımları ve çeşitli cebir problemleri üzerine çalışmıştır. Farklı kültürlerdeki cebir çalışmalarını bir araya getirmiş ve bu alana önemli katkılarda bulunmuştur. Harezmi'nin *El Cebir ve'l-Mukabele* (Cebir ve Denklemleri) adlı eseri XII. yüzyılda Latinceye çevrilmiştir. Cebir kelimesi Latinceye algebra olarak çevrilmiş ve bundan sonra da cebir bilimi Batı'da bu şekilde isimlendirilmiştir.

Harezmi cebir ve aritmetik çalışmalarının dışında astronomi ile de ilgilenmiştir. Halife Me'mun'un emriyle enlem, boylam tayini ve yer ölçümü çalışmalarına katılmıştır. Onun hazırladığı astronomi cetvelleri İslam dünyasındaki ilk cetvellerdir. Bunlarda sadece sinüs fonksiyonlarını değil, tanjant fonksiyonlarını da vermiştir. Harezmi'nin astronomi çalışmaları da Latinceye çevrilmiştir. Onun hem aritmetik ve cebir hem de astronomi alanlarındaki çalışmaları Doğu ve Batı bilim dünyasını etkilemiştir.

Abdülhamid İbn Türk (IX. yüzyıl)

Harezmi ile çağdaş olan Abdülhamid İbn Türk'ün (Görsel 2.9) hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Alan hesapları konusunda bazı eserleri bulunmakla birlikte en önemli çalışması cebir ile ilgilidir. *Cebir* adlı eseri Harezmi'nin eserinden daha önce yazılmıştır ve ona göre daha hacimlidir. Eserde ikinci derece denklemlerin geometrik çözümü ile ilgili bilgiler verilmiştir. Abdülhamid İbn Türk'ün ortaya koyduğu bu çözümler, konuyla ilgili önemli çalışmaları olan Ömer Hayyam'ı büyük ölçüde etkilemiştir.

Görsel 2.9: Abdülhamid İbn Türk (temsili)

İbni Sina

İbni Sina özellikle tıp alanındaki keşif ve buluşları ile öne çıkmış çok yönlü bir bilim insanıdır. Tıbbın yanı sıra fizik, kimya, astronomi, müzik gibi çeşitli alanlarda çalışmalar yapmış ve bu alanlara önemli katkılarda bulunmuştur. İbni Sina'nın tıp ile ilgili eserleri arasında en meşhuru olan *el-Kanun fi't-Tıp* (Tıbbın Prensipleri), tıpla ilgili hemen her konuyu içine alan bir eserdir. Bu eser, XVI. yüzyıla kadar birçok defa Latinceye çevrilip Avrupa'daki tıp fakültelerinde kaynak kitap olarak okutulmuş ve İslam dünyasında XIX. yüzyıla kadar etkisini sürdürmüştür.

İbni Sina anatomiye büyük önem vermiştir. Ona göre anatomi tıbbın temel disiplini olup özellikle cerrahi yönden çok önemlidir. O; hastalıkların sebeplerini, teşhisini, sebep-sonuç bağıını belirlemiş ve akciğer, böbrek, göz, sinir hastalıklarıyla ilgili gözlemler yapmıştır. Bulaşıcı hastalıkların insandan insana geçebileceğini belirten İbni Sina, bunun ırk, soy ya da çevre yolu ile olabileceğini açıklamıştır. Yaşadığı dönemde cerrahi müdahaleler pek tercih edilmemesine rağmen o, çok iyi anatomi bilmek şartıyla gerektiğinde cerrahi müdahale yapılmasını savunmuştur.

İbni Sina, hastalıkların sadece somatik (bedensel) değil, psikosomatik sebeplerle de meydana gelebileceğini savunmuştur. Bu nedenle o, psikolojinin kurucularından biri olarak kabul edilir.

İbni Sina'nın önemli çalışmalarından bir diğeri hareketle yani mekanikle ilgilidir. Aristo, cismin hareket edebilmesi için ona dışarıdan bir kuvvetin uygulanması gerektiğini savunmuştur. Çünkü ona göre cismin hareketini devam ettiren şey havadır. İbni Sina, Aristo'nun hareket konusundaki bu açıklamasına itiraz etmiştir. Ona göre bir cisme hareket verildiğinde o cisim bir impetus (hareket etme gücü) kazanır. Dolayısıyla cisim herhangi bir şekilde durdurulmadığı takdirde hareketine devam eder. Böylece İbni Sina, Isacc Newton'un (Aytek Nivtin) eylemsizlik prensibine yakın bir görüş ortaya koymuştur.

İbni Sina'nın diğer çalışmaları gibi astronomi çalışmaları da bilim dünyası için büyük önem taşımaktadır. O, mevcut astronomi cetvellerini düzeltip eksiklerini tamamlamış ve enlem, boylam hesapları yapmıştır. Onun, boylam hesaplarında sadece bir derece kadar yanlış yaptığı tespit edilmiştir.

Biruni (973-1048)

Biruni (Görsel 2.10); astronomi, aritmetik, geometri, fizik, kimya, tıp, eczacılık, tarih, coğrafya, filoloji, etnoloji, botanik, mineraloji, dinler ve mezhepler tarihi gibi farklı alanlarda çalışmalar yapmıştır. O, gözlem ve deneye önem vermiş; Ebu Bekir Razi'nin (865-925) klinik gözlem ve deneye dayalı yaklaşımını kendisine daha yakın bulmuştur.

Biruni'nin en çok öne çıktığı alan astronomidir. O, dünya merkezli evren sistemine dayalı evren modelini kabul etmiştir. Astronomide ve bazı fizik dallarında çeşitli aletler geliştirerek ölçmeye dayalı bazı deneyler yapmış, yaşadığı coğrafyanın boylam ve enlemlerini bugünkü değerlere yakın bir şekilde hesaplayabilmiştir. Onun yerin ekliptik eğimine dair bulduğu sonuç, modern hesaplamalara çok yakın bir değerdedir.

Görsel 2.10: Biruni (temsili)

Biruni ülkeler coğrafyası ve beşerî coğrafyayla ilgili önemli çalışmalar yapmış, Avrupa ve Asya'nın pek az bilinen yerleri hakkında bilgi toplamıştır. Doğu ülkelerindeki madencilik, çinicilik sanatı gibi konularda da bilgi sahibi olmuştur.

Ömer Hayyam (1048-1129)

Görsel 2.11: Ömer Hayyam'ın Anıtı (Astrakhan/Rusya)

İbni Sina ekolüne mensup olan Ömer Hayyam (Görsel 2.11); cebir, geometri, astronomi, fizik ve tıpla ilgilenmiştir. Hayyam'ın matematiğin ve analitik geometrinin gelişimi üzerindeki etkisi çok büyüktür. Çalışmaları İslam matematiğinde Şerafeddin Tusî'ye (1135-1213), Batı matematiğinde ise Descartes'a [Dekart (1596-1650)] kadar aşılammıştır.

Ömer Hayyam'ın matematiğe ilişkin araştırmaları ve sayılar kuramı Eukleides'in beşinci aksiyomu ve cebir alanında yoğunlaşmıştır. İrrasyonel sayıların da rasyonel sayılar gibi kullanılabileceğini ilk defa o kanıtlamıştır. Bu çalışmalar, Eukleides dışı geometrik sistemlerin kurulmasına öncülük etmiştir.

Hayyam'ın katkıda bulunduğu alanların en önemlisi cebirdir. Bu alanda üçüncü dereceden (kübik) denklemleri de kapsayan birçok cebirsel denklemleri sınıflandırmış ve bunların çoğuna çözüm teklif etmiştir. Denklemlerin birden fazla kökünün bulunabileceğini göstermiş ve bunları kök sayılarına göre sınıflandırmıştır.

Astronomi alanında da büyük katkıları olan Ömer Hayyam, Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Melikşah tarafından İsfahan'a davet edilerek dönemin önde gelen bilim insanlarından oluşan bir heyetin başkanlığına getirilmiştir. Burada bir rasathane kurmuş ve o yıllarda kullanılan Yezdicerd Takvimi'ni düzeltmekle görevlendirilmiştir. Ömer Hayyam, bilim heyetiyle yaptığı çalışmalar sonucunda Yezdicerd Takvimi'ni düzeltmek yerine mevsimlere tam uyum gösterecek yeni bir takvim düzenlemenin daha doğru olacağına karar vermiştir. Böylece güneş yılı uzunluğu 365, 2424 (modern ölçümlere göre gerçek uzunluk 365, 2422) gün ve dolayısıyla hata payı 5000 yılda 1 gün olan Celali Takvimi'ni hazırlamıştır.

Cezeri (1153-1233)

Görsel 2.12: Cezeri (temsili)

XIII. yüzyılda yaşamış ve birikimi, icatları, mühendislik felsefesi itibarıyla önemli bir bilim insanı olan Cezeri (Görsel 2.12) elliden fazla makine ve aracın teknolojik tasarımlarını yapmıştır. O, bu makineleri tasarım aşamasında bırakmayıp üretmiş ve çalıştırmıştır. Özellikle zamanı kullanma ve yönetme biçimine odaklanmış makineleriyle kendisinden sonraki birçok kişiye ilham vermiştir. Onun bilimsel mirası XXI. yüzyıla kadar önemini korumuştur.

Cezeri, Helenistik Dönem'de pnömatik ve İslam medeniyetinde hiyel olarak bilinen geleneğin güçlü bir temsilcisidir. Cezeri tüm Orta Çağ'ın en önemli mühendisi olarak kabul edilmektedir. Makinelerinin önemli bir kısmını *Kitab-ül Hiyel* (Mekanik Biliminde Bilgi ve Uygulamanın Bağdaştırılması) olarak bilinen eserinde toplamıştır.

SIRA SİZDE

Avrupa ve Bizans, Batı Roma İmparatorluğu'nun zayıflayıp çökmesi ve Hristiyanlığın güçlenip yaygınlaşması ile aşağı yukarı koşturarak, Karanlık çağın derinliklerine gömülmüştür. Batı Avrupa'nın bilgisizlik karanlığından sıyrılıp kurtulması, İslam dünyasından aldığı feyiz sayesinde mümkün olmuştur. Yoğun çeviriler yoluyla Batı Avrupa milletlerince İslam dünyasından alınan bu etkide tıp ve felsefe yanında, başta aritmetik, cebir, geometri, trigonometri ve astronomi olmak üzere, o çağın aşağı yukarı bütün bilim dalları yer almaktaydı.*

Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, *Ortaçağ Bilim Tefekküründe Türklerin Yeri*, Türkler Ansiklopedisi, 5.cilt, s. 614.

(...) Ancak bunlardan önce kitabının mukaddimesinde yer alan Cezerî'nin şu görüşleri dikkate alınmalıdır: "Benden çok evvel gelen âlimlerin kitaplarını ve onları takip edenlerin çalışmalarını gözden geçirdim... Nihayet nakillerden kurtuldum, başkalarının yaptıklarından sıyrıldım ve problemlere kendi gözümle bakabildim... Uygulamaya dönüştürülemeyen her teknik ilmin doğru ile yanlış arasında muallakta kaldığını gördüm." Cezerî, kendisinin Helenistik çağdan XIII. yüzyıla kadar uzanan bir mühendislik geleneğinin İslâm dünyasındaki bir devamı olduğunun bilincindedir.*

Sadettin Ökten, *Cezeri*, DİA, s. 505-506.

Beşerî ilimler ilk defa VII-VIII. yüzyıllarda İslâm dünyasının doğusunda ortaya çıkmış, daha sonra Mısır, Kuzey Afrika, Endülüs ve Sicilya'ya, oradan da Avrupa'ya geçmiştir. Başka bir ifadeyle modern bilimsel disiplinlerin önemli birçok alanı bu klasik dönemde İslâm dünyasında üretilen, en kuşatıcı anlamıyla bilimlerin omuzları üzerinde yükselerek gelişmesini gerçekleştirmiştir. Bu karşılıklı etkileşim sadece bilim ve teknoloji alanında değil eğitim ve hukuk alanında da yaşanmıştır. 1274'te modern yüksek okul sisteminin (collegesystem) başlangıcı olarak kabul edilen MertonCollege'ın (Oxford Üniversitesi) şekillenmesinde, İngiltere'deki vakıf sistemi ve anlayışının gelişmesinde İslâm dünyasında uygulanan vakıf hukuku ve sistemi etkili olmuştur. Doğu ve Batı dünyasında yüksek eğitim kurumlarının doğuşunu mukayeseli bir şekilde inceleyen George Makdisi Müslümanların açmış olduğu eğitim ve bilim kurumlarının, örneğin medrese ve rasathânelerin uzun manastır döneminden sonra Ortaçağ Avrupası'ndaki yüksek okul ve üniversite sisteminin gelişmesine, hatta doktora ve kürsü gibi uygulamalara da kaynaklık ettiğini söylemektedir.*

Seyfi Kenan, *Üniversiteler*, DİA, s. 340.

Bu bilgilerden hareketle İslamiyet Sonrası Dönem'deki eğitim ve bilim kurumları ile bilim insanlarının bilimsel düşüncenin gelişimine etkisini yorumlayınız.

Ç. SIYASİ DÜŞÜNCE

Türkler, başkaları gibi kılıç kuvvetiyle değil, sırf kendi arzularıyla kabul ettikleri İslamiyet'i az zamanda benimsediler.*

Ord. Prof. Dr. Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, s. 35-36.

Türklerin İslamiyet'i Kabulü

Türk tarihi belirli bir Türk topluluğun belirli bir bölgedeki tarihini değil, çeşitli isimlerle anılan çok sayıda Türk topluluğunun farklı bölgelerde ortaya koyduğu tarihlerin bütününe kapsar. Türkler genellikle dağınık bir şekilde ve birbirinden farklı bölgelerde yaşamıştır. Türk kavimlerinin her biri yaşadıkları bölgelerde farklı kültür ve medeniyetlerle karşılaşmış, onlarla etkileşime girmiştir. Bu etkileşim çerçevesinde tarih boyunca birkaç kez din değiştiren Türklerin tarihindeki en önemli gelişme, Müslüman olmaları olmuştur. Türklerin İslam medeniyetine dâhil olması Türk tarihinin seyrini önemli ölçüde etkilemiştir. Türklerin Müslüman olması aynı zamanda dünya tarihinin akışını belirleyen en önemli gelişmelerden biri olarak da kabul edilmiştir.

Türklerin İslamiyet'i kabulü, VII. yüzyılda başlayıp XIV. yüzyıla dek devam eden uzun ve karmaşık bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Bu süreçte en yoğun İslamlaşma X ve XI. yüzyıllarda yaşanmıştır.

Her bir Türk kavminin İslamlaşma süreci farklı coğrafyalarda, farklı tarihlerde ve farklı şekil ve şartlarda gerçekleşmiştir. İçeriği, insanlara sunulma şekli (savaş, tebliğ, statü sağlama vb.) ve sunulma zamanı gibi birçok etken İslam'ın kabulünde belirleyici rol oynamıştır. Türklerin önceki dinî inançlarının yanı sıra içinde bulundukları sosyal, ekonomik ve siyasi koşullar da İslam'ı benimsemelerinde etkili olmuştur.

Hız. Ömer Dönemi'nde (634-644) gerçekleşen Nihavent Savaşıyla (642) İran'ı fetheden İslam orduları daha sonra Türklerin yaşadığı Horasan ve Toharistan bölgelerine yönelmişler ancak Türklerin direnişi karşısında geri çekilmişlerdir. Hız. Osman ve Hız. Ali dönemlerinde yaşanan iç kargaşa ve ihtilaflar, fetihlerin durmasına yol açmıştır.

Emeviler Dönemi'nde (661-750), Arap olmayan toplumlara (mevali) karşı uygulanan baskılar ve ağır vergiler, genel olarak Türklerin Müslüman olmasını geciktiren olumsuz bir iklim oluşturmuştur. Emevi idarecilerinin İslam'ın yayılmasından çok Arap hâkimiyetine öncelik vermesi ve Türklerle karşı bir istila hareketine girişmiş olması Türklerin İslamiyet'e bakışını olumsuz etkilemiştir. Bu yüzden Emeviler Dönemi'nde Türklerin İslamiyet'i kabulü bireysel olarak veya küçük topluluklar ölçüsünde gerçekleşmiştir.

Emevilerin Türklere uyguladığı baskı politikasının iktisadi bir nedeni bulunmaktadır. O dönemde Maverâünnehir bölgesi iktisadi açıdan zengin bir imkâna sahiptir. Beykent, Buhara ve Semerkant gibi merkezlerden geçen İpek Yolu da bu bölgede ticari hayata dinamizm kazandırmaktadır. Bu nedenle İpek Yolu'nun kendi hâkimiyetlerinde olması Emeviler için büyük önem taşımıştır.

Ömer bin Abdülaziz Dönemi (717-720) Emevi politikaları açısından istisna olmuştur. Ömer bin Abdülaziz, iç barışı sağlamak için Arap olmayan Müslümanlardan haraç ve cizye alınması uygulamasına son vermiştir. Onun kısa süren hilafet dönemi, ülkede herkesin eşit vatandaş olarak kabul edildiği tek dönem olmuştur. Ömer bin Abdülaziz'in eşitlik politikasının sonucunda Türkler kendilerine ikinci sınıf muamele yapanların davranışlarının İslam dininden kaynaklanmadığını düşünmüşlerdir. Onun döneminde Türklerin İslam dini hakkındaki düşünceleri olumlu yönde değişmiş, Müslüman olanların sayısı artmıştır. Ancak Ömer bin Abdülaziz'in ölümünden sonra Emevi idarecileri tekrar eski baskıcı yönetimlerine devam etmişlerdir.

İslam dünyasının liderliğinin, Emevi hâkimiyetine son veren Abbasilere (750-1258) geçmesi ile Türklerin İslamiyet'e bakışını değiştiren yeni bir dönem başlamıştır. Arap olmayanlara uyguladıkları politikalar nedeniyle Emevilere karşı gerçekleştirilen isyan sürecinde diğer toplumlarla birlikte Türkler de Abbasileri desteklemiştir. Bu nedenle Abbasiler Dönemi'nde devlet politikasında büyük bir değişim yaşanmış, Arap olmayan Müslümanlar da yönetimde söz sahibi olmaya başlamışlardır. Başlangıçta bu durum, Emevi iktidarının yıkılmasında önemli rolü olan İranlıların lehine olmuştur. Ancak bu uzun sürmemiş, kısa bir süre sonra Türkler Abbasi yönetiminde nüfuz sahibi olmaya başlamıştır.

Abbasi iktidarının ilk dönemlerinde Batı Türkistan Çin'in tehdidi altındadır. İç karışıklıklar sonucu Türkeş (Türgiş) Devleti'nin zayıflaması, Çin nüfuzunun bölgede güçlenmesine neden olmuştur. Çinliler 748'de kendilerine tehdit olarak gördükleri Göktürk yönetimi altındaki Taşkent'e saldırınca bölgedeki Türk boyları Çinlilere karşı birlik olma kararı almışlardır. Ancak oluşturdıkları birlik ile Çinlilerle başa çıkmaları mümkün olmadığı için Abbasi Devleti'nden yardım istemişlerdir. 751'de Abbasi ordusu ile Çinliler arasında gerçekleşen Talas Savaşı'nda ansızın Karluk Türklerinin saldırısına uğrayan Çinliler, hezimete uğrayarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır.

Talas Savaşı, sonuçları bakımından Türk-İslam tarihi açısından önemli bir olaydır. Talas Savaşı'nın siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel sonuçları olmuştur. Savaştan sonra Emevilerin olumsuz hatırası silinmeye başlamış, Müslüman Araplarla Türkler arasında barış ve dostluk dönemi başlamıştır. Buna bağlı olarak Türkler kısa süre içerisinde İslam Devleti'nin hizmetine girmiş ve Müslümanlığın kabulü hızla artmıştır.

SIRA SİZDE

Talas Savaşı Türk, İslâm ve dünya tarihi bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Bu savaş, umumiyetle basit bir meydan muharebesi olarak mütalâa edilmiş ve neticeleri üzerinde fazla durulmamıştır. Savaşın neticelerini şöylece sıralayabiliriz:

a) Çin, Hunlar'dan itibaren her fırsatta Türkistan'a nüfuz ederek Türkler üzerinde hâkimiyet kurma siyasetini takip etmekte idi. (...) VIII. Asrın ortalarına doğru Çin imparatorunun, ananevî siyasetlerinin bir devamı olan Batı Türkistan'a karşı giriştiği askerî harekât, 751 yılında feci bir hezimetle son bulmuştur. Bu tarih, Çin'in Batı Türkistan üzerindeki siyasî emellerinden ebediyen vazgeçmek zorunda kalmasının başlangıcıdır. (...)

b) (...) Batı Türkistan'da siyasî bakımdan sarsılan Türk nüfûzu, Talas muharebesini müteâkip yeniden kurulmuştur. Savaşın Çin aleyhine neticelenmesinde hiç şüphesiz önemli rol oynamış olan Karluklar, Göktürk ve Türkş devletlerinin yıkılması üzerine bölgenin en kuvvetli unsuru olarak Türk birliğini yeniden tesis etmek için harekete geçmişlerdir. Bu Türk boyu, Arablar ile birleşerek Çin tehlikesini bertaraf ettikten kısa bir zaman sonra dahilî teşkilâtlanmalarını da ikmâl ederek 766 yılında müstakil bir devlet kurdular. (...)

c) Sâsânî devletinin yıkılmasından sonra birbirleriyle temasa geçen Türkler ile Arablar arasındaki münasebetler karşılıklı mücadeleler şeklinde başlamış ve yarım asırdan fazla bir süre aynı şekilde devam etmiştir. Bu sebeple İslâm dini Türkler arasında fazla rağbet görmemiştir. Talas Savaşı'nda bu iki rakibin Çin'e karşı birleşmesi, Türk-Arab münasebetleri bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Yarım asırdır devam eden kanlı mücadeleler, bu tarihten itibaren yerini sulhe ve dostça münasebetlere terk etmiştir. Böylece, İslâm dini Türkler tarafından yavaş yavaş benimsenmeğe başlamıştır. Bir taraftan dostça münasebetlerin devam etmesi, diğer taraftan Müslümanlığın Türkler arasında yayılması, kısa zaman sonra Abbâsî devletinin başta askerî kadroları olmak üzere çeşitli idarî kadroların Türkler tarafından işgal edilmesi neticesini vermiştir. Türkler'in İslâm âlemine girmeleri ve İslâm dininin Türkler arasında yayılması Türk ve İslâm tarihi bakımından son derece önemli tarihî hadiselerdir. Kanaatimizce Talas Savaşı'nın en önemli neticesi bu olmalıdır.

ç) Talas Savaşı dünya kültür tarihi bakımından da büyük gelişmelere zemin hazırlamıştır. Çin'de keten ve kenevirden imal edilmekte olan kâğıt, bu savaş sırasında Müslümanların eline esir düşen Çinliler vasıtasıyla Çin'in dışında ilk defa Semerkand'da imal edilmeğe başlanmıştır. (...) Halife Hârûn el-Reşîd'in veziri Ca'fer b. Yahya el-Bermekî (794-795) yılında, (...) Bağdad'da bir kâğıt imalâthanesi kurmuştur. Bunu Mısır'da kurulan imalâthaneler takip etmiştir. IX. asrın başlarından itibaren, İspanya'dan Hindistan'a kadar bütün İslâm ülkelerinde kâğıt yapımına başlandı. (...) Kâğıt, Avrupa'ya Sicilya ve İspanya'dan ihraç yoluyla girmiş ve XIII. asırdan itibaren de Avrupa'da imalâtına başlanmıştır.*

Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s. 73-75.
(Kısaltılmıştır.)

Parçadan hareketle Talas Savaşı'nın ne gibi sonuçları olmuştur? Düşünceleriniz paylaşınız.

İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasında dönüm noktası olan bir başka gelişme de Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i seçmesidir. Karahanlı Devleti hakanı Satuk Buğra Han'ın sufilerin verdiği vaazların etkisiyle Müslüman olduğu kaydedilmiştir. Amcasına karşı verdiği iktidar mücadelesini kazanan Satuk Buğra Han, Batı Karahanlıların İslam dinini kabul etmelerini sağlamıştır. Onun İslamiyet yolunda verdiği mücadeleler Satuk Buğra Han Destanı adıyla derlenmiştir.

Karahanlılar Dönemi'nde Türk-İslam medeniyetinin temelleri atılmaya başlanmıştır. Semerkant, Buhara, Kaşgar, Balasagun ve Talas'ın Türk-İslam kültürünün merkezi hâline geldiği bu dönemde Türkistan'da çok sayıda medrese, cami, hastane ve kervansaray inşa edilmiştir. Karahanlılar Dönemi'nde sistemli bir yapıya bürünen tasavvuf geniş halk kitleleri arasında yayılmaya başlamıştır. Hoca Ahmet Yesevi, Karahanlıların hâkimiyeti altındaki bölgelerde faaliyet göstermiş ve tasavvufun Türkler arasında yayılmasında büyük rol oynamıştır.

Karahanlılardan sonra, Türkler arasında İslamiyet'in yayılmasında Gazneliler'in büyük rolü olmuştur. Gazneliler, hâkimiyet altına aldıkları Orta Asya ve Kuzey Hindistan'da İslam'ın yayılması için mücadele etmişlerdir. Bağdat halifesi, Şiilere karşı Sünni Müslümanlığın hâkimiyetini sağladığı için Gazneli Mahmut'a "Sultan" ünvanı vermiştir.

İslam dininin Türkler arasında zirveye ulaştığı dönem Selçuklular Dönemi olmuştur. Selçuk Bey'in Cend şehrinde İslamiyet'i kabul etmesi, Türk tarihinin dönüm noktalarından biri olmuştur. Kitleler hâlinde İslam'ı benimseyen Türkler, Selçuklu liderleri etrafında toplanarak büyük bir güç oluşturmuş ve Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmuştur. Selçuklular Doğu Kafkasya'dan Hint Okyanusu'na, Türkistan'dan Akdeniz sahillerine uzanan geniş bir alanı hâkimiyeti altına almıştır. Selçuklu liderliğinde, İslam dünyasının hâkimiyeti Türklerin eline geçmiştir.

Türklerin İslam medeniyetine dâhil oldukları dönemde, İslam dünyasında yaşanan mezhep ayrılıkları fikir çatışması olmaktan çıkmış ve İslamiyet'in kurduğu düzeni yıkacak bir tehdit unsuru hâlini almıştır. IX. yüzyıldaki Bâbek Hareketi'nin sonucu olarak X. yüzyılda Irak'ta ortaya çıkan Karmatiler İslamiyet'i tehdit eden başlıca unsur olmuştur.

Geniş sınırlara ulaşmasına rağmen bu dönemde İslam Devleti; sınırlarını koruyacak, asayiş ve düzeni sağlayacak, diğer bölgelere İslamiyet'i taşıyacak taze bir güce ihtiyaç duymuştur. Çünkü Arap ve İranlı unsurlar güçlerini büyük ölçüde yitirmişlerdir. Türklerin Müslüman olmasıyla birlikte İslam dünyası yeniden güç kazanmıştır.

SIRA SİZDE

Şu hususu da önemle belirtmek gerekir. Türkler İslâm dünyasına devamlı, tek taraflı katkıda bulunmuş da değillerdir. İslâmdan aldıkları değerler sayesinde milli benliklerini koruma, muhafaza edebilme imkânını bulmuşlardır. Tarihçi İsmail H. Danişmend; "İnkârına imkân olmayan bir hakikat vardır: İslâmiyet Oğuz Türklüğünden ne kadar kuvvet almışsa, Türklük de İslâmiyetten o kadar kuvvet almış ve netice itibarıyla İslâmiyeti Türklük, Türklüğü de İslâmiyet yaşatmıştır" derken, çok haklıdır. Gerçekten de İslamiyet sayesinde Türkler, milli varlıklarını korumak ve geliştirmek imkânını bulmuşlardır. Hâlbuki diğer dinler ve medeniyet ortamına girenlerin Türklüklerini büyük ölçüde kaybettiklerine şüphe yoktur.

Göktürk hakanı Bilge Kağan (ö. 734)'ın, veziri Tonyukuk'tan bir Budist mabedi inşasını istediğinde, vezirin ona verdiği; "Savaşı ve hayvan eti yemeği yasaklayan ve miskinliktekin eden bu dinin kabulü Türkler için felaket olur" cevabında olduğu gibi Museviliği kabul eden Hazarlarla, Hristiyanlığı kabul eden Bulgarlar ve Macarların, bugün için Türklüklerinden acaba ne ölçüde söz edilebilir?

Bunun yanında Türklerin, çoğu defa İslam dünyasının lideri olarak uzun ömürlü devletler kurmalarında bu dinin verdiği ruhun yeri çok önemli olmalıdır. Hakikaten Türk insanındaki İslam inancı olmasaydı bir Selçuklu, bir Osmanlı devleti ne ölçüde gerçekleşebilirdi? Bu bakımdan Osman Turan'ın da haklı olarak belirttiği gibi, Türk tarihinin en mühim devresinin İslam medeniyeti içerisinde ortaya çıkan yüzyıllar olduğunda şüphe yoktur.*

Doç. Dr. Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, s. 36-37.

Bu metinden hareketle Türklerin İslamiyet'i kabulünün Türk ve İslam medeniyeti tarihindeki önemini sonuçları bakımından yorumlayınız.

İlk Dönem Türk-İslam Siyasi Düşüncesi

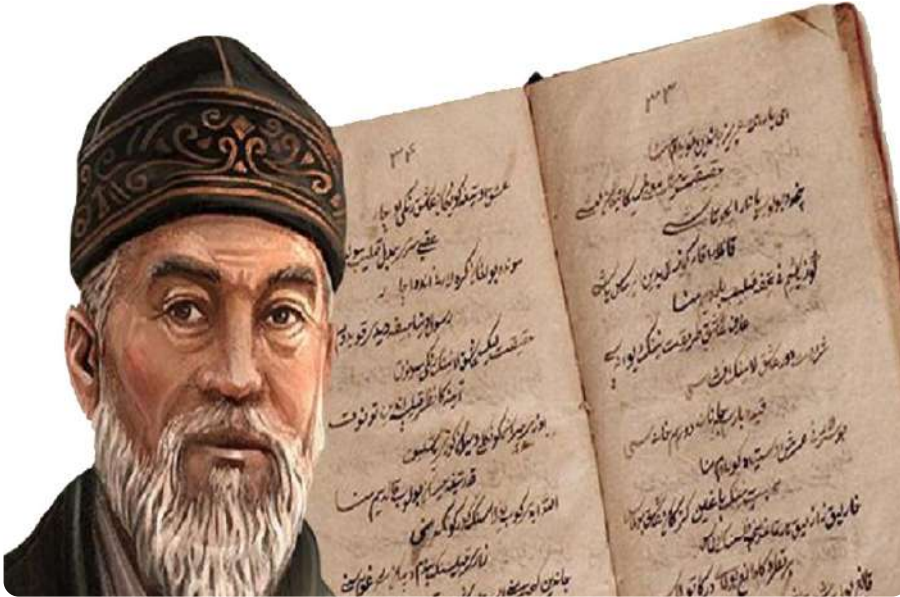
Türk devletleri tarih boyunca birbirinin devamı olarak kurulmuş, bu da Türk devlet anlayışının devamlılığını sağlamıştır. İslamiyet sonrasında kurulan Türk devletleri aynı devlet anlayışını sürdürmekle beraber süreç içerisinde İslami kurum ve ilkeleri de benimseyerek Türk-İslam siyasi düşüncesini geliştirmişlerdir. Ancak bu gelişme zaman içerisinde farklılıklar gösteren bir sentezi ifade etmektedir. Örneğin Karahanlılar'da bozkır kültürünün etkisi daha yoğun görülmekteyken sonraki Türk-İslam devletlerinde İslami anlayışın etkisi artmıştır. Ancak Türk devlet anlayışı hiçbir zaman bütünüyle terk edilmemiş, ana hatlarıyla sürekliliğini korumuştur.

İslam öncesinde Türk siyasi düşüncesi, genellikle göçebe yaşam tarzına bağlı olarak boylar federasyonunu esas almıştır. Boylar federasyonunun liderliği kağan tarafından sağlanmıştır. Kağanların otoritesi kutsal bir nitelik taşımış ve tanrısal bir meşruiyete dayandırılmıştır. Bu düşünce, İslamiyet'in kabulüyle hükümdarın Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul edilmesine dönüşerek devam etmiştir.

İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasıyla İslam kültürü ve düşüncesi ile Türk geleneksel değerleri arasında bir bütünleşme süreci yaşanmıştır. Bu süreçte İslam'ın siyasi, hukuki ve toplumsal ilkeleri Türk gelenekleriyle birleştirilmiştir. Özellikle Abbasilerin etkisi altında gelişen İslam hukuk ve devlet yönetimi ilkeleri Türk yöneticiler tarafından benimsenmiş, süreç içinde merkezî devlet anlayışının geliştiği yeni bir siyasi düşünce oluşturulmuştur. Bu dönemde İslam'ın temel prensipleriyle Türk geleneklerinin sentezi olarak şekillenen Türk-İslam siyasi düşüncesi özellikle Orta Asya'da kurulan Türk-İslam devletlerinin temelini oluşturmuştur.

Orta Asya'daki Türk topluluklarının İslamiyet'i kabulünde önemli rol oynayan Karahanlılar, devlet yönetiminde İslami kurum ve ilkelere yer vererek Türk-İslam devlet yapısının oluşumunda öncü bir görev üstlenmiştir. Bu gelişmeler Gazneliler ile devam etmiş ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Orta Asya'dan getirdiği kurum ve gelenekleri Abbasiler, Samanîler ve Gazneliler'den aldığı siyasi unsurlar ile kaynaştırması sonucu da olgunluk safhasına ulaşmıştır.

Türk devlet anlayışını sürdüren Karahanlılar, hâkimiyetin ilahi kaynaklı olduğuna yani devleti yönetme güç ve yetkisinin Tanrı'nın kendisine kut verdiği kişide olduğuna inanmışlardır. Bu nedenle hükümdarlık kutsal sayılmış, kutun da kan yoluyla babadan oğullarına geçtiği kabul edilmiştir. Yusuf Has Hacıp'in (Görsel 2.13) "Babası bey ise oğlu da bey doğar ve babaları gibi bey olur." sözü, bu anlayışı ifade etmektedir. Kut sahibi olan hükümdarın görevi, devleti adaletle idare edip halkın huzur ve refahını sağlamaktır.

Görsel 2.13: Yusuf Has Hacıp (temsili)

Görsel 2.14: Tuğrul Bey (temsili)

Görsel 2.15: Sultan Alparslan (temsili)

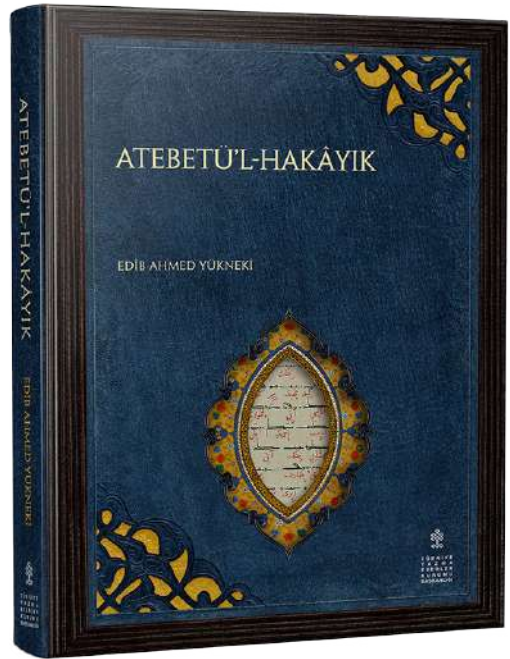

Görsel 2.16: Nizamülmülk (temsili)

Bir İslam devleti olan Samanîlere hizmet eden ve bir süre bu devlete tabi olan Gazneliler; İran, İslam ve Türk hâkimiyet anlayışlarının bir sentezi olarak şekillenmiştir. Gaznelilerde hükümdar, Tanrı'nın verdiği hâkimiyet yetkisini onun adına yeryüzünde uygulamıştır. Bu düşünce, İslam halifesini veya onun adına hüküm süren hükümdarları "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi"olarak gören anlayışla bağdaşmaktadır.

Tuğrul Bey (Görsel 2.14) zamanında düzenli bir devlet teşkilatına kavuşan Büyük Selçuklu Devleti'nde hâkimiyetin yegâne temsilcisi "es-sultânü'l-a'zam" şeklinde anılan hükümdardır. Kut anlayışını sürdüren Selçuklu hükümdarları cihan padişahlığı görevinin kendilerine Allah tarafından verildiğine inanmışlardır. Sultan Alparslan'a (Görsel 2.15) göre Allah, kendisine teveccüh göstererek onu insanlar arasında dünya işlerini düzene koyması için seçmiştir. Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk (Görsel 2.16) *Siyasetname* adlı eserinde Allah'ın her yüzyılda insanlar arasından padişahlık vasıflarıyla bezediği birini seçtiğini, dünya işlerini yönetme ve halkın barış içinde yaşamasını sağlama görevini ona verdiğini söylemiştir. Nizamülmülk hükümdarın kudretini doğrudan doğruya Allah'tan aldığını ve onun adına saltanat sürdüğünü ifade etmiştir.

Türk-İslam düşüncesinin hem inşasında hem de nesilden nesile intikalinde kaynaklık eden çok sayıda eser yazılmıştır. *Siyasetname* olarak adlandırılan, ahlaki ve siyasi öğütler içeren, bir yönüyle felsefi-dini muhtevaya sahip eserlerden özellikle Yusuf Has Hacip'in *Kutadgu Bilig'i*, Edip Ahmet Yükneki'nin *Atabetü'l Hakayık* (Görsel 2.17) ve Nizamülmülk'ün *Siyasetname'si* bu alanda önemli bir yere sahiptir. Ayrıca *siyasetnameler* yazıldıkları dönemin siyasi yapısı ile düşüncesini yansıttıkları için tarihî kaynak olarak da görülmektedir.

Görsel 2.17: Edip Ahmet Yükneki'nin *Atabetü'l Hakayık* adlı eseri

SIRA SİZDE

Bir memleketin bağı ve kilidi iki şeyden ibarettir; biri ihtiyatlılık, biri kanun; bunlar esastır. Hangi bey ihtiyatlı ise o memleketini muhafaza eder; düşmana boyun eğdirir ve onu sımsıkı bağlar.

Hangi bey memlekette doğru kanun koydu ise o memleketini tanzim etmiş ve gününü aydınlatmıştır.

Bey iki şey ile beyliğini bozar, eğri yola girer ve doğru yoldan şaşar.

Bunlardan biri zulüm, biri ihmalkârlıktır; bu ikisi ile bey memleketini harap eder.”*

Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, s. 55.

Siyaset, riyaset, kiyaset, kerem ve bunlara

Fazlasıyla adalet ekle, bunu gör, anla

Yine şeref, şan, insanlık ve yiğitliği

Tanrı bunların cümlesini şahıma verdi*

Edip Ahmed Yükneki, *Atabetü'l Hakayık*, s. 6.

Allahu Teala her çağda halk arasından birini seçerek onu hükümdarlara yaraşır birtakım özelliklerle donatır. Dünya işleri ve cihan ahalisinin kamu düzeninden onu sorumlu kılarak fitne ve kargaşa kapısını onun eliyle kapatır. Adaleti sayesinde hoşça zaman geçirip kendilerini güvende hissetmeleri ve idaresine duacı olmaları için insanların gönlünde ve gözünde ona dair derin bir saygı uyandırır.

(...)

Öte yandan hükümdar cihanı bayındır kılar. Taşradan yeraltı suları için kanallar açar; ırmaklara yataklar yaptırır, büyük suların akışı için köprüler inşa eder, yerleşim birimlerini düzenler, tarlaları ekime elverişli kılar, surları yükseltir, yeni şehirler kurar, yüksek yapılar ve görkemli meskenler tesis eder, ana ve işlek yollarda konaklar bina eder; ilim taliplileri için medreselerin inşasını buyurur. Böylece bu kubbede hoş bir seda baki bırakır; kazandığı duaların sevabına da diğer cihanda nail olur.

(...)

Muhakkak AllahuTeala, onun liyakat ve itikadı ölçüsünce kendisine devlet ve memleket verdi. Cihanı ona bağlı kılarak onun iktidar ve saygınlığını dünya âleme erıştirdi. Bütün cihan ahalisi vergiye bağlandı ve ona yakın oldukları endazede kılıcının gazabından sakınabildiler.*

Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 11-13.

(Kısaltılmıştır.)

1. Bu bilgilerden hareketle Türk-İslam siyasi düşüncesinin başlıca özelliklerini belirleyiniz.

2. İlk dönem Türk-İslam siyasi düşüncesinin İslamiyet Öncesi Dönem'le ilişkisini açıklayınız.

2. ÜNİTE ÖLÇME VE DEĞERLENDİRME

Aşağıdaki yapılandırılmış kutucuklarda İslam düşüncesinin özelliklerine ilişkin unsurlar verilmiştir. Kutucuklardaki numaraları kullanarak soruların cevaplarını yazınız. Aynı kutucuğu birden fazla cevap için kullanabilirsiniz.

1	Kelam	2	Metafizik	3	Mantıksal tutarlılık	4	Hadis
5	Dinamizm	6	Abbassiler	7	Vahiy	8	Özgünlük
9	Akıl	10	Tevhid	11	Fıkıh	12	Evrensellik
13	Tasavvuf	14	Tefsir	15	Maddi ve manevi bütünlük	16	Beşerî bilimler

- İslam düşüncesinin merkezinde yer alan tek tanrı inancını ifade eden kavramlar hangileridir?
- İslam düşüncesinin altın çağı olarak kabul edilen dönem hangisidir?
- İslam düşüncesinin dinî boyutunu oluşturan İslami ilimler hangileridir?
- İslam düşüncesinin genel özelliklerini ifade eden kavramlar hangileridir?
- Temel dayanağı ilahi olan ve beşerî düşünsel faaliyetlerle geliştirilen İslam düşüncesinin bu iki boyutunu ifade eden kaynaklar hangileridir?
- İslam düşüncesinin zaman ve mekân sınırı olmaksızın insanlığın ortak sorunlarına çözüm üretebilme özelliğini ifade eden kavram hangisidir?
- İslam düşüncesinin değişen koşulların getirdiği yeni sorunlar karşısında vahiyle çelişmemek şartıyla güncel çözümler üretebilme, gelişime açık olma özelliği hangisidir?
- İslam düşüncesinin varlığın maddi boyutunun yanı sıra ele aldığı diğer boyutu hangisidir?
- İslam düşüncesinin delil ve kaynaklara dayalı analiz, sentez gibi akıl yürütme süreçleriyle inşa edilerek çelişki ve safsatalardan uzak olmasını ifade eden özelliği hangisidir?

Aşağıdaki soruların cevaplarını boş bırakılan kutucuklara yazınız.

10. I. İslam dünyasının liderliğinin Abbasilere geçmesi
 II. Emevilerin Türklere karşı baskı politikası uygulaması ve istilacı bir tutum sergilemesi
 III. Başta Karluklar olmak üzere Türk boylarının İslamiyet'i kabulünün hızlanması
 IV. Abbasiler ile Çinliler arasında Talas Savaşı'nın gerçekleşmesi
 V. Türklerin yaşadığı Maverâünnehir coğrafyasının zengin ekonomik imkânlarla sahip olması

Yukarıda Türklerin İslamiyet'i kabul sürecine ilişkin bazı olay ve olgular verilmiştir. Verilenlerin önündeki rakamı kutucukların içerisine kronolojik olarak yazınız.

11. **Ahiliğin Türk-İslam geleneğindeki işlevleriyle ilgili verilen anahtar sözcükleri aşağıdaki tabloda uygun yerlere yazınız.**

- Bacıyan-ı Rum
- Şeyh Edebali
- Fütüvvetname
- Meslekî eğitim
- Vakıf, şifahane, aşhane
- Göçebe Türkmenler
- Görgü kuralları
- Komşuluk ilişkileri
- Misafirperverlik
- Birlik, beraberlik ve kardeşlik

Din ve Ahlak	Sosyal Dayanışma ve Millî Bilinç	Ekonomi	Siyaset

12. **Talas Savaşı ile ilgili aşağıdaki soruları cevaplayınız.**

Kaç yılında gerçekleşmiştir?	Kimler arasında yapılmıştır?
Sebepleri nelerdir?	Sonuçları nelerdir?

Aşağıdaki soruların cevaplarını boş bırakılan alanlara yazınız.

13. Bilinen ilk rasathane Abbasi Halifesi Me'mun zamanında Bağdat'ta kurulmuştur. Bundan yüzyıllar sonra, 19 Ocak 2024'te Alper Gezeravcı, uzaya çıkan ilk Türk astronot olmuştur. Bu iki tarihî olayı Türk-İslam medeniyetinin bilim ve teknolojiye verdiği önem bağlamında değerlendiriniz.

14. "İslam rönesansı" kavramını Abbasiler Dönemi'nde İslam coğrafyasında yaşanan bilimsel ve dünsel gelişmelerden örnekler vererek açıklayınız.

15. Moğollar 1258'de Bağdat'ı işgal ettiğinde şehri yağmalamakla kalmamış, kütüphanelere de zarar vermiş ve kitapları Dicle Nehri'ne atmıştır. Moğolların kütüphaneleri ve kitapları hedef almalarının nedenleri neler olabilir? "Millî bellek" kavramı çerçevesinde açıklayınız.

16. "Ebu Hanife ve öğrencileri, dinî problemlerin çözümünde akla ve akıl yürütme yöntemlerine önem vermeleri sebebiyle "Ehl-i Rey" (Akıl Taraftarları) olarak adlandırılmışlardır."

"Matüridi, dinde sadece nakille yetinen Selefiye ile nakli ihmal edip akli öne çıkaran Mutezile'nin din anlayışlarını isabetli bulmamış, akıl ve vahyi birlikte değerlendirmiştir."

Bu bilgilerden hareketle Türk-İslam düşüncesinde Hanefiliğin en etkili fıkıh ekolü, Matüridiliğin de en etkili kelam ekolü olmasının sebeplerini açıklayınız.

17. İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasında ve Anadolu, Trakya ile Balkanların Türkleşmesinde Ahmet Yesevî'nin ve Yeseviliğin katkılarını açıklayınız.

18. Türklerin İslamiyet'i kabulünde özellikle tasavvufun etkili olmasının nedenlerini İslamiyet öncesi Türklerin inanç dünyası bağlamında açıklayınız.

19. Türk tasavvuf düşüncesinin Türk edebiyatı ve Türk musikisi üzerindeki etkilerini örneklerle açıklayınız.

20. Türk hükümdarların Türklerin kitleler hâlinde İslamiyet'i kabul sürecindeki etkilerini İslamiyet öncesi Türklerdeki kut anlayışı çerçevesinde değerlendiriniz.

21. Modern dünyanın ekonomik ve sosyal ilişkilerini Ahilik öğretileri ışığında değerlendirerek Ahilik öğretilerinin günümüzün hangi problemlerine çözüm olabileceğini açıklayınız.

22. "Tehafüt geleneği" kavramını açıklayarak Türk-İslam düşüncesinde eleştirel düşünmenin önemini açıklayınız.

23. Türk-İslam medeniyetinin yetiştirdiği bilim insanlarının eserleri Batı bilim dünyasını nasıl etkilemiştir? Örneklerle açıklayınız.

Aşağıdaki soruların doğru cevabını işaretleyiniz.

24. Aşağıdakilerden hangisi Türk-İslam medeniyetinde bilimsel düşüncenin hızla gelişmesine etki eden durumlardan biri değildir?

- A) Fetihlerle İslamiyet'in çok geniş bir coğrafyaya yayılması
- B) Mısır'da El Ezher Üniversitesinin kurulması
- C) Grek, Hint ve İran medeniyetine ait önemli eserlerin Arapçaya çevrilmesi
- D) Halifelerin bilim insanlarını maddi ve manevi olarak desteklemesi
- E) İslam dininin prensip olarak doğru bilgiye önem vermesi

25. İslam medeniyetinin siyasi ve düşünsel kaostan kurtularak yeniden zirveye ulaşmasını sağlayan tarihi gelişme aşağıdakilerden hangisidir?

- A) İran, Mısır ve Endülüs'ün fethi
- B) Emeviler'in yıkılmasıyla egemenliğin Abbasiler'e geçmesi
- C) Moğollar'ın Bağdat'ı işgal etmesi
- D) Türkler'in İslamiyet'i kabulü
- E) Osmanlı Devleti'nin kurulması

26. İlk dönem Türk-İslam düşüncesinin dinî boyutunu oluşturan unsurlar aşağıdakilerden hangisinde verilmiştir?

	Fıkıh boyutu	Kelam Boyutu	Tasavvuf Boyutu
A)	Hanbelilik	Selefiye	Nakşibendilik
B)	Hanefilik	Eşarilik	Yesevilik
C)	Şafiilik	Matüridilik	Mevlevilik
D)	Hanefilik	Matüridilik	Yesevilik
E)	Hanefilik	Mutezile	Mevlevilik

- 27.
- Günümüzde kullanılan onluk tabanlı sayı sisteminin temellerini atmıştır.
 - Aritmetik ve cebirle ilgili iki eseriyle matematiğin gelişmesine büyük katkısı olmuştur.
 - İslam dünyasındaki ilk astronomi cetvellerini hazırlamıştır.
 - Batı bilim dünyasını büyük ölçüde etkilemiştir.

Yukarıdaki bilgiler hangi Türk-İslam bilginine aittir?

- A) Biruni
B) Cezeri
C) Farabi
D) Harezmi
E) Ömer Hayyam

28. Türklerin İslamiyet'i kabul sürecinde İslam dünyasının içinde bulunduğu genel durumla ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi yanlıştır?

- A) Bu süreçteki gelişmeler siyasi-itikadi ve kültürel olarak iki yönden incelenebilir.
B) Hz. Osman'ın şehit edilmesinin İslam düşüncesinde fikir ayrılıklarının başlangıç noktası olduğu kabul edilmektedir.
C) Hz. Ali ile Muaviye arasında yaşanan Sıffin Savaşı, fikir ayrılıklarını derinleştirerek günümüze kadar taşımıştır.
D) Hilafet, kader, irade özgürlüğü gibi meseleler üzerindeki tartışmalar zamanla farklı ekolleri ortaya çıkarmıştır.
E) Müslümanlar arasındaki iç savaşlar ve siyasi ihtilaflar İslam düşüncesinin gelişimini engellemiştir.

29. Fıkıh, kelim ve tasavvufun Türk düşüncesine etkileri ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi yanlıştır?

- A) Kitabi (yazılı), şifahi (sözlü) ve mistik (tasavvufi) açıdan olmak üzere üç başlık altında incelenebilir.
- B) Kitabi yorumun yayılmasında medreseler etkili olmuştur.
- C) Şifahi yorumda İslamiyet öncesi kültürel miras ortadan kaldırılmıştır.
- D) Tasavvuf, kitabi yorum ile şifahi yorum arasında köprü kurmuştur.
- E) Türk sufilerinin yurt savunmasında ve fetihlerde büyük hizmetleri olmuştur.

30.

- Orta Çağ'ın en önemli mühendisi olarak kabul edilmektedir.
- Makinelerinin önemli bir kısmını kısaca *Kitab-ül Hiye* (Mekanik Biliminde Bilgi ve Uygulamanın Bağdaştırılması) olarak bilinen eserinde toplamıştır.
- Bilimsel mirası XXI. yüzyıla kadar önemini koruya gelmiştir.

Yukarıdaki bilgiler hangi Türk-İslam bilginine aittir?

- A) Biruni
- B) Cezeri
- C) Farabi
- D) Harezmi
- E) Ömer Hayyam

31.

- Dünya merkezli felekler sistemine dayalı evren modelini kabul etmiştir.
- Yaşadığı coğrafyanın boylam ve enlemlerini bugünkü değerlere yakın bir şekilde hesaplayabilmiştir.
- Ülkeler coğrafyası ve beşerî coğrafya ile ilgili olarak önemli çalışmalar yapmıştır.

Yukarıdaki bilgiler hangi Türk-İslam bilginine aittir?

- A) Biruni
- B) Cezeri
- C) Farabi
- D) Harezmi
- E) Ömer Hayyam

- 32.
- Katkıda bulunduğu alanların en önemlisi cebirdir.
 - İrrasyonel sayıların da rasyonel sayılar gibi kullanılabileceğini ilk defa o kanıtlamıştır.
 - Hata payı 5000 yılda 1 gün olan Celali Takvimi'ni hazırlamıştır.

Yukarıdaki bilgiler hangi Türk-İslam bilginine aittir?

- A) Biruni
B) Cezeri
C) Farabi
D) Harezmi
E) Ömer Hayyam

33. Türk tasavvuf anlayışının Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş Veli, Hacı Bayram Veli, Yunus Emre, Ahi Evran gibi önemli isimlerinin özlü sözleriyle bir poster hazırlayınız. Yaptığınız çalışma aşağıdaki poster değerlendirme formu ile değerlendirilecektir.

POSTER DEĞERLENDİRME FORMU				
Değerlendirme Ölçütleri	Çok iyi (4)	İyi (3)	Orta (2)	Geliştirilmeli (1)
1. Posterin düzeni ve görünüşü				
2. Posterin amacına uygunluk				
3. Posterin hazırlanmasında özgünlük				
4. İçerikle uyumlu görsel vb. kullanımı				
5. Bilgilerin doğruluğu				
6. Bilgilerin postere yansıtılması				
Toplam Puan				
Öğretmenin Geri Bildirimi:				

Ünite ile ilgili daha fazla soru içeriğine bu karekodan ulaşabilirsiniz.

3. ÜNİTE

OSMANLI DÖNEMİ TÜRK DÜŞÜNCESİ

Ünitenin Konuları

A. DİNİ DÜŞÜNCE

Osmanlı Dönem'inde Fıkıh Düşüncesi
Osmanlı Dönem'inde Kelam Düşüncesi
Osmanlı Dönem'inde Tasavvuf Düşüncesi
Osmanlı'da Medreseler

B. FELSEFİ DÜŞÜNCE

Osmanlı Dönemi Türk Düşüncesinde Felsefi Düşüncenin Yeri

C. BİLİMSEL DÜŞÜNCE

Osmanlı Dönem'inde Bilimsel Düşünce
Osmanlı Dönem'inde Bilimsel Düşüncenin Gelişmesinde Katkısı Olan
Bilim İnsanları
Bilimsel Düşüncenin Değişmesinde Kadızadelerin Etkisi
Osmanlı Bilim ve Düşünce Dünyasında Değişimin Öncüleri: Kâtipler

Ç. SİYASİ DÜŞÜNCE

Osmanlı Devleti Klasik Dönem'inde Siyasi Düşünce
Osmanlı Devleti'ndeki Yenilik Arayışlarının Türk Düşüncesine Etkisi
Tanzimat Dönem'indeki Modernleşme Uygulamaları
Meşrutiyet Dönem'indeki Modernleşme Uygulamaları

Anahtar Kavramlar

- Adalet dairesi
- Batıcılık
- Devlet-i ebed müddet
- İslamcılık
- Kadızadeler
- Kanun-ı kadim
- Medrese
- Nizam-ı âlem
- Osmanlı Klasik Dönemi
- Osmanlıcılık
- Tanzimat Fermanı
- Türkçülük
- Ulema
- II. Meşrutiyet

Bu Ünite Neler Öğreneceksiniz?

Bu ünite

- Osmanlı Dönemi Türk düşüncesinde dinî düşüncenin önemini,
- Osmanlı Dönemi Türk düşüncesinde felsefi düşüncenin yerini,
- Osmanlı Dönem'inde bilimsel düşünceye verilen önemi,
- Osmanlı Devleti Klasik Dönem'indeki siyasi düşünceyi,
- Osmanlı Devleti'ndeki yenilik arayışlarının Türk düşüncesine etkisini,
- Tanzimat Dönem'inde uygulanan modernleşme uygulamalarını,
- Meşrutiyet Dönemi düşünce yapısını öğreneceksiniz.

Ünite karekodu

Ünite sunusuna ulaşmak
için bu karekodu okutunuz.

HAZIRLIK

1. "Osmanlı barışı" kavramından ne anlıyorsunuz?
2. Osmanlı'nın uzun süren hâkimiyetinde din nasıl bir rol oynamış olabilir?
3. Osmanlı Dönemi düşünürleri daha ziyade hangi konular üzerinde düşünce üretmiş olabilirler?
4. Osmanlılarda bilimsel çalışmaları ile öne çıkan bilim insanlarından bildiklerinizi söyleyiniz.
5. Modernleşme kavramından ne anlıyorsunuz?

A. DİNÎ DÜŞÜNCE

Osmanlı Devleti; Selçuklu Devleti'nin coğrafi, fikrî, ilmî ve kültürel mirası üzerine kurulmuştur. Bu mirasta sağlam bir dinî inanç ve bu inançla desteklenmiş bir dünya görüşü vardır. Bu dünya görüşünde evrene, tabiata, insanlığa iyimser bir bakış vardır. Bu bakışta farklı inanç ve mezheplere mensup insanların Allah'ın bir emaneti olduğu düşüncesi vardır. Bu düşüncede ise dünyayı, varlıkları ve hayatı yorumlayıp onlara bir anlam kazandırma anlayışı vardır.

Osmanlı Devleti Dönemi'nde Fıkıh Düşüncesi

Osmanlı fıkıh âlimleri, Selçuklulardan devraldıkları Hanefi fıkıh kültürünü devam ettirmişlerdir. Selçukluların devamı olan Osmanlı toplumu da Hanefi olduğundan Osmanlı medreselerinde genellikle bu mezhebe ait kitaplar okutulmuştur. Hanefi âlimlerinin çoğunun Türklerden olması ve Türk toplumunun düşünce yapısının Hanefi mezhebi ile örtüşmesi, bu mezhebe ait kitapların okunmasında etkili olmuştur. Hanefiler genel

olarak rey ehli oldukları için hüküm verirken ayet ve hadislerin yanında kıyas ile örfü de delil kabul etmişlerdir. Bununla birlikte Osmanlılarda mezhepçilik politikası güdülmemiş, medreselerin programlarında farklı mezheplere mensup âlimlerin kitaplarına da yer verilmiştir.

Osmanlı medrese sisteminin ilk seviyesi olarak kabul edilen yirmili medreselerde, Hanefi fıkıh âlimi Muhammed Secavendi'nin (?-1200) *el-Ferâizü's-Sirâciyye* adlı kitabının şerhleri okutulmuştur (Görsel 3.1). Bu şerhlerin en meşhuru ise Seyyid Şerif Cürcânî'nin (1340-1423) *Şerhu'l-Ferâiz* adlı kitabıdır. Ferâiz, fıkıh ilminde miras hukuku anlamına gelir.

Görsel 3.1: Muhammed Secavendi'nin *el-Ferâizü's-Sirâciyye* adlı eserinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul)

Şerh, bir ilim dalına ait önemli bir kitabı açıklamak amacıyla yazılan eserdir. Şerhlerde ana metindeki kapalı ifadeler açıklanır ve eksiklikler tamamlanır. Konu örneklerle anlaşılır hâle getirilir. Haşiye ise bir kitabın satır aralarına ve sayfa kenarlarına ilave edilen açıklayıcı ve tamamlayıcı notlardır. Bu notlar zamanla müstakil bir kitap hâline de getirilebilir. XIV. asırdan sonra Osmanlı kültüründe klasik metinler üzerine çok sayıda şerh ve haşiye yazıldığından bu döneme şerh ve haşiye dönemi denmiştir.

Eğitimin sonraki aşamalarında yine Hanefi fıkına ait temel kitaplar okutulmuştur. Bunlar; Merginani'nin (?-1196) *el-Hidaye*, Zeylai'nin (?-1342) *Kenzü'd-Dekâik* şerhi olan *Tebyinü'l-Hakâik*, İbrahim Halebi'nin (1460-1549) *Mülteka*, Burhanuşşeria'nın (?-?) *Vikaye* adlı kitaplarıdır. Hukuk metodolojisi anlamına gelen fıkıh usulü alanında da aynı şekilde Hanefi mezhebine ait temel eserler okutulmuştur. Bu kitapların en meşhurları arasında Sadeddin Taftazânî'nin (1322-1390) *Telviḥ*, Nesefî'nin (?-1310) *Menaru'l-Envar*, İbn Melek'in (?-1334 ?) *Şerhu'l-Menâr*, Molla Hüsrev'in (?-1480) *Mirkatu'l-Vusûl* ve bunun şerhi olan *Miratu'l Usûl* bulunmaktadır (Görsel 3.2). Molla Hüsrev başta fıkıh ve fıkıh usulü olmak üzere birçok alanda kitap yazmıştır. Onun kitapları Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Molla Hüsrev'in *Dürerü'l-Hükkam* adlı eseri

Osmanlı hukukçularının anlaşmazlıkları çözerken başvurdukları güvenilir bir kaynak kitap olmuştur. Fatih Sultan Mehmet Molla Hüsrev'e saygı göstermiş, "Zamanımızın Ebu Hanife'sidir." diyerek ona iltifat etmiştir. Fatih Sultan Mehmet yaptırdığı Sahn-ı Seman Medreselerinin programını Veziriazam Mahmut Paşa, Molla Hüsrev ve Ali Kuşçu'yla (1403-1474) birlikte hazırlamıştır. Molla Hüsrev, Osmanlı ilmiye teşkilatının kuruluş ve işleyişinde önemli katkıları bulunan âlimlerden biridir.

Osmanlı'nın tanınmış âlimlerinden biri olan Molla Gürani (1410-1488); İslam âlimi, müderris, kadı ve kazaskerdir. O, aynı zamanda Fatih Sultan Mehmet'in hocası ve Osmanlı Devleti'nin dördüncü şeyhülislamıdır. Osmanlı sarayı ve halkı tarafından çok sevilip sayılan Molla Gürani, en tanınmış eseri olan *Gayetü'l-emani*'yi Fatih Sultan Mehmet'e ithaf etmiştir. Bu eser; kelam, fıkıh ve siyer ile ilgili bilgiler içerir. Bazı Osmanlı hükümdarları tarafından yazdırılarak Buhara Hanlığı'na ve diğer ülkelere hediye olarak gönderilen bu kitap, Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.

Görsel 3.2: Molla Hüsrev'in *Miratu'l-Usûl fî şerhi Mirkatu'l-Vusûl* adlı eserinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul)

Fetva ve kitaplarıyla Osmanlı fıkıh ilmine katkı sağlayan âlimlerden biri de Zenbilli Ali Efendî'dir (1445-1526). Zenbilli Ali Efendi II. Bayezid zamanında görev yapmış bir şeyhülislamdır. Asıl adı Ali Cemali olan Zenbilli Ali Efendi, Zenbilli Müftü olarak da bilinir. Fetva almak üzere kendisine başvuranların işlerini kısa sürede sonuçlandırmak için soruları evinin penceresinden sarkıttığı zembille alıp cevapları yine zembille göndermesinden dolayı halk arasında "Zenbilli Müftü, Zenbilli Ali Efendî" olarak tanınmıştır.

Zenbilli Ali Cemali Efendi; fıkıh, fıkıh usulü, edebiyat, dil, tefsir ve hadis sahasında otoritedir. Onun, ilmî gelişmeleri takip ederek kendisini sürekli yenilediği, kitaplara meraklı olduğu ve çeşitli yerlerden eserler getirttiği ifade edilmiştir. *Muhtasarü'l-Hidaye* ve *Muhtaratmine'l-Fetava* (Ali Efendi Fetvaları) onun fıkıhla ilgili başlıca eserlerindendir.

Osmanlı Dönemi'nde İslam hukukuna en çok katkıda bulunan kişilerden biri de Hoca Çelebi namıyla da anılan Ebussuud Efendî'dir (1490-1574). Osmanlı şeyhülislamı olan Ebussuud Efendi aynı zamanda hukukçu ve tefsir âlimidir. Sekiz yıl kazaskerlik yaptıktan sonra Kanuni Sultan Süleyman tarafından şeyhülislamlık makamına getirilmiş, yaklaşık otuz yıl bu görevde kalmış, padişahın takdirini ve saygısını kazanmıştır. Çünkü o, şeyhülislamlık makamına değer katan bir kişiliğe ve yetkinliğe sahip büyük bir âlimdir. Ebussuud Efendi'nin verdiği fetvaların tefsir ilmine ve hukuk alanına katkısı büyüktür. Kazaskerliği ve şeyhülislamlığı sırasında özellikle ilmî rütbe, mevki ve kademeleri sistematik bir düzene kavuşturmaya çalışarak Osmanlı ilmiye teşkilatına da katkı sağlamıştır. Onun dönemi'nde yargılamada ve fetvalarda Hanefi mezhebinin esas alınması ilkesi getirilmiş, bu durum kadı ve müftülerin beratlarında açıkça belirtilmiştir. Ebussuud Efendi bu ilkeyi başka mezheplere karşı olduğu için değil, Osmanlı toplumunda kanun önünde eşitliğin ve yargı birliğinin sağlanabilmesi amacıyla yapmıştır. Ebussuud Efendi, yaptığı düzenlemelerde sosyal hayatın ihtiyaçlarına göre hem örfi hukuktan hem de İslam hukukundan yararlanmış. Osmanlı arazi hukukunu da düzenlemeye çalışan Ebussuud Efendi, mirî arazi sisteminin esaslarını belirlemekle yetinmemiş ve vergilerin hangi dinî-hukuki esaslara dayandığını ortaya koymak için öşürle ilgili bir risale de yazmıştır.

Osmanlı Dönemi'nde dinî düşünceye katkıda bulunan âlimlerden biri de Birgivi Mehmet Efendî'dir (1522-1573). Osmanlı Dönemi'nde fıkıh, tefsir, hadis, kıraat, gramer, tasavvuf, ahlak, akaid gibi dinî ilimlerin çeşitli alanlarında altmışa yakın eser vermiştir. *Risâle-i Birgivi* olarak da bilinen *Vasiyetname* adlı eseri, Türkçe bir ilmihal kitabıdır. Eserlerinin her devirde büyük ilgi görmesi; ilmî yeterliliğinin yanında dürüst, basiretli, cesur ve sosyal problemler karşısında sorumluluk duygusu taşıyan bir kişiliğinin olmasına bağlanmıştır. Birgivi Mehmed Efendi kitaplarında Kur'an'a ve sünnete uygun bir dinî hayatın esaslarını ortaya koymaya çalışmış, din adına ortaya çıkan batıl inanç ve hurafelere karşı uyarılarda bulunmuştur. Bu kitap ve âlimlerin dışında Osmanlı Dönemi fıkıh düşüncesine katkı sağlayan daha pek çok eser ve âlim bulunmaktadır.

SIRA SİZDE

Osmanlı Devleti Dönemi'nde fıkıh düşüncesinin başlıca özellikleri nelerdir?

Osmanlı Dönemi'nde Kelam Düşüncesi

Osmanlı âlimleri XV. yüzyıldan itibaren dinamik bir ilmî faaliyet içine girmişlerdir. Diğer disiplinlerde olduğu gibi kelam ilminde de fikir tartışmaları yapılmış ve kelam ilmiyle ilgili kitaplar yazılmıştır. Fakat kelam ilmiyle ilgili özgün kitaplardan çok, klasik kelam metinlerine şerh ve haşiyeler yazılmıştır. Bu tarzda yazılan eserlerin en ünlüleri Sadeddin Taftazânî'nin *Şerhu'l-Akaid* ve *Şerhu'l-Makasid*'i ile Seyyid Şerif Cürcânî'nin (1340-1413) *Şerhu'l-Mevakif*'idir. Bu iki âlimin eserleri Osmanlı medreselerinin vazgeçilmez kaynak kitaplarını oluşturmuştur. Osmanlı Dönemi'nde kelam ilmiyle ilgili şerh ve haşiyeler kültürünün yaygınlık kazanması, bu ilmin durağanlaştığına yönelik eleştirileri de beraberinde getirmiştir.

Türkler fıkıhta Hanefi, kelamda Matüridi ekolünde bir İslam anlayışına sahiptir. Ancak Osmanlı kelam anlayışına Eşarilik tesir etmiştir. Bunun nedeni Selçukluların, yaptırdıkları medreselerin başına Eşari âlimlerini getirmiş olmalarıdır. Selçuklulardaki Eşari etkisi Osmanlı'da da devam etmiştir. Osmanlı kelam anlayışındaki Eşarilik etkisinin diğer bir nedeni de Eşari kelam âlimi olan Fahrettin Razi (1150-1210) çizgisinin Osmanlı kelam âlimleri üzerinde etkili olmasıdır. Diğer taraftan Osmanlı Dönemi'nden önce Eşari ve Matüridi ekolleri gerek Taftazânî gerekse Cürcânî tarafından uzlaştırılmıştır. Bu iki âlimin eserlerinin Osmanlı medreselerinde okutulmasının sebeplerinden biri bu olmuştur.

Osmanlı kelam âlimleri metot ve içerik açısından Gazali sonrası kelam düşüncesi geleneğini devam ettirmişlerdir. Bununla birlikte ele aldıkları konularda kanıtlama, sınıflandırma ve analiz açısından bu ilme yeni katkılar da sunmuşlardır. Osmanlı kelam âlimleri sadece iman esaslarını ele almakla yetinmemiş, aynı zamanda felsefe ve bilim ile ilgili konuları da incelemişlerdir. Kendilerinden önceki âlimlerin görüşlerini eleştirmişler, farklı kelam ekollerinin yaklaşımlarını uzlaştırmaya yönelik fikirler öne sürmüşlerdir. Cürcânî *Şerhu'l-Mevakif* adlı eserindeki bilgi teorisinde İslam düşünürlerinin görüşlerini Aristo'dan beri kabul edilen süje-obje uygunluğu fikri çerçevesinde titizlikle incelemiştir. Bu felsefi kelam anlayışı, bazı Osmanlı âlimlerinin tepkisine yol açmıştır. Bununla birlikte Osmanlı kelam âlimlerinin yeni bir metotla kelam ilmini canlandırma çabaları XX. yüzyılın başına kadar sürmüştür.

Akaid-i Nesefiyye	Ömer Nesefi (1067-1142) tarafından yazılmıştır.
Şerh-i Akaid-i Nesefiyye	Ömer Nesefî'nin <i>Akaid-i Nesefiyye</i> kitabına Taftazânî ve Molla Hayalî'nin (?-1470) ayrı ayrı yazdıkları şerh kitabıdır.
Haşiye-i Tecrid	Seyyid Şerif Cürcânî tarafından yazılmıştır. <i>Haşiye-i Tecrid</i> , Nasrettin Tusî'ye (1201-1274) ait <i>Tecridü'l Kelam</i> kitabının şerhidir.
Akaidu'l-Adudiye	Adudüddin İci (1281-1355) tarafından yazılmıştır.
El-Mevakıf	Adudüddin İci tarafından yazılmış diğer bir kelim kitabıdır.
Şerhu'l-Mevakıf	<i>El-Mevakıf</i> üzerine Seyyid Şerif Cürcânî'nin yazdığı şerhtir.
Tevaliu'l-Envar	Kadı Beyzavi (?-1286) tarafından yazılmıştır.

Grafik Bilgi 3.1: Osmanlı Dönemi kelim düşüncesinin ana kaynakları

Osmanlı Dönemi'nde kelim ilminin gelişimine katkıda bulunan âlimlerden bazıları şunlardır:

Molla Fenari (1350-1430)

Molla Fenari Yıldırım Bayezid tarafından Bursa Manastır Medresesi müderrisliği ve Bursa kadılığı ile görevlendirilmiştir. 1425'te II.Murat tarafından Bursa müftülüğüne atanan Molla Fenari, Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislamı kabul edilmiştir.

Molla Fenari daha çok tefsir, fıkıh, tasavvuf, mantık, gramer, belagat ve kıraat ilimlerinde öne çıkmış bir Osmanlı âlimidir. Bu alanlarda yüzün üstünde eser yazdığı belirtilmiştir. Fenari, kelim ilmiyle ilgili olarak Adudüddin İci'nin *Mevakıf* muhtasarına şerh yazmıştır. Mantık alanında Porfirios'un *İsagoci* (İsaguci) kitabını şerh etmiş, bu şerh Osmanlı medreselerinde mantık ders kitabı olarak okutulmuştur. Molla Fenari'nin kelim ilmi için önemi, Osmanlı ülkesindeki ulema kolunu Fahrettin Razi'ye bağlayan Orta Asya ekolünün temsilcisi olmasıdır. Yazdığı birçok eser yanında o, yetiştirmiş olduğu öğrenciler aracılığıyla Osmanlı ilim geleneğinin oluşmasında en çok katkısı olan âlimlerden biridir.

Hızır Bey (1407-1459)

Geniş bir ilmî kapasiteye sahip olduğu için kendisine "İlim dağarcığı" denen Hızır Bey, kısa zamanda meşhur olarak Molla Fenari'den sonra devrinin en büyük âlimi konumuna gelmiştir. İlmi sayesinde Fatih Sultan Mehmet'in iltifatına mazhar olmuş ve onun tarafından Çelebi Mehmet Medresesine müderris olarak atanmıştır. Edirne Üç Şerefeli Cami Medresesinde de bir süre müderrislik yaptıktan sonra İstanbul'un ilk kadısı olmuştur.

Hızır Bey, Osmanlı Dönemi'nde kelim alanında müstakil kitap yazan ilk âlimdir. O, kelim ilmiyle ilgili *Kaside-i Nuniyye* adında, 105 beyitten oluşan manzum bir kitap yazmıştır.

Eser, beyitlerinin son harfleri "nun" ile sona erdiğinden bu ismi almıştır. Ayrıca o, Fatih'in isteğiyle El Urmevi'ye ait *Metalî'ul Envar* adlı mantık kitabını genişleterek Farsçaya tercüme etmiştir. O da Molla Fenari gibi kelim ilminde Razi ekolünü sürdürmüştür. Aralarında Molla Hayali ve Hocazade gibi tanınmış âlimlerin de bulunduğu pek çok öğrenci yetiştirerek Osmanlı ilim geleneğinin oluşumuna katkıda bulunmuştur.

Celâleddin Devvânî (1426-1502)

Taftazânî ve Cürçânî gibi büyük üstatlardan sonra gelmesine rağmen kelim ilminde onlar kadar etkili olan Celaleddin Devvânî dinî ve akli ilimlerin çeşitli dallarında eser veren Eşari kelim âlimidir. Onun bazı eserleri Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuş ve bunlar üzerine birçok şerh ve haşiye yazılmıştır. Felsefe ile kelamın birleştirildiği dönemin özelliklerini taşıyan eserlerinin birçoğunda Eşari kelamının, vahdetivücut görüşünün ve işrak felsefesinin izleri görülür. Devvânî, hemen her eserini kalemî, felsefi ve tasavvufi bir zemine oturtmaya çalışmıştır. Düşüncelelerinde kelim ve tasavvufun etkisi baskın olmasına rağmen o daha çok felsefeye ilgi duyanlar tarafından örnek alınmıştır. Çok sayıda kitap yazmış olan Devvânî'nin kelim ilmine dair en tanınmış eseri *Şerhu'l-Aka'id'il-Addiyye'dir*. Bu eser, Osmanlı medreselerinde uzun süre ders kitabı olarak okutulmuştur.

İbn Kemal (1468-1534)

Kemalpaşazade olarak bilinen İbn Kemal; Osmanlı Dönemi'nde Anadolu'da yetişen ilim, fikir ve devlet adamlarındandır. Müderrislik ve kazaskerlik görevlerinde bulunmuştur. Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde şeyhülislamlık makamına getirilen İbn Kemal; başta dinî ilimler olmak üzere dil, tarih ve edebiyat gibi değişik alanlarda eser vermiş bir âlimdir. O, kelim ilminin problemlerine felsefi bir derinlikle yaklaşmıştır. Eserleri felsefe ağırlıklı kelim kitaplarından oluşmuştur. Yazdığı kitaplarından bazıları şunlardır:

Risale fi Fazileti'n-Nebi: Hz. Muhammed'in diğer peygamberlerden üstünlüğü konusunda yazılmıştır.

Risale fi Kaza ve'l-Kader: Kelim ilminin zor ve önemli konularından olan kaza ve kader hakkındadır.

Risale fi Beyanı'l-Akl: Akıl ile ilgili pek çok konuya değinir.

Risale fi-i Ziyadeti'l Vücadale'l Mahiyet: Farabi ve İbni Sina'nın üzerinde durduğu önemli bir felsefe problemi olan varlık-mahiyet ilişkisi hakkında yazılmıştır.

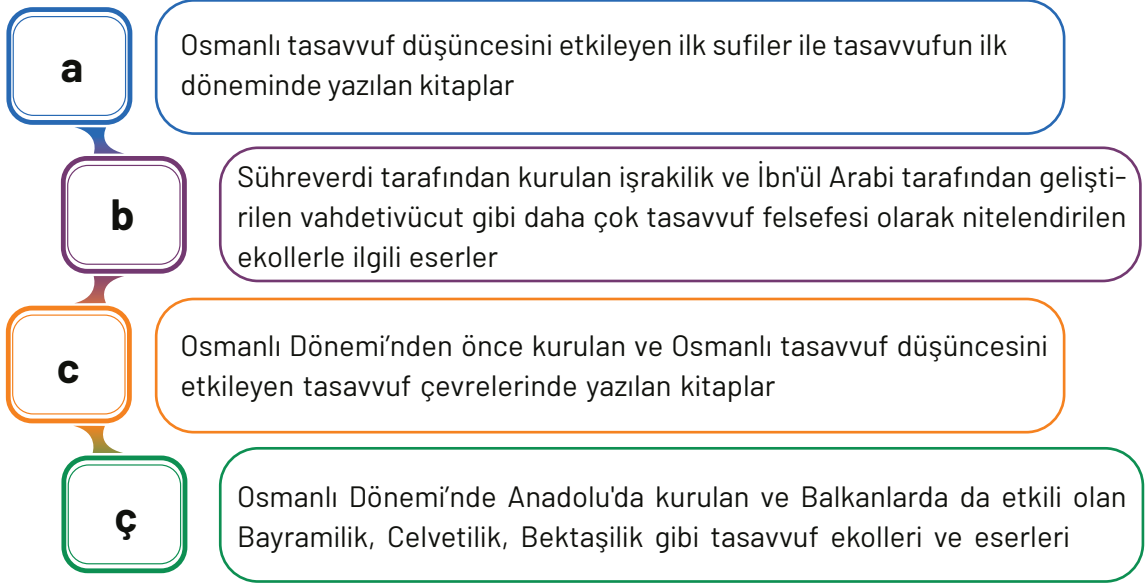
SIRA SİZDE

Osmanlı Devleti Dönemi'nde kelim düşüncesinin başlıca özellikleri nelerdir?

Osmanlı Dönemi'nde Tasavvuf Düşüncesi

Osmanlı Dönemi tasavvuf düşüncesi, altı asrı aşkın bir zaman dilimine ve geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Osmanlı düşünce hayatı ile Osmanlı öncesi Müslüman devletlerin düşünce hayatı büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik tasavvuf alanında daha fazladır. Bununla beraber kısmen de olsa Osmanlı Dönemi'nin kendine özgü bir tasavvuf düşüncesi ve kaynağını bu düşünceden alan bir edebiyatı vardır.

Osmanlı Dönemi tasavvuf düşüncesi çeşitli kaynaklardan etkilenmiştir. Osmanlı Dönemi'nde yazılmış Türkçe, Farsça, Arapça eserlerin yanı sıra bu dönemden önce yazılmış eserler ve Osmanlı sınırları dışında yaşayan Müslüman yazarların eserleri de Osmanlı tasavvuf düşüncesini etkilemiştir.

Grafik Bilgi 3.2: Osmanlı Dönemi tasavvuf düşüncesinin ana kaynakları

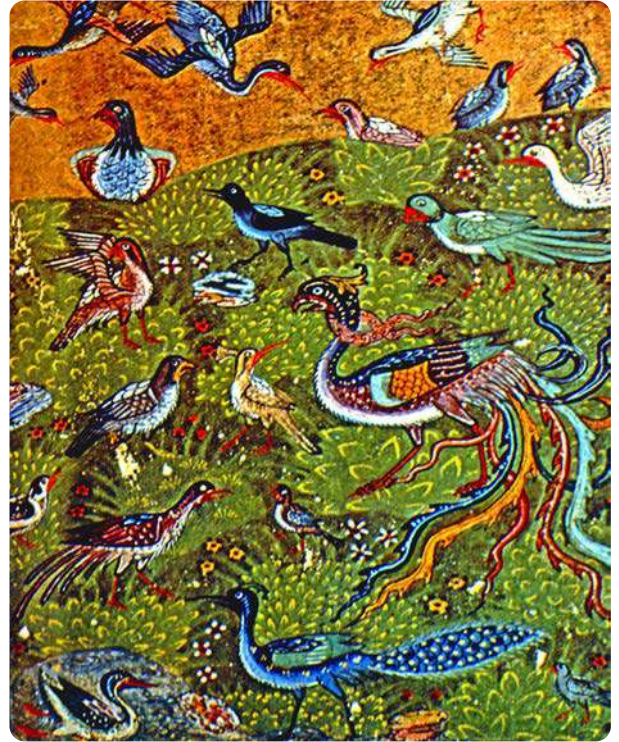
Tasavvufun ilk dönemi kabul edilen VIII. yüzyıl ile IX. yüzyılın ilk yarısında yaşamış ilk sufiler ve eserleri, Osmanlı Dönemi boyunca mutasavvıfları etkilemiş ve onlara ilham kaynağı olmuştur. İlk sufiler arasında Haris Muhasibi (781?-857), Hallac-ı Mansur (858-922), Hâkim Tirmizi (?-932) gibi çok sayıda eser veren ve eserleri günümüze kadar ulaşan mutasavvıf yazarlar bulunmaktadır. *er-Ri'âye*, *Âdâbü'n-nüfûs*, *Kitâbü't-Tevehhüm* gibi çok sayıda eseri bulunan Muhasibî'nin tespit edilebilen yirmi altı eserinden yirmi ikisi günümüze ulaşmıştır. Çok sayıda eseri olduğu bilinen Hallac-ı Mansur'un ise yalnızca *Divan'ı* ile onun tasavvuf düşüncesini ortaya koyan *Kitâbü't-Tavâsîn* adlı eseri günümüze kadar ulaşabilmiştir. Yine ilk dönemde çok sayıda kitap yazmış sufilerden Hâkim Tirmizî'nin *Hatmü'l-evliyâ* adlı eseri, peygamberlik ile evliyalığı tasavvufi açıdan düzenli ve ayrıntılı bir şekilde ilk defa ele almıştır. Tasavvufun ilk temel kaynakları sayılan bu ve benzeri sufilerin eserleri kendilerinden sonraki tasavvuf düşüncesini etkilediği gibi Osmanlı tasavvuf düşüncesini de etkilemiştir. Ahmet Yesevi ve Yunus Emre gibi Türk mutasavvıflar Hallac-ı Mansur'un ateşli savunucuları olmuş, onun görüşlerini toplumun her kesimine yaymaya çabalamışlardır.

IX. yüzyıldan itibaren yazılan tasavvufi eserlerin Osmanlı tasavvuf düşüncesine etkisi hem daha fazla hem de sürekli olmuştur. Hucviri'nin (?-1072 ?) *Keşfu'l-Mahcub* adlı kitabı ile Abdülkerim Kuşeyri'nin (986-1072) *er-Risale*'si Osmanlı tasavvuf çevrelerinde çok değer verilen ve önemini koruyan eserler arasındadır. *Risale*, Osmanlı aydınları arasında da önemsenmiş ve Şeyhülislam Hoca Sadeddin (1536-1599) tarafından da şerh edilmiştir. Tasavvuf tarihinin en önemli kaynaklarından sayılan Kuşeyri'nin *er-Risale*'si, tasavvufun temel konularının İslam inanç esaslarıyla uyumlu olduğunu ortaya koymak istemiştir. Bu bağlamda sufilerin uğradıkları eleştirilere cevap vermeye çalışmıştır. Ayrıca sufilerin İslam akaidinin dışına çıkmalarını önlemek amacı da gütmüştür.

Osmanlı tasavvuf düşüncesini etkileyen bir başka önemli eser Sülemi'nin (937-1021) *Tabakatu's-Süfiye* adlı eseridir. Bu eser, Molla Câmi unvanıyla tanınan Abdurrahman Câmi (1414-1492) tarafından *Nefehatu'l Üns* adıyla genişletilerek yayınlanmıştır. *Nefehatu'l-Üns*, Bursalı Lami Çelebi (1472-1532) tarafından bazı ilavelerle Türkçeye çevrilmiştir. *Nefehatu'l-Üns*'ün Osmanlı Dönemi tasavvufu üzerindeki etkisi hep devam etmiştir. Bu eser, sufilerin biyografilerini ve tasavvuf terimlerini açıklayan bir tasavvuf kitabıdır. Ali Şir Nevaî'nin de hocası olan Molla Câmi, çok yönlü bir âlim olup kırk beşin üzerinde düz yazı ve manzum kitap yazmıştır. Molla Câmi, Nizamiye Medreselerinde öğrenim görmüş ve Semerkant Rasathanesi'nde Bursalı Kadızade-i Rumi'den matematik dersleri almıştır. Astronomiye dair bilgisiyle de Ali Kuşçu'nun takdirini kazanmıştır. Türk dünyasında iyi tanınan Molla Câmi, Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'a davet edilen âlimlerden biridir.

Ebu Nu'aym İsfahani'nin (948 ?-1038) *Hilyetu'l-Evliya*'sı, Ebu Talib Mekki'nin (?-996) *Kutü'l-Kulüb*'ü Osmanlı Dönemi tasavvuf düşüncesinin temel kaynakları arasında yer alır.

Gazali'nin *İhya'ü Ulumi'd-din* adlı eseri Osmanlı Dönemi'nde hem mutasavvıflar hem de vaizler üzerinde etkili olmuştur. Bu eserin özeti niteliğindeki *Kimya-ı Saadet* ise Osmanlı Dönemi'nin gözde kitaplardan biri olmuştur. Mevlana Celaleddin Rumi'nin örnek aldığı bir sufi olan Feridüddin Attar'ın (1145-1221) Osmanlı Dönemi tasavvufu üzerindeki etkisi derin ve sürekli. Bir çeşit evliya ansiklopedisi olan *Tezkiretu'l-Evliya* ve alegorik bir eser olan *Mantıku't-Tayr* (Görsel 3.3) Osmanlı toplumu üzerinde oldukça etkili olmuştur.

Görsel 3.3: Feridüddin Attar'ın *Mantıku't-Tayr* adlı eserinde kuşların toplantısını gösteren bir minyatür [Oxford Bodleian (Oksford Bidleyin) Kütüphanesi, Birleşik Krallık]

Tasavvuf içerikli felsefe (teosofi) mahiyetindeki işrakilik, İslam dünyasında ve Osmanlılarda aydınlar ile düşünürlerin etkilendikleri çok önemli bir düşünce ekolüdür. Farabi ve İbni Sina gibi filozofların kitapları işrakiliğin kaynakları arasında sayılmış ve Osmanlı toplumunu etkilemiştir. İbni Sina'nın *Salaman ve Absal*, *Hay b. Yakzan*, *Risaletu't-Tayr*, *Risale fi'l-Işk* gibi eserleri Osmanlı Dönemi tasavvufi hayat üzerinde etkilidir. Gazali'nin *Mişkatü'l-Envar* adlı eseri işrakiliğin özeti niteliğindedir. Sühreverdi (1154-1191) işrakiliği *Hikmetu'l-İşrak* adlı eserinde açıklamıştır. Onun *Heyakilu'n-Nur* adlı kitabı da Osmanlı toplumunun önemseydiği kitaplar arasındadır.

İbn'ül Arabî'nin vahdetivücut çerçevesinde gelişen tasavvuf anlayışı, kendisinden sonraki tasavvuf düşüncelerini derinden etkilemiş ve Osmanlı aydınları tarafından büyük ölçüde benimsenmiştir. İbn'ül Arabî'nin *Futuhatu'l-Mekkiye* ve *Fusûsü'l Hikem* adlı eserleri Anadolu ile Balkanlarda büyük

bir ilgi görmüştür. *Fusûsü'l Hikem*'in çok sayıda şerhi yapılmıştır (Görsel 3.4). Özellikle Abdullah Bosnevi'nin (1584-1644) yaptığı *Fusûsü'l Hikem* şerh ve tercümesi toplum üzerinde oldukça etkili olmuştur. Osmanlılarda, Sühreverdi'nin işrakilik ve İbn'ül Arabî'nin vahdetivücut düşüncesinin birleşmesiyle ortaya irfan yolunun önemli temsilcileri çıkmıştır. Molla Fenari, Davud-i Kayserî (1260-1350) ve Kâtip Çelebi (1609-1657) işrakiliğin Osmanlılardaki ünlü temsilcilerindendir. İlk Osmanlı müderrisi olan Davud-i Kayserî tasavvuf ile dinî ilimleri bağdaştırmaya çalışmıştır. O, vahdetivücut düşüncesinin ve işrakiliğin bilinçli bir izleyicisi olmuştur.

Görsel 3.4: *Fusûsü'l Hikem*'in Sadreddin Konevi hattıyla ilk nüshasından iki sayfa (Türk ve İslam Eserleri Müzesi, İstanbul)

İbn'ül Arabî'nin vahdetivücut düşüncesi bilginler arasında tartışma konusu olmuş, bu düşüncenin lehinde ve aleyhinde birçok eser kaleme alınmıştır. Türk-İslam felsefe tarihi geleneğindeki tehafüt tartışmalarının bir benzeri, İbn'ül Arabî'nin düşünceleri ekseninde de yaşanmıştır. Bu bağlamda Alâeddin el-Buhari (1377-1438), Ali el-Kârî (?-1605) İbn'ül Arabî'yi ve onun vahdetivücut sistemini eleştirip reddeden birer kitap yazmıştır. Buna karşılık Abdullah Bosnevi, Ali el-Kârî'nin görüşlerini reddetmek için başka bir kitap yazmıştır. İbrahim Halebi, Abdulgani Nablusi (1641-1731), İsmail Fenni Ertuğrul (1855-1946) gibi düşünürlerin konuya ilişkin yazılılarıyla tartışma Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar sürmüştür.

Vahdetivücut düşüncesini devam ettiren önemli mutasavvıflardan biri de Şeyh Bedreddin ünvaniyle anılan Bedreddin Simavi (1359-1420) olmuştur. Ona göre her türlü sınırlamaların ötesinde sırf ve gerçek varlık (vücut) Allah'tır.

Yaratma, Allah'ın zuhurundan (görünüm) başka bir şey değildir. Eşyadaki başkalık ve zıtlıklar zuhurun mertebeleri sebebiyle görecelidir. Şeyh Bedreddin iyi bir eğitim almıştır, müçtehit düzeyinde fıkıh bilgisine sahip olmasının yanı sıra mantık, felsefe, astronomi gibi akli bilimlerde de öğrenim görmüştür. Şeyh Bedreddin, Mısır Sultanı Berkuk'un sarayında yapılan ilmî toplantıların birinde tanıştığı Ahlatlı Şeyh Hüseyin Efendi ile iyi bir dostluk kurmuş ve tasavvuf eğitimini ondan tamamlamıştır. Tasavvufla ilgili görüş ve düşüncelerini *Varidat* adlı eserinde toplamıştır. Torunu Halil bin İsmail, Şeyh Bedreddin hakkında *Menakıbnâme* adlı bir kitap yazmıştır.

Osmanlı Dönemi tasavvuf düşüncesi; Yesevilik, Kadirilik, Rufailik, Sühreverdilik, Kübrevilik gibi Osmanlılardan önce kurulan ve Osmanlı toplumunda da varlığını sürdüren tasavvuf ekollerinden etkilenmiştir. Bunun yanında Osmanlı Dönemi'nde ülke sınırları dışında kurulmuş olup varlığını Osmanlı hâkimiyet alanında devam ettiren Nakşibendilik gibi ekoller de Osmanlı tasavvuf düşüncesini etkileyen ekollerdendir. Fütüvvet ehli, Ahiler, Kalenderiler ve Melamiler gibi tasavvuf hareketleri de Osmanlı Dönemi tasavvuf anlayışını etkilemiştir. Ahilik dışındaki ekoller Osmanlı'ya diğer İslam ülkelerinden girmiştir. Dolayısıyla bu tasavvuf çevreleri tarafından yazılan temel eserler, Osmanlı Dönemi'nde de etkisini devam ettirmiştir.

Osmanlı öncesi tasavvuf çevrelerine ait kaynaklar Osmanlı Dönemi tasavvufunu derinden etkilemiş, bu dönemdeki tasavvuf ortamının temelini oluşturmuştur. Ahmet Yesevi'nin *Divan-ı Hikmet*'i ve onun öğrencilerinden Hakim Süleyman Ata'nın (1091-1186) *Ahir Zaman Kitabı*, Osmanlı öncesi Türkleri arasında daha çok etkili olmakla birlikte Osmanlı'da da etkisini devam ettirmiştir. Necmeddin Daye'nin (1177-1256) *Mirsadül-İbad* adlı eseri ve *Te'vilat-ı Necmiye* adlı tasavvufi tefsiri Osmanlı mutasavvıflarının önemli kaynakları arasına girmiştir. Necmeddin Kübra'nın *Usulü'l-Aşere* adlı eserinin İsmail Hakkı Bursevi tarafından tercüme ve şerhi yapılmıştır.

Arkasında yazılı bir kitap bırakmamasına rağmen Osmanlı'da etkisi büyük olan mutasavvıflardan biri de Emir Sultan olarak tanınan Seyyid Emir Buhari (?-1429) olmuştur. Padişahlara kılıç kuşatma geleneği Emir Sultan ile başlamıştır. Osmanlı padişahları vefatından sonra da ona saygı göstermeye devam etmişler, Bursa'ya geldiklerinde türbesini mutlaka ziyaret etmişlerdir.

İmam Rabbani olarak tanınan Ahmet Sirhindî'nin (1564-1624) *Mektubat* adlı eseri çevrilerek Osmanlı Türkçesine aktarılmıştır. Bu kitap; Irak, Suriye, Kafkaslarda olduğu gibi Anadolu ve Balkanlarda da etkili olmuştur. Abdulkadir Geylanî'nin (1078-1166) *el-Gunye*, *Fethu'r-rabbani*, *Fütuhu'l-gayb* gibi eserleri Osmanlı Dönemi'nde büyük ilgi görmüştür. Abdulkadir Geylanî'nin tasavvuf anlayışı, dinin zahirî hükümlerine titizlikle bağlı kalma esasına dayanmıştır. Onun tasavvufla ilgili görüşleri Anadolu ve Balkanlarda daha çok Eşrefoğlu Rumi (?-1469) aracılığıyla yayılmıştır.

Eşrefoğlu Rumi *Müzekkin-Nüfus* ve *Divan* adlı eserleri ile Osmanlı tasavvuf hayatı üzerinde büyük bir etki bırakmıştır.

Osmanlı Dönemi tasavvuf düşüncesini belirleyen ekollerin başlıcalarından biri Mevlevilik olmuştur. Mevlana'nın görüş ve düşünceleri, vefatından sonra Mevlevilik adıyla ekol hâline gelerek devam etmiştir. Selçuklular zamanında Konya'da kurulan Mevlevilik, Osmanlı Dönemi tasavvuf hayatı açısından son derece önemlidir. Şiir, musiki ve semai ile Mevlevilik; Osmanlıların büyük şehirlerinde, özellikle İstanbul'da ve saray çevrelerinde ilgi görmüştür. Mevlevilik; devlet adamları, aydın ve bürokratların önemli bir kısmı tarafından benimsenmiş ve Mevlevihaneler inşa edilmiştir. Mevlana Celaleddin Rumi'nin *Mesnevi*, *Fihri Ma fih*, *Divan-ı Kebir* gibi eserleri Osmanlı Dönemi'nde çok okunmuş ve şerhleri yapılmıştır. *Mesnevi* okumaya özgü Mesnevihaneler yapılmış ve Mesnevihanlar yetişmiştir. Mevlana'dan sonra yurt içinde ve yurt dışında Mevlevilik tarihi ile kültürü hakkında bilgi veren eserler yazılmıştır. Bu konudaki en kapsamlı çalışmalardan biri Abdülbaki Gölpınarlı'nın (Görsel 3.5) *Mevlana'dan Sonra Mevlevilik* adlı kitabıdır.

Görsel 3.5: Abdülbaki Gölpınarlı (1900-1982)

Osmanlı'da etkili olan tasavvuf ekollerinden bir diğeri Bektaşiliktir. Hacı Bektaş Veli'ye nispet edilen Bektaşilik Osmanlı Dönemi'nde yaygın ve etkin bir hâle gelmiş, Balkanlarda da birçok taraftar bulmuştur. Yeniçeri Ocağı da Hacı Bektaş Veli'yi pir olarak tanımıştır. Hacı Bektaş Veli ile ilgili menkıbelerin XV. yüzyılın sonuna doğru yazıya geçirilmesiyle meydana gelen *Vilayetname* ve *Makalat* adlı kitaplar Bektaşilik hakkında bilgi veren en eski kaynaklardır.

Bayramilik ile Celvetilik Anadolu'da kurulmuş ve Osmanlı Dönemi'nde etkili olmuş birer tasavvuf ekolüdür. Ankara çevresinde Hacı Bayram Veli (1352-1430) tarafından kurulan Bayramilik, bunun kolları olan Şemsiye ve Melamiye-i Bayramiye Osmanlı Dönemi tasavvuf hayatı üzerinde önemli derecede etkili olmuştur.

Muhammediye adlı eseriyle Yazıcıoğlu Mehmet (?-1451), *Envarü'l-Aşikin* adlı eseriyle Ahmed Bican (1400-1466) ve Fatih Sultan Mehmet'in hocası olan Akşemsettin (1389-1459) Osmanlı Dönemi tasavvufunu etkileyen önemli mutasavvıflardandır. Bayramiliğin ikinci önemli kolu olan Melamilik, Hacı Bayram Veli'nin öğrencilerinden Bıçakçı Ömer Dede'ye dayandırılmıştır. Melamilik devlet adamları, kâtipler, bürokratlar arasında yayılmıştır.

Aziz Mahmut Hüdayi'ye (1541-1628) nispet edilen Celvetilik ekolünün silsilesinde Üftade (1490-1580), Hacı Bayram Veli, Somuncu Baba (1331-1412) gibi önemli sufiler yer almıştır.

Tasavvuf tarihinde en çok eser yazan kişilerden biri olan İsmail Hakkı Bursevi (1653-1715), Celvetilik düşüncesine mensup bir mutasavvıftır. En fazla tanınan eseri, Kur'an-ı Kerim'in tasavvufi yorumu niteliğinde olan *Ruhu'l-Beyan* adlı tefsiridir. Bu tefsir sadece Osmanlı'da değil, bütün tasavvuf çevrelerinde başvuru ana kaynaklardan biri olmuştur.

SIRA SİZDE

Osmanlı Devleti Dönemi'nde tasavvuf düşüncesinin oluşumunda etkisi olan başlıca kişiler ve eserler hangileridir?

Osmanlı'da Medreseler

İslam tarihinde medreseler, Türkler tarafından geliştirilen eğitim ve öğretim kurumlarıdır. Medreseler genellikle bir avlu etrafında bir dershaneden ve öğrenci odalarından oluşur, tek katlıdır (Görsel 3.6). Medreselerde ders veren hocalara müderris denir. Gösterişsiz ve planlı bir yaşamın sürdürüldüğü medreselerde haftanın beş günü ders verilmiş, salı ve cuma günleri tatil edilmiştir. Medreselerin giderleri, hocaların maaşları ve öğrencilerin bursları genellikle medreselerin vakıfları tarafından karşılanmıştır. Yeni bir medrese yapıldığında o medresenin ihtiyaçlarını karşılayacak vakıf da belirlenmiştir. Osmanlı Devleti'nde genel eğitim ve öğretim kurumu olan medreselere, sıbyan mekteplerini (ilkokul) bitirenler ve darülhüffazda (hafızlık kursları) veya evlerde özel eğitim alarak okuma yazma öğrenmiş kişiler kabul edilmiştir. Öğrenciler medresede barınmışlar, medreselerin imarethanelerinde (aşevleri) yemek yemişlerdir. Yatılı okullar olan medreseler, öğrencilerine burs da vermiştir. Tüm bu hizmetler meccani (parasız) olarak yürütülmüştür.

Görsel 3.6: Gazanfer Ağa Medresesindeki bir dersin tasvir edildiği minyatür (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, İstanbul)

Osman Bey zamanında henüz medrese kurulmamıştır. Bu nedenle resmî anlamda bir müderris kadrosu da yoktur. Osmanlı Beyliği'nin ilk âlimlerinden olan Şeyh Edebali (1206-1326) ile Dursun Fakih (?-?) müftülük ve kadılık gibi görevleri yerine getirmiştir. Karacahisar'ın fethinden sonra Dursun Fakih, 1289'da Osman Gazi tarafından şehrin kadılığına ve kiliseden çevrilen caminin imamlığına getirilmiştir. Burada onun adına ilk cuma hutbesini Dursun Fakih okumuştur. Kaynaklara göre bu hutbe, Osmanlıların bağımsızlık alameti olarak okunan ilk hutbedir.

Osmanlı Devleti'nde ilk medrese, Orhan Gazi'nin 1331'de kurduğu İznik Medresesidir. Dinî ve akli ilimlerde ondan fazla kitap yazan ve dönemin tanınmış âlimlerinden biri olan Davud-i Kayserî, bu medresenin ilk müderrisi olarak atanmıştır. 1326'da, Bursa'nın fethinden kısa bir süre sonra Orhan Gazi kendi adıyla anılan Orhan Gazi Medresesinin giderlerini karşılamak üzere vakıflar tahsis etmiştir. Bu medrese eski bir manastır yapısı üzerine kurulduğu için Manastır Medresesi adıyla da anılmıştır.

I. Murad, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmet, II. Murad ve dönemin devlet adamlarının yaptırdığı yirmi bir medrese ile Bursa cazip bir ilim merkezi olmuştur. Bursa'daki ilim ve medrese hayatı önemini kaybetmemekle birlikte 1361'de fethedilen Edirne'de Çelebi Mehmet Dönemi'nde iki, II. Murad Dönemi'nde dokuz yeni medrese açılmıştır. Kuruluş yıllarından Fatih Sultan Mehmet Dönemi'ne kadarki süreçte Osmanlı'da toplam seksen dört medresenin yapıldığı tespit edilmiştir. Bu medreselerdeki eğitimi, bulundukları kademeye göre o dönemin orta veya yükseköğretimi şeklinde değerlendirmek mümkündür. Nitekim Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislamı olan Molla Fenari de bu medreselerde yetişmiş âlimlerden biridir.

Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethiyle başlayan yeni dönemde Osmanlı ilim hayatı ve medrese teşkilâtı için önemli adımlar atılmıştır. Fatih Sultan Mehmet bilim insanlarına değer vermiş ve ilmî faaliyetleri desteklemiştir. Farklı din ve mezheplere mensup pek çok bilim insanını İstanbul'a davet etmiş, medreselerde ders vermelerini sağlamıştır. Böylece onun zamanında İstanbul, önemli bir ilim merkezi hâline gelmiştir.

Fatih Sultan Mehmet, 1470'te tamamlanan Fatih Külliyesi içerisinde sekiz medreseden oluşan Sahn-ı Seman (sekiz avlu) ve bunların bir sıra gerisinde yer alan Tetimme medreselerini yaptırmıştır. Bu medreseler konumu, fizikî ve mimari özellikleri, sağladığı maddi imkânlar ve programları ile bir yükseköğretim ve araştırma kurumu özelliği kazanmıştır.

Sahn-ı Seman Medresesinden bir asır sonra yapılan Süleymaniye Medresesi (1550-1557); medrese-i evvel (birinci), sani (ikinci), salis (üçüncü) ve rabi (dördüncü) adlı dört medrese ile bir tıp medresesi, darüşşifa (hastane) ve darülhadisten (hadis ilimlerinin okutulduğu yer) oluşmuştur. Süleymaniye Medresesi, Osmanlı Devleti'nin eğitimde ulaştığı en yüksek noktayı temsil etmiştir.

Osmanlılarda yeni fethedilen yerleşim birimlerine medrese yapımı bir âdet hâline gelmiştir. Osmanlı idaresine giren yerlerde medrese açmak sadece eğitime yönelik olmayıp İslam dini ve kültürünün yaygınlaşmasına; devlet, aydın ve halk bütünleşmesinin sağlanmasına ve yönetimin toplumlara benimsetilmesine de yardımcı olmuştur. XVI. yüzyılda, ülkenin büyük şehirlerinde çok sayıda medrese açılmıştır. İstanbul'da yüz elli kadar medresenin bulunduğu nakledilmiştir. Balkanlarda da beş yüz yetmiş beş medrese ve bin sekiz yüz kırk üç mektebin (ilkokul) kurulduğu aktarılmıştır.

SIRA SİZDE

Yaşadığınız şehirde Osmanlı Dönemi'nde açılmış olan eğitim kurumlarını araştırınız. Elde ettiğiniz bilgilerden yararlanarak bir sunum hazırlayınız.

Osmanlı Dönemi'nde medreselerde okutulan tüm ilimler, akli ve naklî (dinî) olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Bu ilimlerin okutulduğu dersleri genel olarak üç grupta toplamak mümkündür:

Cüz'iyat dersleri

hesap (aritmetik), hendese (geometri), hey'et (astronomi) ve hikmet (felsefe)

Alet ilimleri (ulûm-i âliye)

Arapça (gramer ve belagat), mantık ve kelim

Yüksek ilimler (ulûm-i âliye)

tefsir, hadis, fıkıh vb. dinî ilimlerin okutulduğu dersler

Medreselerde derslerde belirli kitaplar takip edilmiştir. Bu kitapların hemen tamamı Arapçadır. Ancak eğitim dili Türkçedir. Eğitim genelde takrir (anlatım) metodu ile yapılmıştır. Gazali, Nesefi, Adudüddin İci, Sadeddin Taftazânî, Seyyid Şerif Cürcânî, Kadı Beyzavi, Zemahşeri, İmam Buhari, Razi, Kuduri gibi tanınmış âlimlerin klasik metinler hâline gelmiş olan Arapça kitapları okutulmuştur. İşlenen konuya dair soru ve cevaplar ile tartışmalarda Türkçe kullanılmıştır.

Medrese ders kitapları, İslam dünyasında meşhur olan ve üzerlerine pek çok şerhin, haşiyenin yazıldığı kitaplardır. Bunlar genellikle Osmanlı Dönemi'nden önce yazılmış eserlerdir. Bununla birlikte Molla Fenari, Molla Hüseyin, Molla Gürani, İbn Kemal, Ebussuud Efendi, Birgivi, Halebi gibi Osmanlı âlimleri tarafından yazılan medrese kitapları da vardır. Osmanlı âlimlerinin önceki eserlere yazdıkları şerh ve haşiyeler de ders kitabı veya yardımcı kitap olarak medreselerde takip edilmiştir. Medreselerde eğitim, ders geçme sistemiyle uygulanmış ve ilgili dersin hocası tarafından yeterli görülen öğrenciye icazetname verilmiştir.

Osmanlı medreselerinde öğretim derecelerini göstermek üzere birbiriyle bağlantılı olan üç ayrı usul uygulanmıştır. Bu derecelendirmeler ya okutulan kitap adlarına göre yapılmış ya da müderrise ödenen günlük ücretlere göre yirmili, otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı şeklinde belirlenmiştir. Sonuç olarak bu derecelendirmeler; hariç, dâhil, Sahn, altmışlı, Süleymaniye, darül-hadis şeklinde medreselerin statüsüne göre yapılmıştır.

Medreseler; devletin ihtiyacı olan müderris, müftü veya kadı gibi kamu görevlilerini yetiştirmiştir. Medrese mezunları Osmanlı Devleti'nin ilmiye sınıfını oluşturmuştur. İlmiye sınıfının başında ise şeyhülislam yer almıştır. İdari görevleri de bulunan ulemanın asıl görevi din eğitimi ve hukuk alanındadır. Devletin en yüksek danışma ve karar organı olan Divanühümayunda ilmiye sınıfından gelen ve asıl alanı İslam hukuku olan kazaskerler de yer almıştır. Müderris ve kadı olmak üzere iki gruba ayrılan ilmiye sınıfı, görevlerine padişah beratıyla tayin edilmiştir.

Başlangıçta dinamik bir yapıya sahip olan medreseler, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kendini yenileyecek gelişim ve dönüşümü sağlayamamıştır. Medreselerin zamanla neden ve nasıl zayıfladığı meselesi en çok tartışılan konu olmuştur.

Özellikle II. Mahmut Dönemi (1808-1839) ve Tanzimat Dönemi'nden itibaren Osmanlı Devleti, medreselerin dışında askerî alanda ve yönetim alanında ihtiyaç duyduğu memurları yetiştirmek üzere yeni okullar açmış ve bu okulları destekleyip geliştirmiştir. Yeni düzenlemelere en çok muhtaç olan medreseler ise ihmal edilmiştir. Modern tarzda mekteplerin açılması ve Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma süreci içerisine girmesiyle medreseler, hukuk ve eğitim alanlarında yapılan yenilikler karşısında kendi başına bırakılmıştır. 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti (Vakıflar Bakanlığı) kurulup bütün vakıf gelirleri devlet hazinesine devredilince medrese ve ulemanın ekonomik imkânları daralmıştır. Daha sonraki süreçte Hukuk Mektebinin açılmasıyla medreseler yargı alanından büyük ölçüde uzaklaştırılmış ve sadece din hizmetlerini yerine getiren bir kurum hâline gelmiştir.

Görsel 3.7: Sultan II. Abdülhamit

II. Abdülhamit'ten (Görsel 3.7) sonraki dönemde devrin yönetici ve aydınları arasında medreselerin programlarının yeniden düzenlenmesiyle ilgili bazı çalışmalar yapılmıştır. 26 Şubat 1910'da yayımlanan Medaris-i İlmiye Nizamnamesi ile medreselerin programı yenilenmiştir. Programlardaki en önemli yenilik fen bilimlerine, sosyal bilimlere ve matematiğe ilişkin derslerin eklenmesidir. Yine 1 Ekim 1914'te yayımlanan Islah-ı Medaris Nizamnamesi ile İstanbul'daki bütün medreseler Darü'l-Hilafetü'l-Âliye Medresesi adı altında birleştirilmiştir. Medreseler; öğretim süresi dörder yıl olan Tâli Kısım-ı Evvel, Tâli Kısım-ı Sani, Kısım-ı Âli olarak üç kısma ayrılmıştır.

Islah-ı Medaris Nizamnamesi geleneksel medreselerin kuruluş yapısında, ders programlarında köklü ve düzenli yenilikler getirmiştir. Programlarda Türk dili, tarihi ve coğrafyası ile fen bilimlerinin öğretimine daha geniş yer verilmiştir. Medreselerin programlarına ilk kez yabancı diller (Almanca, İngilizce, Fransızca, Rusça) ile beden eğitimi dersi konmuştur. Yeni getirilen bu usul, medreselerin kaldırılmasına kadar bazı küçük değişikliklerle devam etmiş; Cumhuriyet Dönemi'nde kurulan imam hatip okulları ve ilahiyat fakültelerinin programlarına da örneklik etmiştir. Yeni programlar, I.Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi nedeniyle kısa bir süre uygulanabilmiştir. 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Maarif Vekâletine (Millî Eğitim Bakanlığı) devredilen medreseler, Maarif Vekâleti tarafından 11 Mart 1924 tarihinde kapatılmıştır.

SIRA SİZDE

Dinî düşüncenin Osmanlı Dönemi Türk düşüncesi için önemini yorumlayınız.

B. FELSEFİ DÜŞÜNCE

Felsefeden hiç nasibini almamış bir millet, felsefesiz bir toplum olamayacağına göre, önce yüzyıllar boyunca üç kıtaya hükmetmiş büyük bir imparatorluk, sonra da modern bir ulus devleti kurmuş olan Türklerin felsefesiz kalabilmiş olmalarını düşünmek mümkün değildir.*

Ahmet Cevizci, *Felsefe*, s. 345.

Felsefe yapmanın tek bir tarzı yoktur. Farklı kültürlerin farklı felsefe yapma tarzları olmuştur. Her felsefe geleneği kendi tarihsel ve toplumsal bağlamının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı felsefesi için de aynı durum söz konusudur.

Sömürgeciliği meşrulaştırmada önemli bir rol oynayan Avrupa merkezci tarih anlayışı XIX. yüzyılın başından itibaren yaygınlık kazanmıştır. Bilim, felsefe, sanat vb. her alanda tarih boyunca gerçekleşen tüm gelişmeleri sadece Avrupa'nın başarısı olarak değerlendirmek yaygın bir tutum hâline gelmiştir. Bu bağlamda Avrupa dışı toplumların tarihleri önemsiz ayrıntılar yığını olarak görülmüş ve tarihin ilgi alanından çıkarılmıştır. Tarihsizleştirme olarak da nitelendirilen bu durum, Avrupa dışı toplumların aydınlarının da kendi tarihlerine genel olarak olumsuz bakmasına zemin hazırlamıştır.

Bu süreçte Batılı olmayan toplumlar hakkında inşa edilen bilgilerin kaynağını oryantalizm oluşturmuştur. Başlangıçta Avrupalı seyyah ve misyonerlerin gözlemleri olarak ortaya çıkan oryantalizm, Avrupalı araştırmacıların Doğulu toplumlar hakkında ürettikleri bilgi ve yorumlar bütünü ifade eder. Oryantalizm tarafından ortaya konan yorum ve değerlendirmeler Doğu toplumlarında, self oryantalizm olarak adlandırılan tutumu doğurmuştur. Self oryantalizm Avrupa dışı toplumların aydınlarının, kendi tarihlerine ve toplumlarına oryantalizmin gözlüğünden bakmasını ifade eder. Bu tutuma sahip aydınlar; Avrupa'da belli bir dönemde ve belli şartların sonucunda ortaya çıkmış olan kavramları, tanımları, düşünceleri esas alıp kendi tarih ve toplumlarına "Bunların hiçbirisi bizde yok." şeklinde bakmışlardır. Bilimin, sanatın, felsefenin tarih boyunca her medeniyette farklı yapı ve biçimlerde ortaya çıktığını göz ardı eden bu yaklaşım Osmanlı'ya bakışta da kendini göstermiş ve "Osmanlı'da bilim yoktu.", "Osmanlı'da felsefe yoktu.", "Osmanlı'da demokratik değerler yoktu." gibi değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bu tür değerlendirmeler tarihe bakışta düşülen iki önemli hatayı barındırmaktadır: Bunlar anakronizm ve vigizmdir. "Bir olayın tarihi ve çağı üzerinde yanılma, tarih ve çağları birbirine karıştırma" şeklinde tanımlanan anakronizm, bir tür tarihi çarpıtma işlemidir. Vigizm ise geçmişi bugünün kavramlarını verecek biçimde inşa etmek, tarihî gelişimi günümüzdeki herhangi bir kavramı ortaya çıkaracak şekilde yorumlamaktır. Bu bağlamda Osmanlı felsefesini doğru anlamının ve bu alanda sağlıklı değerlendirmeler yapabilmenin yolu, Osmanlı düşüncesini kendi özgün yapısı içinde ele almaktır.

SIRA SİZDE

Bizim bu husustaki en büyük hatamız, ilim, felsefe, sanat ve tefekkür anlayışımızın Batı'daki ölçülere bakarak, onlarla kıyaslayarak yeni kriterler oluşturup kendimizi hep o ölçülere göre değerlendirmemizdir. "1351'de ölen Davud-ı Kayseri'yi niye 1831'de ölen Hegel'e benzemiyor?" diye sorgularsak; "1534'te ölen Kemalpaşazade'yi niye 1804'te ölen Kant'a veya bir başkasına benzemiyor, onda neden Kant'tan çizgiler yok?" diye mukayese edersek bir yere varamayız. Herkesi kendi özgünlüğü ve kendi şartları ve devirleri içinde değerlendirirsek daha isabetli hareket edilmiş olur. "Neden Osmanlı'da Batı tarzında felsefe yok?" diyenler de var. Batılılar, en az 250 senedir, Hint, Çin, İran, Japonya ve Yahudi inançlarının ve düşünce dünyalarını inceden inceye araştırıyorlar, onlardan etkileniyorlar ve faydalanıyorlar. Nietzsche, Schopenhauer gibi filozofların Hint felsefesinden azami derecede etkilendiği, felsefelerinin bu etkilerle şekillendiği herkesin malumudur. Kimse niçin Hintliler, Çinliler Batı tarzında felsefe yapmamış diye sormuyor? Çünkü herkesin inançları ve dünyaya bakış tarzları farklıdır. Osmanlı'nın da bir cihan devleti olarak dünya görüşü elbette farklıdır ve öyle de olmuştur. Onun felsefesinin esasını, son dönem Osmanlı düşünürlerinden Ahmet Midhat Efendi'nin "Üss-i İnkılab" adlı eserini sadeleştiren Tahir Galip Seratlı, önsözünde Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna hâkim olan temel felsefeyi şöyle açıklıyor: "Osmanlılık, İnsan medeniyetinin herkesi gerçekten mutlu kılacak son ve yeni mülki kardeşliğinden ibarettir. Bu mülki kardeşlik, bütün dünyayı bir kardeşlik altına almayı hedeflemektir."*

Süleyman Hayri Bolay, *Osmanlıda Düşünce Hayatı ve Felsefe*, s. 18.

Modern felsefe-bilim tarihi, ulus inşa etme sürecinde üretilen bir araçtır, bir alettir. Özellikle Batı Avrupa kültürü Aydınlanma'dan sonra kolonyalist çağın kendisine verdiği gücü fark edip onu anlamlandırmaya başladığında ve bunun da büyük oranda bilim ve teknolojinin sonucu olduğunu gördüğünde, bütün dünya kültürlerini bu perspektiften yorumladı ve uluslaşmaya başlayan kültürler de, kendi tarihlerinde felsefe-bilim kahramanları aramaya koyuldular. Onların Newton'u varsa bizim İbn Sînâ'mız var; onların Leibniz'i varsa, bizim Fahreddin Râzî'miz var gibi bir psikolojiye girildi. Dolayısıyla bugün bilim tarihi ve düşünce tarihi yazıcılığı kahramanlar üretme, kahramanlar inşa etme tarihidir. Özellikle bunu ilk dönem Türkiye'deki tarih, düşünce tarihi, bilim tarihi yazıcılığında görebiliriz; elbette aynı tavır Arap ve İran dünyasında da mevcuttur. Bunun arkasında, ortak, müşterek insanlık tarihine nasıl bir katkı sağlandığı sorusu yatmaktadır. Tabii burada kastedilen 'ortaklık', 'müşterek insanlık' ve 'katkı', büyük oranda Batı Avrupa'nın gelişmişliğine yapılan katkıdır.

Bu çerçevede soru soran milletler, kendilerini kendileri olarak incelemekten daha çok, Batı Avrupa kültürüne katkılarını araştırmaya başladılar. Bu psikolojinin yarattığı çerçevede, kendi düşünce tarihini yazan uluslar, kendi atalarının nasıl düşündüğünden çok, Batı Avrupa kültür, felsefe, bilim tarihi yazıcılığının kendisine verdiği kavramları, kendi atalarının, kendi kültürlerinin geçmişinde aramaya başladılar. Bu tavrın üzerinde fazla durmadan, kısaca, diyebilirim ki, "böyle bir derdimiz olmamalı"

Davud Kayserî, nasıl düşünüyordu; Fatih Sultan Mehmed ne düşünüyordu? Hocaşâde'nin düşüncesinin içeriği neydi? İsmail Ankaravî'nin düşüncesinin amacı neydi? Yada İsmail Gelenbevî neyi çözmeye çalışıyordu? Kanımca, bu tür sorulara bakmalı, bu soruların yanıtlarını tespit etmeli; dolayısıyla o dönemlere gitmeli, o dönemlerin bütün şartlarını dikkate alarak düşünmeliyiz.*

İhsan Fazlıoğlu, *Osmanlı Dönemi Türk Felsefe-Bilim Hayatının Çerçevesi*, s. 222-223

1. Bu metinlerden hareketle düşünce tarihine bakışta dikkat edilmesi gereken hususlar neler olabilir?
2. Bilim, sanat, düşünce tarihi alanlarında yapılan anakronizm ve vigizm örnekleri hakkında araştırma yapınız. Bulduğunuz örnekleri arkadaşlarınızla paylaşınız.

Osmanlı Dönemi Türk Düşüncesinde Felsefi Düşüncenin Yeri

Osmanlı felsefesi, kendinden önceki felsefe geleneklerinin özgün sentezlerini içeren zengin bir entelektüel birikimi ifade eder. Birçok kavram, ilke ve problemi kendilerinden önceki felsefi geleneklerden devralan Osmanlı düşünürleri bu mirası sürekli geliştirerek yeniden formüle etmiştir.

Osmanlı Dönemi'nde felsefe genellikle hikmet olarak ele alınmış ve bu disiplin nazari hikmet (teorik felsefe) ve amelî hikmet (pratik felsefe) olarak ikiye ayrılmıştır. Nazari hikmet felsefenin teorik konularını ele alırken amelî hikmet felsefenin ahlak, siyaset gibi pratik alanına ait konuları incelemiştir.

İslam felsefesi geleneğinin temel problemleri, bu geleneğin bir devamı olan Osmanlı felsefesinin de temel problemleri arasında yer almıştır. Varlık problemi Osmanlı felsefesinin ana konusu olmuştur. Bunun nedeni ise varlık sorununun en kapsamlı ve temel sorun olmasıdır. Çünkü varlık hem ontoloji ve epistemolojinin hem de değerlerin temelini oluşturur. Bununla birlikte Osmanlı felsefesinin ele aldığı diğer konular; insan felsefesi, doğa felsefesi, mantık felsefesi, zihin felsefesi, dil felsefesi vb. olmuştur. Osmanlı düşünürlerinin kendilerinden önceki problemlere ve ilkelere dayanması Osmanlı felsefe geleneğinin süreklilik göstermesini sağlamıştır.

Osmanlı düşünürleri felsefenin en önemli dalı olarak kabul edilen mantık üzerinde önemle durmuş, Osmanlı medreselerinde felsefenin yanı sıra mantık da okutulmuştur. Örneğin İznik Medresesinin yetiştirdiği düşünürlerden Molla Fenari'nin kaleme almış olduğu mantık kitabı Osmanlı'nın son zamanlarına kadar medreselerde okutulmuştur. Çoğunlukla İsagoci şerhleri şeklinde eser veren Osmanlı düşünürleri, klasik mantık alanında büyük mesai harcamıştır. Mehmed Emin Şirvani (?-1627), Kara Halil Tirevi (?-1711), Yanyalı Esad Efendi (?-1731), Mehmed Saçaklızade (?-1732), Mehmed Emin Üsküdari (?-1736), Veliyyüddin Carullah Efendi (1659-1738), Ebu Said Hadimi (1701-1762) ve İsmail Gelenbevi (Görsel 3.8) gibi isimler Osmanlı Dönemi'nin öne çıkan mantıkçıları arasında yer almıştır.

Osmanlı'nın son mantıkçılarından Ali Sedat (1857-1900), *Mizanü'l-Ukul* adlı eserinde yaşadığı dönemde Batı'da geliştirilen cebirsel mantığı incelemiş ve onun zayıf yönleri olduğunu belirterek klasik mantığı savunmuştur. Ali Sedat mantığın alanının cebirden daha geniş olduğunu, bu sebeple mantığın cebire uygulanamayacağını ve bu yolun çıkmaza gireceğini belirtmiştir. Ondan kısa bir süre sonra zaafları ortaya konan cebirsel mantık Batı'da da zayıflamaya yüz tutmuştur.

Görünüş ve gerçeklik meselesinin, başka bir ifadeyle görünen ile gerçeğin aynı olup olmadığı ile ilgili problemlerin tartışıldığı *Nefsü'l-emr* risaleleri, değerlerin ontolojik statüsünün hüsün ve kubuh (iyi ve kötü) problemi çerçevesinde tartışıldığı *Mukaddimât-ı erbaa* risaleleri, eleştirel ve doğru düşünme yollarının ahlaki yönüyle ele alınarak tartışıldığı *Adabü'l-bahs* risaleleri temel problemlerin ele alındığı başlıca kaynaklar arasında yer alır.

Görsel 3.8: İsmail Gelenbevi

Sadece İstanbul'da bulunan kütüphanelerdeki *Adabü'l-bahs* risalelerinin sayısının binin üzerinde olması bu konuya ne kadar önem verildiğinin bir göstergesidir.

Osmanlı felsefesi; telif metinlerin yanında özellikle şerh, haşiye, ta'lik vb. eserlerle çeşitli gelenekleri bünyesinde barındırarak varlığını sürdürmüş ve bu noktada da zengin bir birikim ortaya koymuştur. Şerh ve haşiyeler; esasen felsefi yaratıcılığın, eleştirinin, yeniden inşanın en parlak metnidir. Çünkü bu tür eserler, geleneği aktarmakla kalmayıp eleştirmek ve yorumlamak suretiyle onu yeniden üretmiştir. Şerh ve haşiye faaliyetleri XX. yüzyılın başlarına kadar aralıksız devam etmiştir.

Görsel 3.9: Gazali'nin *Tehafütü'l-Felasife* adlı eserinin ilk ve son sayfaları (Ragıp Paşa Kütüphanesi, İstanbul)

Osmanlı düşüncesini büyük ölçüde felsefileşmiş kelimeler ve tasavvuf kültürü oluşturmaktadır. Bu düşünce geleneği, klasik kelimeler ya da felsefe anlayışından farklı olarak sentezci bir yapıya sahiptir. Bu yapının oluşmasında Gazali'nin rolü büyüktür. Gazali'nin meşşai filozoflara yönelttiği eleştiriler felsefi düşüncenin yapısını ve yönünü değiştirmiştir. Bununla birlikte Gazali'nin *Tehafütü'l-Felasife*'sinden sonra kelimeler felsefileşmeye başlamıştır (Görsel 3.9). İbni Sina'nın takipçilerinden Fahrettin Razi'nin kelimelerin felsefileştirilmesinde önemli rolü olmuştur. Bu süreçte kelimeler ile felsefe iç içe geçmiş, aralarındaki sınır çizgisi silinmeye yüz tutmuştur.

Osmanlı düşünce geleneği içindeki felsefe algısı kelimeler ve tasavvufun birlikte değerlendirilmelidir. Osmanlı düşünürlerinin felsefeye ait görüşlerini anlamak için felsefi nitelikli eserlerin yanı sıra kelimeler ve tasavvufa ilişkin eserlerin de incelenmesi gerekmektedir. Fatih Sultan Mehmet'in Molla Câmî'ye felsefeciler, kelimacılar ve sufilerin görüşlerinin birlikte ele alınarak değerlendirildiği bir risale yazdırması bu üç geleneğin Osmanlı düşüncesi içindeki yerini göstermektedir.

Felsefe, tasavvuf, kelimeler ya da mantığın konuları ile ilgili eseri olmayan Osmanlı düşünürü yok denecek kadar azdır. Bu durum Osmanlı'nın düşünür/âlim tipinin sahip olduğu özellikten kaynaklanmaktadır.

Görünürde farklı gibi duran konular Osmanlı düşünürlerince bir bütünü birbiriyle ilişkili unsurlar olarak görülmüş, başka bir ifadeyle felsefi anlamda bir sistem inşa etmek amaç edinilmiştir. Bu açıdan Osmanlı felsefesini, özgün yapısını göz önünde bulundurarak değerlendirmek daha sağlıklı bir yol olacaktır.

Farabi ve İbni Sina'nın görüşleri Osmanlı düşünce geleneği içinde İdris-i Bitlisi, İbn Kemal (Görsel 3.10) gibi isimler tarafından temsil edilmiştir. Platon ve Aristoteles'in görüşleri de yeni yorumlarla Osmanlı düşüncesinin hemen her alanında etkili olmuştur. İbni Rüşd'ün görüşleri ise Kadızade-i Rumi, Alaaddin Tusi gibi isimlerce devam ettirilmiştir. Bununla birlikte Gazali, Osmanlı düşünce dünyasını diğer düşünürlerden çok daha fazla etkilemiştir.

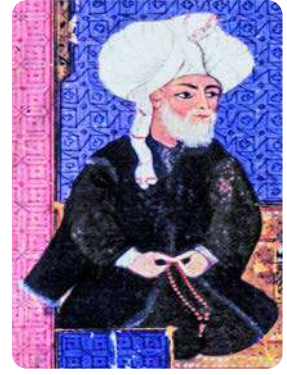
Davud-i Kayserî Osmanlı felsefe geleneğinin kurucu ismi olmuştur. Kayserî hem Merağa Okulundan edindiği matematik ve astronomi alanlarındaki bilimsel birikimini Osmanlı'ya aktarmış hem de İbn'ül Arabî'nin ekolünü yani vahdetivücut düşüncesini felsefi bir dille yeniden inşa etmiştir. Ayrıca o, Siracüddin Urmevi'nin öğrencisi olarak İbni Sinacı geleneğe de vâkıf olmuştur. Kayserî, kendinden öncekilerden devraldığı ilmî ve felsefi mirası başarılı bir biçimde Osmanlı'ya aktarmış; özgün yorumları ve yaratıcı düşünceleriyle Osmanlı düşüncesinin oluşumunda büyük rol oynamıştır.

Osmanlılarda felsefeye en yoğun ilgi, Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nde gösterilmiştir (Görsel 3.11). Fatih, felsefi tartışmaları geliştirmek için eski Yunan felsefesine vâkıf bilginleri zaman zaman huzuruna çağırmış, onları dinlemiş ve sorular sorarak onlarla tartışmıştır. Fatih Sultan Mehmet 1470'te, İstanbul'da inşa ettirdiği Sahn-ı Seman Medreselerinin programlarıyla da yakından ilgilenmiştir. Bu medreselerde diğer derslerle birlikte felsefe ve mantık dersleri de okutulmuştur.

Fatih, devrin ünlü âlimlerinden Hocazade Muslihiddin Mustafa Efendi ve Alaaddin Ali Tusi'den Gazali ile İbni- Rüşd arasındaki felsefi tartışma hakkında birer eser yazmalarını istemiştir. Böylece Gazali'nin *Tehafütü'l Felasife'si* ve İbni Rüşd'ün *Tehafütü't-Tehafütü* birlikte dikkate alınarak yeniden değerlendirilmiştir. Her iki düşünürün kaleme aldığı eserler hem Fatih tarafından hem de medrese çevrelerince büyük itibar görmüştür. Bu eserler, daha sonra tehafüt geleneği olarak adlandırılan bir düşünce çizgisinin gelişmesini sağlamıştır. XVI. yüzyılda Şeyhülislam İbn Kemal ve Muhyiddin Karabağî'nin katıldığı bu tartışmalar, XVIII. yüzyılda Mestçizade Abdullah Efendi ile devam etmiştir.

Kanuni Dönemi'nde kurulan Süleymaniye Medreselerinde kelim ve hikmet şubesi içinde İslam felsefesi tarihi, genel felsefe tarihi ve mantık dersleri yer almış ve bu disiplinlerden her biri için kürsü açılmıştır.

XVI. yüzyıl, Osmanlı düşünce dünyasının en zengin olduğu dönemdir. Karabağî (?-1535), Taşköprülüzade Ahmed Efendi (1494-1561) ve Kinalızade Ali Efendi (1510-1572) bu yüzyılda felsefe alanında öne çıkan isimlerin başlıcalarındandır.

Görsel 3.10: İbn Kemal'i tasvir eden bir minyatür [Âşık Çelebi, *Tezkire* (Millet Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul)]

Görsel 3.11: Fatih Sultan Mehmet'in Gentile Bellini (Centile Bellini) tarafından yapılan yağlı boya portresi [Londra National Gallery (Londra Neyşinıl Galeri), Birleşik Krallık]

Karabaği; Arap dili ve edebiyatı, tefsir, hadis, fıkıh, kelim ve felsefe gibi çeşitli ilimlerde geniş bilgiye sahiptir. Akılcı yönü ağır basan Fahrettin Razi ekolüne mensup olan Karabaği, daha çok felsefi ve akli ilimlere ağırlık vermiştir. Onun özellikle tehafüt türü eserler içinde yer alan *Ta'likâ 'alâ Tehâfüt'il-felasife* adlı eseri söz konusu literatüre önemli bir katkı sağlamıştır. Mantıksal bir bütünlük içinde kaleme aldığı bu eserde Karabaği akli ilimlere, özellikle de felsefeye olan hakimiyetini ortaya koymuş ve Gazali ile Hocaşade'nin bazı görüşlerine eleştiriler getirmiştir. Hocaşade'nin eserindeki bazı bölümleri açıklamış, bunları tehafüt türündeki diğer eserlere de atıflar yaparak tutarlı ve eleştirel bir yaklaşımla karşılaştırmış ve bazı değerlendirmelerde bulunmuştur.

Taşköprülüzade Ahmed Efendi, XVI. yüzyıl Osmanlı düşüncesinde teorik ilimler alanında saygın bir konuma sahiptir. Özellikle ilimler tarihi niteliğindeki *Miftâhu's-Sa'âde* ve Osmanlı dönemi âlimleri hakkında bilgiler verdiği *Şakâiku'n-Nu'mâniyye* adlı eserleri önemlidir. Taşköprülüzade, hikmetin (felsefenin) gerekli olduğunu "Kişinin hikmetten bir kelime öğrenmesi, onun için dünya ve içindekilerden daha hayırlıdır." hadisi ile temellendirmeye çalışmıştır. Taşköprülüzade'ye göre felsefi ilimler ile dinî ilimler birbirinin tamamlayıcısıdır, aralarında hakikatte bir uyumsuzluk yoktur. Taşköprülüzade, felsefi ilimler ile dinî ilimlerin birbirine karşıt olmadığını ve farklılığın büyük meselelerde değil, basit birkaç meselede olduğunu belirtmiştir.

XVI. yüzyılın önemli âlimlerinden bir diğeri de Kınalızade Ali Efendi'dir. Kâtip Çelebi Kınalızade Ali'den "Gerçekleri araştırıp bulan ulu Türk âlimi" şeklinde övgüyle söz etmiştir. Kınalızade Ali'nin hemen her alanda bilgi sahibi olduğu; tefsir, fıkıh, felsefe, matematik ve belagat konularında yetkin bir kişi olduğu çeşitli kaynaklarda belirtilmiştir. Kınalızade'ye göre ahlak ilminin ele aldığı konuların tüm insanları ilgilendirmesi ve mutlu olmak için herkesin bu ilmi bilmesi gerektiği düşüncesi âlimleri ahlak ilmiyle ilgili kitaplar yazmaya sevk etmiştir. Ahlak konusunda felsefi temelleri olan kapsamlı bir eser ortaya koymayı amaçlayan Kınalızade'nin *Ahlâk-ı Alâî* adlı eseri, ahlak felsefesi alanında yazılmış en önemli eserler arasındadır (Görsel 3.12).

Osmanlı padişahı III. Ahmet ve sadrazamı Damat İbrahim Paşa otuz kişilik bir çeviri heyeti kurdurmuş ve Yanyalı Esad Efendi'ye Aristo'nun *Fizika* adlı eserinin çevirisini yaptırmıştır. Bu komisyonda çeviri yapma görevini üstlenen Karabet Vele-i Spatroti'ye aldığı çeviri ücretinin dışında başka imkânlar da tanınmıştır. III. Ahmet, 1723'te kadırlara hitaben yayımladığı fermanla Aristo'nun kitaplarını ve Kottinius'un (Kottinus) şerhlerini tercüme edenleri vergiden muaf tutmuştur.

Siyasi ve iktisadi sorunların baş gösterdiği XVII ve XVIII. yüzyıllar, Osmanlı düşüncesinde bunalım ve arayış olarak nitelendirilen bir dönemdir. Bu dönemde esas mesele, toplumsal bunalımlar üzerinde düşünme ve çözüm önerileri geliştirme çabaları olmuştur. Buna bağlı olarak felsefi düşüncede siyaset ve ahlak felsefesi ana konular hâline gelmiştir.

Görsel 3.12: *Ahlâk-ı Alâî*'nin ilk sayfası (Ragıp Paşa Kütüphanesi, İstanbul)

Osmanlı düşünürleri; XVII. yüzyıldan itibaren yaşanan iç gelişmeler, tartışmalar, Avrupa'dan gelen yeni bilgi ve düşünceler karşısında mevcut düşünsel birikimin yeterliliğini sorgulamaya başlamışlardır. Bunun sonucunda kadim birikimden (geçmişten) yararlanarak yeni bir gelecek inşa etme çabası içine girmişlerdir. Bu teorik (nazari) inşa çabası, Tanzimat'la birlikte devletin bekası kaygısıyla yerini doğrudan uygulamaya yönelik politikalara bırakmıştır. XIX. yüzyılın aktörleri; ulemanın yerine Mühendishane, Tıbbiye, Harbiye, Mülkiye gibi modern eğitim kurumlarında yetişen memur ve askerler olmuştur. Bu dönemde eğitim ve öğretim büyük ölçüde devletin kontrolüne girmiş, süreç içinde klasik eğitim kurumlarının dayandığı vakıf sistemi zayıflatılarak kadim teorik düşünce mirası kendi kaderine terk edilmiştir.

Felsefeyle ilgilenen Osmanlı aydınları; XIX. yüzyılın ilk yarısında özellikle Voltaire (Volter), Rousseau (Russo) ve Montesquieu'nun (Montesku) temsil ettiği Aydınlanma Dönemi Fransız felsefesiyle ilgilenmişlerdir. O dönemde aydınlanma düşüncesinin etkisi gazete ve dergilerde kendisini göstermiş ve yazılarda akıl, bilim, cumhuriyet, özgürlük, eşitlik, adalet, ilerleme gibi kavramlara sıklıkla yer verilmiştir.

Eğitim amacıyla Batı'ya gönderilen öğrenciler, gittikleri ülkelerdeki felsefi akımları da berberlerinde getirmiştir. Fransa'dan dönenler Bergsonculuk ve varoluşçuluğu, İngiltere'den dönenler yeni realizm ve yeni pozitivizmi, ABD'den dönenler pragmatizmi, Almanya'dan dönenler ise romantizmi ve felsefi antropoloji, yeni ontoloji ile fenomenolojiyi Osmanlı'ya taşımışlardır.

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde felsefe alanında önemli gelişmeler olmuş, ortaöğretim kurumları olan sultanilere modern felsefe dersleri konulmuştur. İlk felsefe dersleri, 1908'de Emrullah Efendi (Görsel 3.13) ile Ahmet Mithat Efendi tarafından vermeye başlanmıştır. Ahmet Mithat Efendi bu derslerdeki notlarını daha sonra *Tarih-i Hikmet* adıyla yayımlamıştır. Felsefe kaynak kitaplarının temini için kendisi de felsefeci olan Emrullah Efendi'nin çabalarıyla Maarif Vekâleti (Eğitim Bakanlığı), telif ve çeviri felsefe eserleri yayımlamaya başlamıştır. Bununla Batı filozoflarının Osmanlı'da tanınması amaçlanmıştır. Kitapların çoğu Fransa'daki ders kitaplarının bir uyarlamasıdır.

Cumhuriyet Dönemi'nin ilk felsefecileri Osmanlı'nın son döneminde yetişmiştir. Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş felsefeciler arasında Babanzade Ahmet Naim, Mehmet Ali Ayni, Rıza Tevfik, Elmalılı Hamdi Yazır, Ferit Kam, Mehmet Şemsettin Yaltkaya, Mehmet Emin Erişirgil, Halil Nimetullah Öztürk, Mehmet Şemsettin Günaltay, Mehmet İzzet Bey, Orhan Sadeddin, Hasan Ali Yücel, Mustafa Şekip Tunç, Nusret Şükrü Hızır, Hilmi Ziya Ülken gibi çok sayıda önemli isim yer almaktadır.

Görsel 3.13: Emrullah Efendi (1859-1914)

SIRA SİZDE

Osmanlı Dönemi Türk düşüncesinde felsefi düşüncenin yerini yorumlayınız.

C. BİLİMSEL DÜŞÜNCE

Osmanlı Dönemi'nde Bilimsel Düşünce

Osmanlı Dönemi bilimsel düşüncesinin gelişmesinde Osmanlı Devleti'nin kurulduğu coğrafyanın kültürel mirası etkili olmuştur. Osmanlı'da bilim geleneğinin oluşmasında Anadolu ve Rumeli coğrafyasında yetişen Osmanlı bilim insanları ile İslam dünyasının Türkistan, İran, Suriye ve Mısır gibi eski kültür merkezlerinden yetişen bilim insanlarının etkisi olmuştur. Osmanlılar aynı zamanda Hint, Bizans, Akdeniz ve Batı Avrupa birikimine kolaylıkla ulaşılabilen bir coğrafyada kurulmanın avantajları ile birçok alanda olduğu gibi bilim, kültür ve düşünce alanında da kendilerine özgü bir anlayış benimsemişlerdir.

Osmanlı bilimsel düşüncesi; başlangıç döneminde kendisinden önceki İslam devletlerinin birikiminden meydana gelmiş, kısa bir zaman sonra da eski bilim ve kültür merkezlerini etkilemiştir. Bu dönemde özellikle Bursa, Edirne, İstanbul, Üsküp, Saraybosna gibi kültür ve bilim merkezleri ortaya çıkmıştır.

Osmanlı bilimsel düşüncesini şekillendiren esas kurumlardan olan medreseler, XX. yüzyılın başlarına kadar varlıklarını devam ettirmiştir. XIV ve XV. yüzyılda açılan medreselerde esas olarak geleneksel ilimler öğretilmiştir. Burada amaç daha ziyade toplumun dinî ve idari bakımdan ihtiyaç duyduğu müderris, müftü ve kadı gibi kişileri yetiştirmektir. Aynı zamanda uygulamada ortaya çıkabilecek birtakım sorunların çözülmesi için matematik ve astronomi de öğretilmiştir. Bayram vakitlerinin tespiti, takvim ve harita hazırlama, kible yönünün hesaplanması, miras bölüşümü bunlar arasındadır.

Bir eğitim kurumu olan medreseler, İslam geleneği çerçevesinde aynı esaslara bağlı kalmakla beraber özellikle teşkilatlanma bakımından Osmanlılarda birçok değişikliğe uğramıştır. 1331 yılında ilk medrese Orhan Bey Dönemi'nde (1326-1362) açılmış, Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde de medrese açılmaya devam edilmiştir. XV ve XVI. yüzyılda açılan medreselerde önceki medreselerden farklı olarak dinî ilimlerin yanı sıra akli (matematik, tıp, felsefe vb.) ilimlerin okutulması şart koşulmuştur. Osmanlı medreselerinde din, ilim ve eğitim hizmetlerini yürütenlerin yanı sıra bürokraside ve yargıda ihtiyaç duyulan idari ve adli personel de yetiştirilmiştir.

Devletin siyasi istikrarı ve ulaştığı refah sebebiyle Fatih Sultan Mehmet tarafından (1432-1481) medreselere İslam dünyasının farklı bölgelerindeki bilim insanları ve sanatkârlar davet edilmiştir. Bu bilim insanları arasında Kadızade-i Rumi ve Ali Kuşçu önde gelenlerdendir.

Kanuni Dönemi'nde (1494-1566) İslam dünyasında medreselerin gelişimi en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Süleymaniye Külliyesi içinde yaptırılan medreselerde ihtisaslaşma başlamış, eğitim kollara ayrılmıştır.

Bu dönemde darüttıp adıyla bir ihtisas medresesi oluşturulmuş ve Osmanlı'da şifahanelerin dışında tıp eğitimi veren bağımsız eğitim kurumları açılmıştır. Diğer ihtisas medreseleri arasında darülhadis ve darülkurra (hafız yetiştiren yer) bulunmaktadır.

SIRA SİZDE

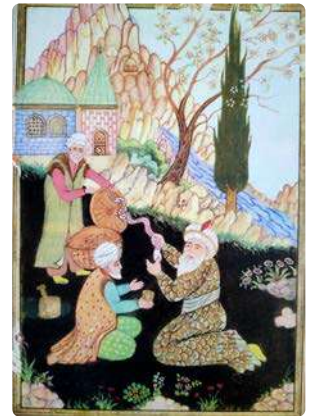
İstanbul'da Süleymaniye Külliyesi içerisinde bulunan Süleymaniye Medreseleri'nin inşaatı 1557'de tamamlanmıştır. Yapı, Osmanlı Devleti'nin en önemli medreselerindendir. Özellikle ordunun tabip ve mühendis ihtiyacını göz önünde bulunduran Kanuni Sultan Süleyman; burada bir tıp medresesi, darüşşifa, riyaziyyat (matematik) öğrenimine mahsus dört medrese, bir darülhadis (hadis okunan yer) ve bir tetimme (yükseköğretime hazırlık) yaptırmıştır. Medresenin önce maketinin yapılması mimarlık tarihinin ilklerinden biri olarak görülmektedir. Osmanlı medrese geleneğinin zirve noktası olarak değerlendirilen Süleymaniye Medreseleri dönemin en iyi eğitim kurumudur. Bu medreselerin içinde yer alan Süleymaniye Tıp Medresesi Osmanlı ordusunun tabip ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulmuştur. Süleymaniye Medreseleri içinde yer alan tıp medresesinin diğer Osmanlı medreseleri ve darüşşifalarından farkı vakfiyesinde tıp medresesi yazan tek medrese olmasıdır.

Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bu metinden hareketle Osmanlılarda medreselerin bilimsel açıdan önemi hakkındaki düşüncelerinizi açıklayınız.

Osmanlılarda pratik ihtiyaçları karşılamak için bilimsel çalışmaların yapıldığı eğitim kurumlarından birisi de darüşşifa denilen müesseselerdir. Şifahane ya da bimaristan olarak adlandırılan bu müesseseler aynı zamanda tıp eğitimi de vermişlerdir. Özellikle Türkiye Selçukluları Dönemi'nde Anadolu'da Konya, Amasya, Kayseri, Sivas gibi yerlerde açılan darüşşifalar bu dönemde İstanbul, Bursa ve Edirne gibi yerlerde de açılmıştır. Özellikle Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nde külliye içinde yapılmış olan darüşşifada çok sayıda hekim çalışmış ve yetişmiştir. Burada hastalar hem yatılı hem de ayakta tedavi edilmiştir.

Edirne'de Sultan II. Bayezid Dönemi'nde yapılan Edirne Darüşşifahanesi'nde akıl hastaları, ilaçla tedavinin yanı sıra müzikle de tedavi edilmiştir. Bunların yanında İstanbul'da yaptırılan Süleymaniye Darüşşifahanesi'nde hem hocalar hem de öğrenciler uygulama yapma ve becerilerini geliştirme imkânı bulmuşlardır. Aynı uygulamalar Amasya Darüşşifahanesi'nde Sabuncuoğlu Şerefeddin tarafından da yapılmıştır (Görsel 3.14).

Görsel 3.14: Sabuncuoğlu Şerefeddin'i kendi üzerinde deney yaparken gösteren minyatür

Osmanlı Dönemi'nde Bilimsel Düşüncenin Gelişmesinde Katkısı Olan Bilim İnsanları

Kadızade-i Rumi (1364-1436)

Osmanlıların ilk dönem bilim insanlarından olup Osmanlı bilim ve düşüncesi ile literatürünün gelişmesinde önemli katkıları olmuştur. Özellikle matematik ve gök bilimi alanında yaptığı çalışmaları ile bilinmektedir. Hocası Molla Fenari'nin teşviki ile dönemin önemli bilim merkezlerinden olan Maverâünnehir ve Horasan bölgesine gitmiş, 1411 yılından itibaren Semerkant'ta çalışmalar yapmıştır. Timurlular Devleti hükümdarı ve bilim insanı Uluğ Bey ile tanışmış, onun özel hocası olmuştur. Dönemin önemli eğitim kurumlarından olan Uluğ Bey Medresesinin başhocalığını yapmıştır. Yine Semerkant'ta bulunduğu dönemde ünlü Semerkant Rasathanesi'nin başına geçmiştir. Burada yazdığı *Şerhu Eşkalî't-te'sis* (Teoremlerin Tesisinin Açıklanması) adlı matematik kitabı Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu çalışması ile Kadızade-i Rumi Osmanlıların ilk döneminde yetişen özgün matematikçi olarak kabul edilir. Özellikle *Şerhu Eşkalî't-te'sis* adlı çalışmasının sunuş kısmında, "kâinatın yaratılışını ve sırlarını düşünen filozofların, dinî meselelerde fetva veren fakihlerin, devlet işlerini yürüten memurların ve yargı işlerine bakan kadıların geometri bilimlerinin gereği" üzerinde durmuştur. Bu düşüncesi ile Kadızade bilimin felsefi, uhrevi ve dünyevi gereklerine dikkat çekmiştir. Bu anlayış, Osmanlı bilim insanlarının temel düşüncesini oluşturmuş ve modernleşme dönemine kadar olan klasik Osmanlı biliminin karakterini yansıtmıştır.

Kadızade-i Rumi'nin astronomi (gök bilimi) araştırmalarına en büyük katkısı bu araştırmalara fizik kurallarını uygulamış olmasıdır. Kendisinden önceki Sâbit İbn Kurrâ ve Battânî gibi astronomi çalışması yapan bilim insanları ise trigonometri ve geometriyi araştırmalara dâhil etmişlerdir. Kadızade-i Rumi Semerkant'ta yetiştirdiği öğrencilerine Osmanlı ülkesine gitmeleri konusunda telkinlerde bulunmuş, Ali Kuşçu ve Fethullah eş-Şirvânî gibi bilim insanları bu sayede Anadolu'ya gelmişlerdir. Bu bilim insanlarının Semerkant astronomi-matematik okulunun zengin bilgi birikimini Osmanlı ülkesine taşımaları, Osmanlı biliminin kendine özgü özelliklerinden birisini oluşturmuştur.

Uluğ Bey (1394-1449)

Timurlular Devleti hükümdarı olan Uluğ Bey matematikçi ve astronom olarak ün kazanmıştır. Uluğ Bey hükümdarlığı döneminde bilim insanı, sanatçı ve düşünürleri etrafına toplamış; onlara cazip şartlar sunarak ülkesinde çalışmalarını sağlamıştır. Uluğ Bey zamanında başkent Semerkant; bilim, sanat ve edebiyat alanlarında bölgenin kültürel faaliyetlerinin merkezi olmuştur. 1422 yılında Semerkant Rasathanesi'ni kurdurmuş, kendisi ile beraber El-Kâşânî, Kadızade-i Rumi ve Ali Kuşçu gibi dönemin önemli astronomi insanları burada çalışmıştır. Bu rasathanede kullanılan astro-nomi tabloları teleskopun icadına kadar ilim dünyasında etkili olmuştur.

Uluğ Bey tarafında kurdurulan Semerkant Medresesi (Uluğ Bey Medresesi) döneminin ünlü bilim insanlarının ders verdiği yer olarak bilinmektedir. Bu bilim insanları arasında Cemşid el Kâşî (?-1429), Molla Câmî, Fethullah Şirvani (?-1486) ve Ali Kuşçu (1403-1474) bulunmaktadır.

Uluğ Bey'in Osmanlı bilim ve düşünce hayatına katkısı, bu rasathane ve medreselerde yetişen çok sayıda bilim insanının Kadızade-i Rumi'nin yönlendirmesi ile İstanbul ve Anadolu'daki medreselere gelmeleri olmuştur.

SIRA SİZDE

Uluğ Bey'in, yaptırmış olduğu Semerkant Medresenin taç kapısına (giriş kapısı) "Ey Müslüman! İlim öğrenmek kadın-erkek her Müslümana farzdır." hadisişerifini yazdırmıştır.

Uluğ Bey'in medresenin kapısına bu hadisişerifi yazdırması onun bilime bakışının hangi özelliklerini göstermektedir?

Ali Kuşçu (1403-1474)

Matematik ve astronomi çalışmaları ile tanınan bilim insanıdır. Kadızade-i Rumi ve Uluğ Bey'den matematik ve astronomi dersleri almıştır. Ali Kuşçu, hocası Kadızade-i Rumi'nin Osmanlı ülkesine gitmesini tavsiye etmesi üzerine Semerkant'tan İstanbul'a gelmiştir. Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nde İstanbul'a gelen Ali Kuşçu, Semerkant Matematik-Astronomi Okulunun zengin bilgi birikimini de getirmiştir. 1473 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından Ayasofya Medresesine müderris olarak tayin edilmiştir (Görsel 3.15). Ali Kuşçu İstanbul'da matematik ve astronomi alanında yaptığı çalışmalar ile bu alanda yapılan çalışmalara canlılık getirmiş, derslerini çok sayıda bilim insanı takip etmiştir. Aynı zamanda Osmanlıların çok fonksiyonlu yapılan ilk medresesi olan Semâniye Medreselerinin öğretim programının düzenlenmesinde de görev almıştır. Ali Kuşçu, İstanbul'da kaldığı süre içerisinde Osmanlı bilimsel düşüncesinin gelişmesinde etkili olan birçok bilim insanının yetişmesinde önemli rol oynamıştır. Böylece Osmanlılarda eğitim faaliyetleri ve ilmî çalışmalar kurumsal hâle gelmiştir.

Görsel 3.15: Ali Kuşçu'yu, *er-Risâle tû'l-Muhammediyye* adlı eserini Fatih Sultan Mehmet'e sunarken gösteren bir minyatür (Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul)

SIRA SİZDE

Fatih Sultan Mehmet'in daveti üzerine Tebriz'den yola çıkan Ali Kuşçu, Osmanlı topraklarına girdikten sonra padişah tarafından gönderilen özel bir heyet tarafından karşılanmıştır. Ali Kuşçu'nun kafilesinin rahat bir yolculuk geçirmesi için her bir konakta bin akçe harcanmıştır. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'a yaklaşan heyeti karşılamak üzere şehrin kadısı Hocaşâde başkanlığında bir heyet göndermiştir. Heyetin İstanbul'a geçmek üzere bindiği gemide Hocaşâde ve Ali Kuşçu ilmî sohbetler yapmışlar, Ali Kuşçu; Kirman'da iken gördüğü med-cezir hadisesini Hocaşâde'ye anlatmış, sonra med-cezirin sebepleri hakkında konuşmaya başlamışlardır.

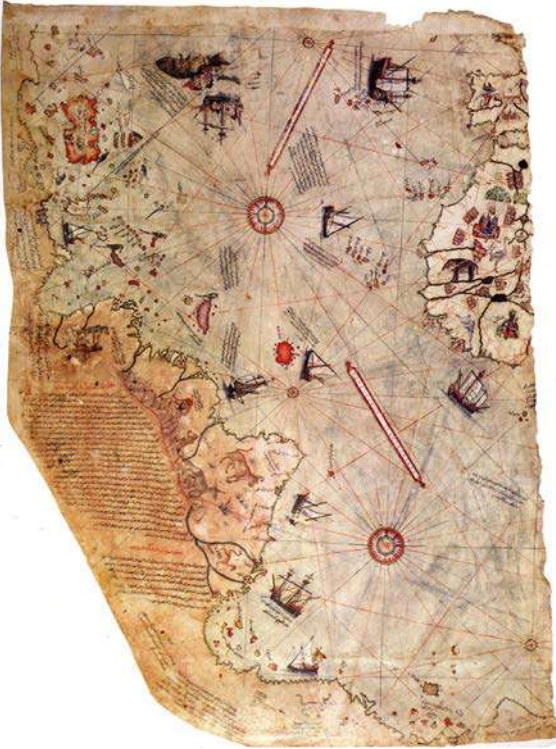
Ali Kuşçu İstanbul'a geldikten sonra Fatih Sultan Mehmet tarafından 200 akçe günlük ücret ile Ayasofya Medresesine müderris tayin edilmiştir. Yaklaşık bir sene kadar burada astronomi, matematik ve diğer fen ilimlerinde dersler vermiştir. Buradaki en önemli faaliyeti Sahn-ı Seman Medresesi başta olmak üzere, bütün Osmanlı medreselerindeki ders programlarını düzenlemesi olmuştur. Bu konuda kendisine Müderris Molla Hüsrev yardımcılık etmiştir.

Salim Aydüz, Sultanların Bilim Adamı Ali Kuşçu, *Yedikıta Aylık Tarih ve Kültür Dergisi*, s. 67-69. (Kısaltılmıştır.)

1. Bu metne göre Fatih Sultan Mehmet'in bilime ve bilim insanlarına vermiş olduğu önem hakkında neler söyleyebilirsiniz?
2. Ali Kuşçu'nun İstanbul'a gelmesinin Osmanlılardaki bilimsel düşünceye katkıları hakkında neler söyleyebilirsiniz?

Piri Reis (1465-1554)

Osmanlı Dönemi denizcisi ve haritacısı olan Piri Reis sadece İslam dünyasının değil, dünyanın önemli haritacılarındandır. XVI. yüzyılda Osmanlı haritacılığı Piri Reis'in çalışmaları ile en başarılı dönemini geçirmiştir. Büyük bir coğrafyacı ve matematikçi olan Piri Reis, gezip gördüğü ülke ve kıtaların haritaları o dönemde bugünkü haritacıların ancak erişebildiği doğruluk ve mükemmellikte çizmiştir. Yine hiç görmediği Güney Amerika ve Kuzey Amerika kıtalarını da aynı mükemmellikte çizmiştir. Piri Reis, Kristof Kolomb'un (Kıristof Kolomb) Amerika haritası ile Avrupalı ve Müslüman haritacıların haritalarından faydalanmış, aynı zamanda kendi tecrübelerini de ekleyerek 1513'te dünya haritasını çizmiştir. Haritanın günümüze ulaşan kısmı büyük ölçekli dünya haritasının bir parçasıdır. Piri Reis bu haritayı 1517 yılında Mısır'da Yavuz Sultan Selim'e sunmuştur. Haritada dağlar, nehirler, denizlerdeki taşlık yerler, görülmeyen kayalık alanlar gösterilmiş; bölgelere göre notlar düşülmüş ve özellikle gösteren bitki ve hayvan resimleri verilmiştir. Piri Reis bu haritanın dışında başka haritalar da yapmıştır. 1528 yılında çizdiği ikinci dünya haritasında Kuzey Atlas Okyanusu, Kuzey ve Orta Amerika'da yeni keşfedilen yerler bulunmaktadır (Görsel 3.16).

Görsel 3.16: Piri Reis'in dünya haritasının bir bölümü (Topkapı Sarayı, III. Ahmet Kütüphanesi, İstanbul)

Piri Reis önemli eseri olan *Kitab-ı Bahriye* adlı coğrafya kitabını yazmış ve Kanuni Sultan Süleyman'a sunmuştur. Kitap, Doğu ve Batı kaynaklarını referans alınarak hazırlanmıştır. Kitapta Kızıldeniz, Çin Denizi, Akdeniz ve Ege Denizi'ndeki şehirlerin harita ve çizimleri bulunmaktadır. Aynı zamanda Piri Reis gözlemlerine dayanarak bu yerlerin denizciliği ve deniz astronomisi hakkında da geniş bilgiler vermiştir.

SIRA SİZDE

Ben Piri Reis, Gelibolu'da doğmuşum. Amcam Korsan Kemal Reis'in denizci olmamda önemli yeri olmuştur. Dünyaca ünlü haritayı nasıl çizdiğimi, harita kenarına yazdığım notlarda anlattım. Şöyle ki amcam Kemal Reis, bir çarpışmada Kristof Kolomb'un Amerika seferine katılmış bir İspanyol'u esir almıştı. Ben esiri sorguya çektim. Esirden, Kolomb'un seferleri, sahiller, adalar, yer şekilleri, Amerika'da yaşayan yerliler ve gördükleri hayvanlar hakkında bilgiler aldım. İspanyol esirin elinde gittiği bölgelerin haritası varmış, bu haritaları inceledim.

Esin Kâhya, *Türk Bilim İnsanları*, s. 84-85.

Bu metne göre Piri Reis'in dünya çapında harita çizmesi onun hangi özelliğini göstermektedir?

Takiyyüddin Raşid (1526-1585)

XVI. yüzyılda Osmanlı biliminin gelişimine katkıları olan Takiyyüddin Raşid, III. Murat Dönemi'nin en önemli gök bilimcilerindendir. Şam ve Mısır'da eğitim gören Takiyyüddin, eğitimi tamamlandıktan sonra ailevi sebeplerden İstanbul'a gelmiş ve sarayda müneccimbaşı olarak göreve başlamıştır. Göreve geldikten sonra Galata Kulesi'nde gözlem çalışmalarına başlamış ve çalışmalarını birkaç yıl sonra, 1577 yılında Sultan III. Murad'ın izniyle Tophane sırtlarında kurduğu rasathanede sürdürmüştür. Bu rasathanede bir de kütüphane kurmuştur. Sinüs, tanjant ve kosinüs hesaplamaları bu rasathane sayesinde yapılmış ve elde edilen sonuçlar tablolar hâlinde kaydedilmiştir. 1577 yılı Ramazan ayında İstanbul'da bir kuyruklu yıldızın gözlemlenmesi (Görsel 3.17) halkta çok büyük bir heyecan uyandırmıştır.

Takiyyüddin Raşid'in siyasal bağlantıları, yakın dostluk kurduğu devlet adamları arasındaki çekişmeler onu ve rasathaneyi hedef alan bir yıpratma kampanyasına dönüştürmüştür. Bu çekişmeleri fırsat bilen Şeyhülislam Kadızade Ahmet Şemseddin Efendi, "Rasathaneler bulundukları ülkeleri felakete sürükler." şeklinde bir fetva vermiş ve bu nedenle de İstanbul Rasathanesi, 1580 yılında içindeki gözlem aletleri ile birlikte yıkılmıştır. Rasathanenin yıkılması Osmanlılarda ilmî düşüşün önemli göstergelerinden birisi sayılmıştır. Yine bu durum, Osmanlı'da düşünce ve bilimin klasik döneminin kapanması ve bilgi üretiminin yavaşlamasına işaret olarak gösterilmiştir.

Takiyyüddin Raşid 811'i Türkçe, 414'ü Arapça, 102'si Farsça olmak üzere toplam 1337 eser yazmıştır. Günümüzde bu eserler dijital ortamda kata-log hâlinde kaydedilmiştir.

Görsel 3.17: 12 Kasım 1577'de İstanbul semalarında görülen kuyruklu yıldızın gözlemlenmesi [Şehinşahname-Nakkaş Osman (Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul)]

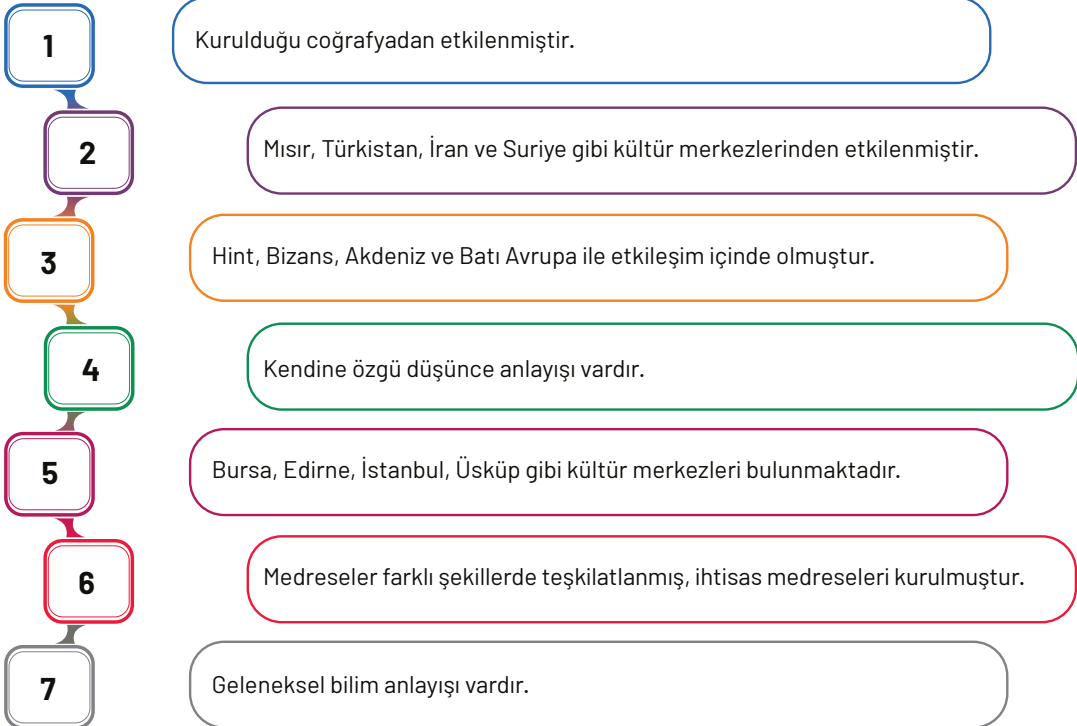
Mirim Çelebi (1450-1525)

Kadıze-i Rumi ve Ali Kuşçu'nun torunu olan Mirim Çelebi, döneminin önemli astronom ve matematikçilerinden birisidir. Mirim Çelebi, *Zic-i Uluğ Bey*'e yapmış olduğu şerh ve astronomiye dair risaleleri ile Osmanlı bilim geleneğinin gelişmesine büyük katkılar sağlamıştır. Astronomi ve matematik alanlarında olduğu kadar edebiyat ve tarih alanlarında da çalışmalar yapmıştır. Mirim Çelebi'nin en tanınmış eseri *Zic-i Uluğ Bey* için yazmış olduğu *Düstûrûl-Amel fi Tashihül-Cedvel*'dir (Tablonun Düzeltilmesi İçin Yapılması Gereken İşlemler). Mirim Çelebi dedesi Ali Kuşçu'nun *Fethiye* adlı eserine bir şerhiye de yazmıştır. Ayrıca Mirim Çelebi'nin *El Makasid* adlı astronomi eseri de bulunmaktadır.

İsmail Gelenbevi (1730-1791)

Gelenbevi, matematikten fiziğe ve astronomiye kadar bilimin birçok alanında Arapça ve Türkçe çalışmalar yapmıştır. XVIII. yüzyılda Münecimbaşı Ahmed Dede'nin geleneksel bilgi anlayışını sorgulayan yaklaşımına katkılar sunmuştur. Eski klasik yöntemlerle bilimsel meseleleri çözmeye çalışmışsa da ulaştığı sonuçlar çağdaş olmuştur. Örneğin trigonometrik çizelgeler veya cetveller bugün nasıl yapılıyorsa Gelenbevi'nin *Gökbilimsel Gözlemler Kitabı* adlı çalışmasında da aynı şekilde yapılmıştır. Bu çalışmasında sinüs, kosinüs, toplama, çıkarma, çarpma ve bölme işlemlerini oldukça çağdaş anlayışla yapmıştır.

Gelenbevi'nin matematik alanında *Hisâbu'l Kusûrat* (Kesirler Hesabı), *Şerhu Cedâvili'l-Ensab* (Logaritma Cetvellerinin Açıklanması); gök bilimi alanında *Kitâbu'l Merâsid* (Gözlemler Kitabı) ve *Sa'ât-i Şemsi Basite* (Basit Güneş Saati) gibi eserleri bulunmaktadır.

Grafik Bilgi 3.3: Osmanlı Klasik Dönem biliminin özellikleri

Bilimsel Düşüncenin Değişmesinde Kadızadelerin Etkisi

Osmanlı Devleti XVII. yüzyıl başlarında üç önemli olayla karşı karşıya kalmıştır. Bu olaylar siyasi, ekonomik ve epistemik (bilgi ile ilgili) krizdir (güçlünün karşısındakine uyguladığı yaptırım, baskı). Padişah II. Osman'ın (Genç Osman) 1622 yılında yeniçeriler tarafından öldürülmesi siyasi kriz olarak görülmüş ve Osmanlılarda sultanların meşruiyetlerinin sarsılmasına neden olmuştur. Yapılan keşiflerle XVI. yüzyıldan itibaren Atlas Okyanusu'nu merkez alan yeni ticaret yolları oluşmuştur. Dünya ticaret yollarının Akdeniz'den Atlas Okyanusu'na kaymasıyla Osmanlıların Akdeniz ticaretinden elde ettiği gelirlerin azalması, ekonomik krize neden olmuştur. Epistemik kriz ise Osmanlılar'ın kurucu ögesi olan ulemanın "bilinen her şeyin bilindiği ve bundan sonra erişilecek yeni bir bilginin olamayacağı"na dair yaklaşımlarının sonucudur. Bu yüzden Osmanlılar, yönetimden mimariye pek çok alanda yenilik yapmaktan çok, eskiyi taklit etmeye başlamışlardır.

Osmanlılarda epistemik krizin ortaya çıkmasında Kadızadeler hareketi etkili olmuştur. Kadızadeler hareketi, XVII. yüzyılda Osmanlılarda dinî ve içtimai (toplumsal) hareket başlatan vaizler zümresi ve bu harekete verilen isimdir. IV. Murat, Sultan İbrahim ve IV. Mehmet devirlerinde ortaya çıkmış olan hareket, adını döneminin vaizlerinden Kadızade Mehmet Efendi'den almıştır. Mehmet Efendi ile dönemin tanınmış Halveti tarikatı şeyhlerinden Abdülmecid Sivasî arasında önce fikrî seviyede başlayan tartışmalar, sosyal ve dinî hayat yanında devletin ana kurumlarını da etkisi altına alacak gelişmelere zemin hazırlamıştır. Kadızadeler Hz. Peygamber döneminden sonra ortaya çıkan birtakım âdet ve uygulamaları bidat (daha önce benzeri bulunmayıp sonradan ortaya çıkan şey) olarak nitelemişler ve şiddetle reddetmişlerdir. Kadızadeler hareketinin amacı, İslam'ı Kur'an-ı Kerim ve sünnet dışındaki bidat sayılan unsurlardan arındırmak ve bu anlayışı devletin bütün kademelerine yaymaktır. Tarih boyunca bu tür hareketler genellikle bunalımlı sosyal ve siyasal şartlarda ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nde de XVII. yüzyıl bu tür sorunların baş gösterdiği bir dönemdir. Kadızadeler hareketi de bu dönemde Osmanlı Devleti'ndeki iç karışıklıklar, merkezî idaredeki zaaf, artan ekonomik bozukluklar, Avrupa ve İran ile olan uzun süreli savaşlar, toprak kayıpları, yoğun nüfus hareketleri ve isyanlar gibi istikrasızlık ortamında doğup gelişme imkânı bulmuştur.

Kadızadeler tasavvuf hareketlerini tamamen reddetmişler, insanların imanlarını tehlikeye soktukları gerekçesi ile de akli ve felsefi bilimlere şiddetle karşı çıkmışlar ve bunlarla uğraşanları da Müslüman olarak görmemişlerdir. Kadızadeler hareketinin ilk safhaları camilerde ve padişah meclislerinde ortaya çıkmıştır. Öyle ki padişah IV. Murat üzerinde etkili olmuşlar, İstanbul'da ortaya çıkan bir yangını bahane ederek kahvehaneleri yıktırmışlardır.

1656 yılında yeniçerilerle sipahi askerler arasında çıkan Çınar Vakası'ndan (Vaka-i Vakvakiye) sonra Sadrazam olan Boynueğri Mehmet Paşa, tayin işlerinde ulema ve vaizlere danışmayı terk etmiş ve kararları kendisi almaya başlamıştır. Bu durum Kadızadelerin hoşuna gitmemiştir. Hatta Venedik savaş gemilerinin Çanakkale Boğazı'nı abluka altına almalarını fırsat bileerek halkı kışkırtmaya başlamışlar ve bu hareketlerin sebebinin bidatların terk edilmemesinden, rüşvetin artmasından ve tarikat ehlinin himaye edilmesinden kaynaklandığını söylemişlerdir. Zamanla Kadızadeler müezzineri susturmaya, İstanbul'da bulunan tekkeleri yıktırmaya başlamışlardır. Tekkelerde bulunan dervişlerin yeniden imana davet edilmesine, bunu kabul etmeyenlerin öldürülmesine, bidatların kaldırılması için padişah'tan izin istemeye ve camilerin tek minaresi kalacak şekilde düzenlenmesine karar vermişlerdir. Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa tarafından dönemin önde gelen âlimleri toplanmış, âlimlere Kadızadeler hakkındaki görüşleri sorulmuş ve Kadızadelerin Kıbrıs'a sürülmelerine karar verilmiştir.

Kadızadeler hareketi bir bütün olarak tekke-medrese ahengini alt üst etmiş, Türklerin İslam'a giriş süreci ile başlayıp Selçuklu ve Anadolu Beyliklerine taşınan, XVII. yüzyıla kadar da Osmanlı'da varlığını devam ettiren fikir ve düşünce geleneğini yok saymıştır. Bu dönemde Kadızadelerin Osmanlı devlet sistemine egemen olmaları ile Osmanlı toplumu hukuk bilgisi üretememiş, dinin tamamen akıl dışı yorumlanmasının sonucu olarak da toplum bunalıma sürüklenmiştir. Bu dönemde kelam-fıkıh, tekke-medrese birlikteliğinin yarattığı hoşgörü yerini taassup ve bağnazlığa bırakmış, insanlar kendisi gibi düşünmeyenleri yok saymıştır.

Osmanlı Bilim ve Düşünce Dünyasında Değişimin Öncüleri: Kâtipler

XVII. yüzyılda Osmanlı bilim ve düşünce üretiminde ulema sınıfı ve medreselerden başka etkili olan kâtipler (kalemiye) sınıfı da bulunmaktadır. Kâtipler sınıfı da ulema kadar bilginin üretilmesinde ve yayılmasında etkili olmuştur. Kadızadeler hareketinin uygulamaları bir anlamda kâtip sınıfının öne çıkmasına neden olmuştur. Daha çok naklî (dinî) ilimlerin okutulması düşüncesinde olan Kadızadelerin aksine kâtipler akli bilginin üretilmesinde etkili olmuşlardır. Ulemanın kendilerine yakın gruplar ile yapmış olduğu ittifaklar, vakıflardan elde edilen ekonomik bağımsızlık Osmanlı sultanlarının meşruiyeti açısından tehlike arz etmeye başlamış ve onların konumlarını sarsmıştır. Kâtiplerin Osmanlı sultanlarını meşrulaştıran konumları Kadızadeler'in yerini almalarında etkili olmuştur. Bu sınıfın mensupları XVII. yüzyılda devletin içinde bulunduğu sıkıntıları aşma konusunda çalışmalar yapmışlar, bilimsel düşünce üretiminde kendilerini merkeze alarak imparatorluğa askerî anlayıştan bürokratik bir anlayışa dönüştürmeyi istemişlerdir.

Osmanlı Devleti'ni yeni bir anlayışa dönüştürmeyi isteyen kâtipleri Çelebiler Çağı, Elçiler Çağı ve Aydınlar Çağı olarak ayırmak mümkündür.

Çelebiler Çağı: Çelebi; Osmanlılarda özellikle XIV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar kültürlü yüksek tabakaya mensup olanlar, ilmiye ricali, divan şairleri, kalem erbabı, Divanîhümayun kâtipleri gibi genel olarak okumuş ve bilgili kimselere hatta bazı gayrimüslimlere verilen ünvandır. Kâtip Çelebi'nin de içinde bulunduğu çelebiler arasında Evliya Çelebi, Hezarfen Hüseyin Çelebi, Yirmisekiz Mehmet Çelebi ve İbrahim Müteferrika gibi isimler bulunmaktadır. Bu isimlerin çalışmalarına baktığımız zaman Yeni Dünya'ya karşı meraklı oldukları, Osmanlı dünyası dışında olup biteni kavramaya ve anlamaya çalışan bir ortak tavır içinde oldukları anlaşılmaktadır. Bu insanlar "kadim" anlayışının karşısında "yeni" yaklaşımını öne çıkarmışlardır.

Çelebiler Çağı'nın ilk temsilcisi kabul edilen Kâtip Çelebi, XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan kurtulması için çalışmalar yapmıştır. Kâtip Çelebi, sağlam tarih bilgisi ve fikrî yapısının yanında devlet adamlığı tecrübesinden de faydalanarak görüşlerini bir risale halinde kaleme almıştır. *Dusturu'l-amel li-islâhî'l-halel* (Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar) adlı eserini bu düşünce ile yazmıştır.

Kâtip Çelebi, akli ilimler konusunda zamanındaki tutuculuğa karşı çıkmış ve yeri geldikçe bilimin toplumsal hayattaki yerine işaret etmiştir. İslam dininin bilimi reddetmediğini, aksine teşvik ettiğini belirtmiştir. Ona göre bilimden kimseye zarar gelmez, bilim öğrenmek için elden gelen tüm çaba sarf edilmelidir.

Kâtip Çelebi'nin Avrupa kökenli kaynaklara ulaşmasını Mehmet İhlasî adlı sonradan Müslüman olan bir kişi sağlamıştır. Akli ilimlerin okunmasını ve okutulmasını isteyen Kâtip Çelebi "İmdi gerektir ki basiret sahipleri, insanlığın ondan ayrılmaz yönleri olan temeddünün (medenileşme, uygarlaşma) ve toplumsal hâlde yaşamının gerektirdiklerini bilerek halkın bölük bölük bölündüğünün ve her birinin özelliklerinin ne olduğunu bilmeli, öğrenmelidirler. Bunu bilip öğrendikten sonra hikmet-i temeddünün (medenileşmenin hikmeti) sırrı gittikçe açılır, ortaya çıkar". demiştir. Coğrafya alanında yazmış olduğu ünlü eseri *Cihannüma*'nın kaynakları arasında *Atlas Minor* adlı Batı kökenli bir eser bulunmaktadır. Kâtip Çelebi, bu eserin *Levami el-Nur fi Zulmeti Atlas Minur* adıyla çevirisini yapmıştır.

Osmanlı tarihçilerinden olan Hezarfen Hüseyin Çelebi Avrupalılarca da tanınmıştır. Latince ve Yunanca bilen Hüseyin Çelebi'nin *Tarih-i Düvel-i Rumiye* isimli tarih kitabı, Osmanlı'da Eski Yunan ve Roma'dan bahseden ilk kitap olarak bilinmektedir.

Katip Çelebi'nin fikirlerinin savunucusu olan ve Osmanlılarda ilk defa 1727 yılında matbaayı kuran insan olan İbrahim Mütefferika; 1729'da Kâtip Çelebi'nin *Tuhfetü'l-Kibar fi Esfari'l Bihâr*'ını (Deniz Savaşları Hakkında Büyüklere Armağan), 1732'de ise onun *Cihannümâ* adlı eserini basmıştır. İbrahim Mütefferika bu eseri ile Tycho Brahe (Tiho Broho), Copernicus (Kopernik), Descartes (Dekart) ve Galileo (Galileyo) gibi Batılı düşünürlerin fikirlerine temas edilmesi olanağını da yaratmıştır.

Osmanlı bilim insanları, Avrupa'da yayınlanan coğrafi eserleri fazla zaman kaybetmeden tercüme etme yoluna gitmişlerdir. Tezkireci Köse İbrahim Efendi 1655 yılında *Secencel el Eflâk fî Gâyet el-İdrâk* (Feleklerin Aynası ve İdraklerin Gayesi) adıyla Noel Durret'in (Novel Durret) *Zic*'inin tercümesini yapmıştır. Bu kitap, Osmanlı bilim literatüründe "Kopernik sistemini" ele alan ilk eser olması açısından önemlidir.

Elçiler Çağı: Sefirler ve Reisülküttaplar Çağı olarak da bilinen bu çağ Yirmisekiz Mehmet Çelebi ile başlamıştır. Ahmet Resmi, Ebu Bekir Ratıp Efendi, Reisülkuttap Atıf Efendi, Mahmut Raif Efendi, Sadık Rifat Paşa ve Mustafa Reşit Paşa da elçiler arasında yer almışlardır.

İbrahim Mütefferka'nın Osmanlılarda matbaayı açmasına elçilerin temsilcilerinden olan Yirmisekiz Mehmet Çelebi ve oğlu Sait Çelebi'nin katkısı büyük olmuştur. Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Paris seyahatinde gördüklerini anlattığı *Sefaretname* adlı eserinde üzerinde durduğu konuların başında bilim ve teknik gelmiştir. Elçiler; Yirmisekiz Mehmet Çelebi gibi bilim ve tekniğe dair somut örneklerden hareketle Avrupa'nın köprüler, kanallar, rasathaneler gibi teknik kısımlarını incelemişlerdir. Yirmisekiz Mehmet Çelebi Paris'ten dönüşünde Dominique Cassini'nin (Dominik Cassini) *Zic*'lerini getirmiş ve bu *Zic*'ler III. Mustafa'nın emri ile Türkçeye çevrilmiştir. Elçiler her şeyden önce Osmanlı ile Avrupa arasındaki farkın teknik düzeyde olduğunu görmüşlerdir. Osmanlıların Avrupa orduları karşısında yenilmeleri askerî tekniklerin ve yeniliklerin transferini gündeme getirmiştir. Ancak Avrupa'daki gelişmelerin sadece askerî düzeyde kalmadığı, hayatın diğer alanlarına da yayıldığı ve bu durumun sebebinin ileri düzeyde gelişmiş olan teknik ve mühendislik bilgisinin olduğu sonucuna varılmıştır.

Elçiler Çağı'nın temsilcilerinden Viyana elçisi Ahmet Resmi Efendi; görevi sırasında gördüklerini, Avusturya'nın devlet idaresi ve politikasını, Viyana'nın durumunu ve halkın yaşayışlarını rapor hâline getirmiştir. Dönemin temsilcilerinden Ebu Bekir Ratıp Efendi, Osmanlı yenileşme hareketlerinin öncü isimlerindendir. Ona göre Avrupalı devletlerin güçlü olmalarının altında yatan temel unsur; itaatkâr ve düzenli bir orduya, iyi kullanılan ve zengin bir hazineye, dürüst ve becerikli memurlara sahip olmalarıdır. Halkın eğitimi, huzuru, güvenliği ve refahı için oluşturulan düzen, diğer ülkelerle olan karşılıklı yardımlaşma ve çıkar üzerine kurulan ilişkiler de Avrupalı devletlerin güçlü olmalarını sağlayan diğer unsurlardır. Ebu Bekir Ratıp Efendi, icatların ve icatlarda patent alımının önemini anlatmış ve devlet adamlarının buna dikkat etmelerini istemiştir. Mülkiyet edinme hakkına dair düşünceler Ratıp Efendi ile başlamış, Mahmut Raif ve Sadık Rifat ile devam etmiştir.

Reisülküttap Atıf Efendi, 1798 yılında Divan'a sunduğu Muvâzene-i Politikiye (Politik Denge) adlı layihada (bürokraside rapor veya taslak) ünlü düşünürler Voltaire ve Rousseau gibi aydınlanma düşünürlerinden bahsetmiş ve 1789 Fransız İhtilali'nin Osmanlı Devleti için açık tehdit olduğunu öne sürmüştür.

Ebu Bekir Ratip Efendi'nin Viyana seyahatı sırasında yapmış olduğu gözlemler bir projeye dönüşmüştür. Bu projeler III. Sultan Selim Dönemi'nde Nizam-ı Cedit yenilikleri olarak ortaya çıkmıştır. 1792 yılında Viyana'da Ebu Bekir Ratip Efendi'nin gözlemlediği askerlik ve mühendislik akademilerinden hareketle yeniden yapılanmanın en önemli kurumlarından olan Mühendishane-i Berri, Hümayun (Kara Mühendishanesi) 1795 yılında açılmıştır.

Osmanlı elçileri gittikleri ülkelerin kültürlerini, askerî yapılarını, sosyal ve ekonomik hayatlarını, parlamentolarının işleyişlerini incelemişlerdir. Sır kâtibi olarak Londra'da görev yapan Mahmud Raif Efendi edindiği izlenimleri Fransızca kaleme almıştır. Eserde İngilizlerin donanması, maliyesi, ticareti, polis teşkilatı, yetimhaneleri, okulları, ulaşım ve posta hizmetleri hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Elçiler Çağı olarak adlandırılan çağın temsilcileri olan devlet adamları, yurt dışında bulundukları sırada edinmiş oldukları izlenimleri ile Osmanlı bilim ve düşünce dünyasında yeni yaklaşımlar içeren düşünceler üretmişlerdir. Bu devlet adamları düşünce üretmekle kalmamışlar, düşüncelerini projeye dönüştürmüşlerdir. İmparatorluğu dönüştürmek için Avrupa bilimi ve düşüncesi ile tekniklerini benimsemişlerdir. Elçiler Çağı Tanzimat Dönemi ile son bulmuştur.

SIRA SİZDE

Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri

(...) Mühendishane-i Berri-i Hümayun, gerek araç ve donanım gerekse kütüphane ve teknik olanakları açısından yirmi yıl önce İstanbul Tersanesi'nde açılmış olan mühendishaneden çok daha zengin ve mükemmeldi. Matbaası, dökümhanesi, modern sınıflarda her türlü teknik ve ders araçlarına sahip bulunuyordu. Bu nedendir ki Denizcilik Yüksekokulu öğrencileri haftada iki gün tersaneden Hasköy'e gelerek ders görüyorlardı. Bu arada Padişah III. Selim'in Hasköy'deki yeni mühendishane ile özel olarak ilgilendiği, yetenek ve bilgisine güvendiği kimseleri okula hoca olarak görevlendirdiği ve onları sık sık ödüllendirdiği, dahası kimi zaman sınavlarda bulunup öğrencileri teşvik ettiği bilinmektedir. 1807'de vuku bulan Kabakçı Mustafa isyanı sonucunda Sultan III. Selim tahttan indirilmiş ve bütün yenilik hareketleri durdurulmuştur.

(Genel ağdan alınmıştır.)

1. Bu metne göre Sultan III. Selim'in bilime vermiş olduğu önem hakkında neler söyleyebilirsiniz?
2. Osmanlı Devleti'nde yenilik hareketlerinden istenilen sonuçların alınamamasının nedenleri hakkında neler söyleyebilirsiniz?

Aydınlar Çağı: Osmanlı Devleti III. Selim'den itibaren kurumsal olarak Batılılaşmaya yönelik bir politika izlemiştir. Bu politikanın gereği olarak askerî okullar açılmıştır. Daha sonra Tanzimat Dönemi'nde Batılılaşma politikalarına hız verilmiş, sadece askerî alanlarda değil, toplumsal alanlarda da reformlara başlanmıştır. Tanzimat Dönemi'nde açılan okullarda yetişenler ve değişik nedenlerden yurt dışına giden gençler, aldıkları eğitim sonucunda Batı kültürünü -özellikle de Fransız kültürünü- örnek almışlardır. Yurt içinde yabancı dil bilen gençlerin sayısının çoğalması Batılı tarzda açılan okullar sayesinde olmuştur. Bunun sonucu olarak Batı'ya ilgi artmış, Batı ile ilgili düşünceler Osmanlı ülkesine aktarılmaya başlanmıştır.

Gelenekçi bir düşünce yapısına sahip olan XIX. yüzyıl Osmanlı aydınları; Batılılaşmayı şiddetli bir şekilde savunmuşlar, aynı zamanda muhafazakâr bir kimlik taşımışlardır. Tanzimat Dönemi aydınları devletin Batılılaşma siyasetine doğrudan katkı sunmuşlardır. Osmanlı Devleti'ni içinde bulunduğu zor durumdan kurtarmanın formüllerini arayan bu aydınların temel meselesi devletin ihtiyaçlarının ne olduğu eksenine dönmüş, bu nedenle Namık Kemal siyasi anlamda merkezîyetçi anlayışı savunmuştur.

1821'de kurulan ve 1933'te gelişen Tercüme Odası vasıtasıyla Babıali, dış ilişkilerde önemli olan tercüme işlerini Müslümanlara vermiştir. Bunun nedeni Babıali'de tercümanlık yapanların çoğunun gayrimüslimlerden oluşması ve bazı gayrimüslim toplulukların Osmanlı'dan ayrılmak istemeleridir. Açılan Tercüme Odası zaman içinde bir okul hâlini almıştır. Burada Tanzimat Dönemi'nin ünlü paşaları olan Ali, Fuat ve Safvet paşalar yetişmiştir. Burası sadece yabancı dil öğretmekle kalmamış, aynı zamanda yeni bir dünya görüşünün ve yeni bir siyasi idealin geliştiği bir merkez olmuştur.

Tercüme odalarında yetişen ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde büyükelçilik yapan Osmanlı bürokratları Türk dış politikası başta olmak üzere devlet yönetiminde etkili olmuşlardır. Bu aydınlar arasında Mustafa Reşit Paşa, Ali Paşa, Fuat Paşa, Münif Paşa, Hayrullah Efendi, Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa bulunmaktadır. Aydınların ortak amacı, devleti mutlak monarşik yapıdan meşruti monarşik yapıya dönüştürmek olmuştur.

1876 yılında I. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Osmanlı aydınları fikirlerini çeşitli gazete ve dergilerde daha serbest bir biçimde yayımlamışlardır. Aydınlar yayımlarının bir kısmını Avrupa'da yaparken bir kısmını da Osmanlı topraklarında yapmışlardır. Bu dönemin en önemli özelliği, gazetelerin Türk aydınlarının düşüncelerini yaymada önemli bir araç olmasıdır. Gazeteler, siyasal yaşamın dönüşümünde kitaplara göre daha çok ve köklü değişimlere neden olmuştur. Şinasi, Ali Suavi, Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi genç aydınlar yazılarında vatan, millet ve hürriyet gibi kavramları kullanmışlar; bunları Muhbir ve Hürriyet gibi gazeteler aracılığıyla halka ulaştırmışlardır.

Aydınlar 1860'lı yıllardan itibaren dil, tarih ve kültür alanlarında eserler yayımlamışlar ve dil konusunu ele alan cemiyetler kurmuşlardır. 1861 yılında kurulmuş olan Osmanlı İlim Cemiyetinin yayın organı olan *Mecmua-i Fünûn*'da Batı kökenli bilim ve teknik terimlere Türkçe karşılık bulmaya çalışmışlardır. Bu dönemin önde gelen aydınlarından olan Ziya Paşa ve Şinasi, yaptıkları çalışmalar ile konuşma ve yazı dili arasındaki ikiliği ortadan kaldırmak istemişlerdir.

Osmanlı aydınları Batı dünyasını takip etmişlerdir. Özellikle Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin gibi isimler sosyoloji biliminin Osmanlı ülkesinde yayılması için çaba göstermişler, memleketin kurtulması için sosyoloji bilimini kullanarak öneriler getirmişlerdir. Prens Sabahattin sosyolojiyi Frederic Le Play (Frederik Lö Play) okuluna göre, Ziya Gökalp ise Emile Durkheim (Emil Durkheim) okuluna göre öğrenmiştir. Ziya Gökalp, memleketin kurtulması için önemli gördüğü problemler konusunda çok sayıda yazı yazmış ve bunları çeşitli dergilerde yayımlamıştır. Memleketin kurtuluşunu milliyetçilikte bulmuş, fikirlerini sosyal gerçekliğe dayandırmaya çalışmış ve sosyolojiyi bu amaç için kullanmıştır.

Meşrutiyet Dönemi'nde Sultan II. Abdülhamit'le olan iktidar mücadelelerinden dolayı yurt dışına gidenler, Batı kültürünü ve pozitivistliği benimseyerek sadece Batı'nın teknolojisini ve biliminin değil, aynı zamanda kültürünün de alınmasını istemişlerdir.

SIRA SİZDE

Aşağıdaki yapılandırılmış kutucuklarda "Osmanlı'da bilimsel düşüncenin değişmesi" konusu ile ilgili bazı bilgiler verilmiştir. Kutucuklardaki numaraları kullanarak soruların cevaplarını yazınız. Aynı kutucuğu birden fazla cevap için kullanabilirsiniz.

1 Ahmet Resmî Efendi	2 Kâtip Çelebi	3 Şinasi
4 Abdülmecit Sivasî	5 Mustafa Reşit Paşa	6 Sadık Ahmet Rifat
7 Namık Kemal	8 Tezkireci Köse İbrahim Efendi	9 Ziya Paşa
10 Hüseyin Çelebi	11 Yirmisekiz Mehmet Çelebi	12 Kadızade Mehmet Efendi

1. Yukarıda verilenlerden hangileri Kadızadelerin temsilcilerindendir?

.....

2. Yukarıda verilenlerden hangileri Çelebiler Çağı temsilcileridir?

.....

3. Yukarıda verilenlerden hangileri Elçiler Çağı temsilcileridir?

.....

4. Yukarıda verilenlerden hangileri Aydınlar Çağı ile ilgilidir?

.....

Ç. SIYASİ DÜŞÜNCE

Osmanlı Klasik Dönemi'nde Siyasi Düşünce

Osmanlı siyasi düşüncesinin oluşumunda İslam siyasi düşüncesi, Orta Asya Türk gelenekleri ve hâkim olduğu coğrafyayı etkileyen medeniyetlerin etkisi görülmüştür.

Görsel 3.18: İslam siyaset düşüncesine katkı sağlayan Hint uygarlığı klasiklerinden Kelile ve Dimne'de yer alan bir resim

İslam siyaset düşüncesinin oluşumunda Hint (Görsel 3.18), İran, Yunan, ve Bizans gibi eski uygarlıkların katkıları olmuştur. İslam siyasi düşüncesi; Dört Halife Dönemi'yle başlayan ve Selçuklulara kadar uzanan süreçte Müslüman düşünürlerin siyaset felsefesi, pratik öğütleri ve uygulamaları neticesinde oluşmuştur. Orta Asya Türk devlet geleneği ile İslam siyaset düşüncesini sentezleyerek yeniden şekillendiren ilk Türk-İslam devletlerindeki siyasi anlayış, Osmanlı Devleti'nde de sürdürülmüştür. Nizamülmülk'ün *Siyasetname'si*; *Kutadgu Bilig*, *Kabusnâme* gibi eserler bu anlayışın Osmanlı Devleti'ne taşınmasında etkili olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönem siyasi düşüncesini oluşturan temel unsurlar "devlet-i ebed müddet, nizam-ı âlem ve kanun-ı kadim" anlayışları olmuştur.

Devlet-i ebed müddet, devletin sonsuza kadar yaşatılmasını ifade eden bir kavramdır. Devletin devamlılığının sağlanması olarak da nitelendirebileceğimiz devlet-i ebed müddetin sağlanması nizam-ı âlemin gerçekleştirilmesine bağlıdır.

Osmanlı siyaset düşüncesinde nizam-ı âlem Osmanlı Dönemi ilim ve devlet adamları tarafından farklı boyutla ifade edilmiştir. Buna göre bu kavram; bazen devletin birliği ve bütünlüğü, dar anlamda kamu düzeni ve asayiş, geniş anlamda ise dünyevi nizam ve intizam olarak ifade edilmiştir. Bazen de siyasi düzenin ötesinde, toplumsal hayatın bütün boyutlarını karşılamak için kullanılan bir kavram olarak karşımıza çıkmıştır. Sonuç olarak nizam-ı âlem sadece bir siyasal veya kamusal bir kavram değildir. Bir milleti güçlü kılan değerleri ifade eden, insanlığın yararına olduğuna inanılan ilkeleri hâkim kılmayı hedefleyen, devlet ve toplum hayatının bütün yönlerine nüfuz eden bir kavramdır. Bu özellikleriyle nizam-ı âlem Osmanlı siyasi düşüncesinin, kuşatıcılık ve evrensellik boyutunu da ifade etmektedir.

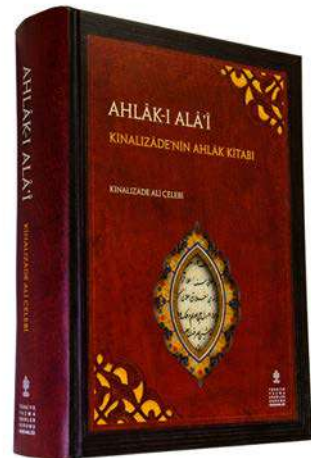
Nizam-ı âlemi sağlama görevi hükümdara aittir. Bu doğrultuda hükümdar bazı siyasi sorumlulukları yerine getirmek durumdadır. Buna göre hükümdar öncelikle adil olmalı, iyi siyaset izlemeli ve halka muamelesinde acze düşmeden en yumuşak usulü benimsemelidir. Bunun dışında hükümdar işi ehline vermeli, gafil olmamalı, vezirlerini kendi hatalarını söyleyebilecek kişilerden seçerken ulemaya hürmet etmeli, sabırlı olmalı, karalarını alırken istişareye önem vermeli, halkının sevgisini kazanmalı ve vefakâr olmalıdır.

Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönem siyasi düşüncesini oluşturan diğer unsurlardan biri de kanun-ı kadim anlayışı olmuştur. İlk Türk devletlerinde herkese aynı şekilde uygulanan töre uygulamaları Türk-İslam devletlerinde de şeri hukuka aykırı olmadığı sürece varlığını devam ettirmiştir. Osmanlı Devleti'nde kanunname ve Şeyhülislam fetvasında kanun-ı kadim, "Ol kanundur ki ne zaman başladığını kimse bilmeye." olarak nitelendirilmiştir. Osmanlı Dönemi ilim ve devlet adamları tarafından açık bir şekilde tanımlanmamış olmakla birlikte kanun-ı kadim kavramı Osmanlılar tarafından benimsenmiş kanunlar ve uygulamaları ifade etmektedir. Nizam-ı âlemin sağlanması ile kanun-ı kadimden sapılmaması arasında güçlü bir bağ kurulmuş, Osmanlı Devleti'nin her döneminde "kadimden olagelene aykırı iş yapılması" eleştirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin yönetim anlayışında "nizam-ı âlem"i tamamlayan diğer bir kavram adalettir. Türk Moğol devlet geleneğinde değişmez bir töre veya yasanın tarafsızlıkla uygulanması şekliyle anlaşılan adalet, eski İran devlet anlayışıyla bağdaşarak Orta Doğu'da kurulmuş Türk-İslam devletlerinde hâkim olmuştur. İslam dini ile birlikte ele alınan ve "adalet dairesi" olarak teorileştirilen bu kavram, Yusuf Has Hacıp, Nizamülmülk, İbni Haldun gibi önemli düşünürlerin de çalışmalarında da yer almıştır.

Yusuf Has Hacıp'in *Kutadgu Bilig* adlı eserinde şöyle ifade edilmiştir: "Memleketi tutmak için çok asker ve ordu lazımdır. Askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Hazinesinin bu malı elde etmesi için halkın zengin olması gerektir. Halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır. Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır. Dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeye yüz tutar."

Adalet dairesi, özellikle XVI. yüzyıldan sonra Osmanlı düşünürleri arasında büyük ilgi görmüştür. Kınalızade Ali Efendi 1564'te kaleme aldığı *Ahlâk-ı Alâî* adlı eserinde bu konuya değinmiştir (Görsel 3.19). Üç bölümden oluşan bu eserin birinci bölümü ahlak felsefesi, ikinci bölümü aile ahlakı, üçüncü bölümü ise devlet idaresi ve siyasi ahlak ile ilgilidir. Üçüncü bölümde mülkün (devlet) korunması ve adaletin hâkim kılınması, devlet başkanının niteliği ve görevleri, devlet adamlarının seçiminde uyulması gereken kurallar, devletin halk ile münasebeti, ordunun gücü gibi konular ele alınmıştır. "Adalet dairesi" şeması ile devlet-ordu-halk (reâyâ) bütünleşmesine dikkat çekilerek devletin ancak adaletle yaşatılabileceği anlatılmıştır.

Görsel 3.19: Kınalızade Ali Efendi'nin *Ahlâk-ı Alâî* adlı eseri

SIRA SİZDE

Kınalızade Ali Efendi'ye Göre Adalet Dairesi

1. Bu şekilden hareketle Kınalızade Ali Efendi'nin "adalet dairesi"ni oluşturan en önemli unsur sizce hangisidir?
2. Kınalızade Ali Efendi'nin "adalet dairesi"nin günümüz için de geçerli olduğu söylenebilir mi? Düşüncenizi arkadaşlarınızla paylaşınız.

Orta Doğu devlet ve hükümdar anlayışının en belirgin ifadesi olan adalet-nameler Osmanlı Devleti'nde de yayınlanmıştır. Adaletname; devlet otoritesini temsil edenlerin halka karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını ve kanuna, hakka, adalete aykırı tutumlarını olağanüstü tedbirlerle yasaklayan beyanname şeklinde bir padişah hükmüdür. Önceleri büyük camilerin duvarlarına veya şehirlerin giriş kapısına taş kitabe hâlinde konulan adaletnameler Osmanlı Devleti zamanında kadı, beylerbeyi ve sancak beylerine hitaben yazılmış ve onlar tarafından da halka duyurulmuştur.

Osmanlı padişahları halkın memnuniyetine önem vermiş, Orhan Bey ve II. Murat sabahları saray kapısı önünde yüksek bir yere çıkarak doğrudan doğruya halkın şikayetlerini dinleyerek hüküm vermişlerdir. Divanîhümayun'un ilk ve asli görevi şikayet dinlemek olmuştur. Osmanlı sultanları Divanîhümayun'a başkanlık görevini sadrazama devrettikten sonra da davaları Adalet Kasrı (Adalet Köşkü) denilen bir yerde divana açılan pencere arkasında dinlemişlerdir.

Selanikî'ye göre H 999 yılı Nevruzunda padişah deniz kenarında yazlık sarayına indiği zaman Galata reayası kayıklarla karşısına gelip Galata kadısı aleyhinde doğrudan şikayette bulunduğunda onları dinlemiş ve kadıyı azletmiştir.

Osmanlı Devleti'ndeki Yenilik Arayışlarının Türk Siyasi Düşüncesine Etkisi

Osmanlı Devleti'nin yönetim anlayışında ve uygulamalarında bir takım aksaklıklar ortaya çıkması üzerine XVII. yüzyıldan itibaren bazı Osmanlı devlet adamları ve ülema çeşitli risaleler kaleme almıştır. Evliya Çelebi (Görsel 3.20), Kâtip Çelebi, Koçi Bey, Defterdar Sarı Mehmed Paşa gibi kişiler hazırladıkları risaleler ve verdikleri eserlerde devletin içinde bulunduğu durumla ilgili tespitlerde bulunmuş ve çözüm önerileri sunmuşlardır. Osmanlı Devleti de kanunnameler ve bazı düzenlemelerle bozulmalara karşı tedbir almaya çalışmıştır.

Görsel 3.20: Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi (temsili)

SIRA SİZDE

Koçi Bey'e Göre XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti

- Evvelce veziriazamlık, bir ulu makamdı ve sebepsiz azlolunmazdı.
- Evvelce beylerbeylik ve diğer padişah memurlukları memleket idaresinde iş görmüş, emektar, doğru ve dindar kimselere verilip karşılığında bir akçe rüşvet ve bahşiş alınmazdı.
- Eski zeamet ve tımar kimseye arpalık, has ve paşmaklık verilmezdi.
- Tımar sahipleri devletin iyiliğini isteyen temiz ve inzibatlı bir taifeydi.
- Seferlerde yararlılık ve bahadırılık gösterenler zeamete hak kazanırdı.
- Tımar erbabının zeamet ve tımarları olan sancaklar dışında oturmaları yasaktı.
- İstanbul'dan kimseye dirlik verilmezdi. Eğer beylerbeyi yolunu bulup ehliyetsiz bir kimseye tımar verirse hak sahibi olanlar İstanbul'a gelip şikâyet ederlerdi. O beylerbeyi de makamından azlolunurdu.

Zuhuri Danışman, *Koçi Bey Risalesi*, s. 5-8.
(Kısaltılmıştır.)

Defterdar Sarı Mehmed Paşa'ya Göre XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti

- Gerek şanlı padişah gerek şanı yüksek vezir ve ülkenin valileri, halkın yargıç ve subayları her zaman durumlarını kutsal şeriata uydurmaya ve adalet üzere hareket etmeye gayret ve dikkat eylemek gerektir.
- Bütün amirlerin adalete uygun davranmaya çalışmaları gerekir. Fakat padişahlar bu konuya herkesten daha fazla önem vermedirler. Zira adalet hazinenin artmasına ve halkın çoğalmasına yol açar. Hazine ise halkın çokluğundan ve ülkenin bayındırlığından kaynak alır. Memleketin ümrani ise adalet ile olur. Harap olan bir ülkenin maldan nasibi olmaz ve halkı zenginlikte yetersiz olur.
- Para durumuna da önem verilerek darphanede basılan akçenin avarı ve ağırlığı zaman zaman yoklanmak, sarraf ve ekmekçilerde kalp ve kırılmış akçe olmaması için çok dikkatli davranmak gerektir.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*,
haz: Hüseyin Ragıp Uğural, s. 21-26.
(Kısaltılmıştır.)

Bu bilgilerden hareketle

1. Osmanlı Devleti'nde XVII ve XVIII. yüzyıllarda hangi alanlarda bozulmalar görülmüştür?
2. Osmanlı siyasi düşüncesinin "devlet-i ebed müddet", "nizam-ı âlem" ve "kanun-ı kadim" anlayışlarından hangilerinde zaafa uğramaya başladığı söylenebilir? Düşüncenizi arkadaşlarınızla paylaşınız.

XVII. yüzyılda ünlü seyyah Evliya Çelebi, gezdiği yerlerde devlet mekanizmasının işleyişindeki aksaklıkları takip etme imkânına sahip olmuş; yaşanan hadiseleri, ekonomik sıkıntıları ve haksız uygulamaları açık bir şekilde eserine kaydetmiştir.

Kâtip Çelebi eserlerinde devletin işleyişindeki sıkıntılara yer veren ve bu konudaki tespitlerini hazırladığı risale ile IV. Murat'a sunan ıslahatçı mütefekkidir. O, Kanuni Sultan Süleyman zamanında başlayan mali ve siyasi bozulmaları sebep-sonuç ilişkisi bağlamında ortaya koyarak düzeltmek için birtakım tedbir ve çözümler önermiştir. Kâtip Çelebi *Düstûru'l-amel li-ıslah'il-halel* (Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar) adlı eseriyle devletleri canlı gibi doğma, gelişme, duraklama, gerileme ve yıkılma evrelerine ayırarak İbni Haldun gibi bir yaklaşım benimsemiştir. Ancak o, İbni Haldun'dan farklı olarak yerinde ve zamanında alınacak önlemlerle beklenen sonun uzatılabileceğini belirtmiştir. Kâtip Çelebi, devlet idaresine yönelik yapıcı görüşleri yanında toplumun manevi yönüne ait önerilerde de bulunmuştur.

Koçi Bey ise IV. Murat ve Sultan İbrahim'e sunduğu risalelerde devlet içindeki sorunlara değinerek rüşvetin önlenmesi, sadaretin ve memuriyetlerin ehline verilmesi, tımar dağıtımındaki usulsüzlüklerin giderilmesi, haksız azillerin yapılmaması gibi çözüm önerileri sunmuştur.

XVII. yüzyılın sonları ile XVIII. yüzyılın ilk çeyreği arasında devletin çeşitli kademelerinde görev alan Defterdar Sarı Mehmed Paşa *Nesâyhü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ* adlı eserinde Osmanlı devlet sistemini ilgilendiren önemli konuları işleyerek sorunları tespit etmiş ve çözüm önerileri sunmuştur. Kanun-ı kadime dönülerek sorunların çözümleneceğini ifade eden Defterdar Sarı Mehmed Paşa, bu noktada Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'ne dönülmesini önermiştir.

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde ıslahatçı mütefekkirlerin genel olarak devlet-i ebed müddet inancını devam ettirdiği görülmektedir. Osmanlı ıslahatçı mütefekkirleri genellikle bu asırdaki duraklama ve çöküntünün sebeplerini tamamen bir iç mesele olarak kabul etmişlerdir. Buna göre devlet otoritesinin zaafa uğradığı, askeriye ve ilmiyenin bozulduğu, hazinenin boşaldığı ve halkın fakir düştüğü belirtilmiştir. Osmanlı sultanlarının yönetime gerekli ilgiyi göstermemesi, devlet kadrolarına ehil olanlarının getirilmemesi ve rüşvet bu durumun sebepleri olarak ortaya konulmuştur. Devletin güçlü dönemlerinde olduğu gibi bir an önce ülkede kanun-ı kadime dönülmesi, adalete ve hukuka saygı gösterilmesi önerilmiştir. Bunun da yönetim kadrolarına tecrübeli, bilgili, dirayetli, liyakatli yöneticilerin getirilmesiyle mümkün olduğu belirtilmiştir.

Osmanlı Devleti XVIII. yüzyıl başlarından itibaren Avrupa'ya elçiler göndermeye önem vermiştir. Bundaki temel amaç, hem o ülkesinin siyasetinden haberdar olmak hem de o ülke medeniyetinin temel unsurlarını tespit etmektir. Bu elçiler gördüklerini ya bir rapor ya da sefaretname ile devlete takdim etmişlerdir.

Lale Devri'nde (1718-1730) Paris'e elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Mehmet Çelebi'den de (Görsel 3.21) Fransa'nın o günkü gelişimine tesir eden sebepleri öğrenmesi ve onlardan uygulanır olanları bildirmesi istenmiştir. Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin hazırladığı *Sefaretname* ve oğlu Sait Mehmet Efendi'nin İstanbul'da matbaanın kurulması için çalışmış olması Osmanlı modernleşmesi açısından önemli gelişmeler olmuştur.

Görsel 3.21: Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Paris'e gelişini gösteren Fransız gravürü (Carnavalet Müzesi, Paris)

Tanzimat Dönemi'ndeki Modernleşme Uygulamaları

Osmanlı tarihinde Tanzimat Fermanı'nın ilanından (1839) I. Meşrutiyet'in ilanına (1876) kadar olan sürece Tanzimat Dönemi denilmiştir. Tanzimat sözcüğü düzenleme, nizamlama, yapılanma anlamlarına gelmektedir. Kavram olarak da tanzimat; Türk siyasi, idari, iktisadi ve sosyal hayatında topyekûn bir değişmeyi ve yeniden yapılanmayı ifade etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi'nde yeniden yapılanmasında dışarıda ve içeride yaşanan gelişmeler önemli bir etkiye sahiptir. Osmanlı Devleti'ni değişime zorlayan dış gelişmelerin başında Fransız İhtilali'nin etkileri gelmektedir. İhtilal sonucunda devlet yönetiminde meşrutiyet rejiminin ve anayasaların önem kazanması; adalet, özgürlük, eşitlik gibi evrensel kavramların ön plana çıkması devletlerin siyasi ve toplumsal hayatında büyük değişikliklere yol açmıştır. Fransız İhtilali'nin etkileri zamanla Osmanlı topraklarında da görülmeye başlamıştır. Özellikle milliyetçiliğin Osmanlı topraklarında ayrılıkçı isyanlara yol açması, devleti azınlıkların taleplerine cevap verebilmek için yeni politikalar geliştirmeye ve reformlar uygulamaya yöneltmiştir. Tanzimat düzenlemelerini zorunlu kılan diğer dış politik gelişme ise Rusya'nın yayılmacı politikası karşısında Osmanlı Devleti'nin zor durumda kalması ve bu konuda Avrupalı devletlerin desteğini almak istemesi olmuştur.

Osmanlı Devleti'ni değişime zorlayan iç nedenlerin başında ise devletin idari mekanizmasının artık işleyemez hâle gelmesi ve yeni bir idari yapılanmaya ihtiyaç duyulması gelmektedir. Bu nedenle Osmanlı yöneticileri, merkezî bürokratik bir idari yapılanmayla mevcut sorunların halledilebileceğini düşünmüşler ve bu doğrultuda reformlar yapmışlardır.

Benzer süreç, daha önce Avrupa devletlerinde de yaşanmıştır. Avrupalı devletler, XVIII. yüzyıldan itibaren merkeziyetçi bir dönüşüm geçirmiş ve bu merkeziyetçilikle beraber bürokrasinin gücü de artmıştır.

Hazırlık Dönemi

Osmanlı Devleti III. Selim Dönemi'nden (1789-1807) itibaren başta ordu alanında olmak üzere Batı'yı örnek alan köklü yenilikler yapmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti Batı'yı yakından takip edebilmek için Paris, Londra, Berlin ve Viyana gibi önemli Avrupa başkentlerinde daimi elçilikler açmıştır. III. Selim, Nizam-ı Cedit (Yeni Düzen) adıyla askerî alanda önemli yenilikler yapmıştır.

Görsel 3.22: Sultan II. Mahmud

Tanzimat Dönemi'nin hazırlık süreci Sultan II. Mahmud Dönemi'nde (1808-1839) başlamıştır (Görsel 3.22). Onun zamanında idari, askerî, toplumsal alanda reformlar gerçekleştirilmiştir. II. Mahmud Yeniçeri Ocağı'nı kaldırıp yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adıyla yeni ve modern bir ordu kurmuştur. Avrupa'ya ilk kez öğrenci gönderilmesi bu dönemde gerçekleşmiştir. İlköğretim zorunlu hâle getirilmiş, yabancı uzmanların yardımıyla Mekteb-i Harbiye ve Tıbbiye gibi yeni okullar açılmıştır. Muharrik teşkilatı kurulmuş ve ülkede ilk kez nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir. Takvim-i Vekayi adıyla ilk resmî gazete yayımlanmış, posta sistemi kurulmuş ve yurt dışına çıkışlarda pasaport uygulaması getirilmiştir. Sağlık meselelerine de el atılarak ilk defa karantina usulü uygulanmıştır. Kıyafette yenilik yapılarak memurlara fes ve pantolon giyme zorunluluğu getirilmiştir.

Hükûmet teşkilatında değişiklikler yapılarak nezaletler (bakanlıklar) kurulmuştur. Merkezî otoriteyi güçlendirmek adına ayanların gücü kırılmış, sadrazamın yetkileri kısıtlanarak padişahın otoritesi daha da güçlendirilmiştir. Ülkede kanunlar hazırlamak amacıyla kurullar oluşturulmuş, yapılacak yenilikleri belirlemek ve uygulamak için meclisler kurulmuştur.

Tanzimat Fermanı'nın İlanı (1839)

Görsel 3.23: Mustafa Reşit Paşa

Tanzimat Fermanı (Gülhane Hatt-ı Hümayunu), Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde anayasal sisteme geçişte önemli adımlardan biri kabul edilmektedir. Fermanın hazırlanmasında Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa etkili olmuştur. Mustafa Reşit Paşa (Görsel 3.23), II. Mahmud Dönemi'nde Paris ve Londra'da elçi olarak görev yapmış ve böylece Batı'yı yakından tanıma fırsatı bulmuştur. O, Batı uygarlığı ile bütünleşmeyi savunan bir devlet adamı olarak devletin Avrupai tarzda yeniden yapılanması gerektiğine inanmıştır. II. Mahmud'un vefatından sonra tahta Abdülmecit çıkınca İstanbul'a dönmüş ve fikirlerini Sultan Abdülmecit'e kabul ettirmeyi başarmıştır. Bunun sonucunda Tanzimat Fermanı, Gülhane Parkı'nda Mustafa Reşit Paşa tarafından okunmuştur (3 Kasım 1839). Ferman okunurken devlet idarecileri, cemaat temsilcileri, yabancı elçiler hazır bulunmuş; ferman, Avrupa devletlerine de resmen bildirilmiştir.

SIRA SİZDE

Tanzimat Fermanı'nın Bazı Maddeleri

- Müslüman ve Hristiyan bütün tebaanın can güvenliği sağlanacak; mal, ırz ve namusu korunacaktır.
- Vergi, herkesin gücü oranında tahsil edilecektir.
- Askerlik tüm Osmanlı tebaası için zorunlu olacak ve askerlik süresi dört veya beş yıl olarak belirlenecektir.
- Hiç kimseye yargılanmadan ölüm cezası verilmeyecek, herkes malını ve mülkünü istediği gibi tasarruf edebilecektir.
- Ülkenin harap olmasına yol açan rüşveti önlemek amacıyla etkili bir kanun hazırlanacaktır.
- Vezirlerden ve ulemeden her kim olursa olsun, şeri kanunlara aykırı davrandığı sabit olan herkes cezalandırılacaktır.

Bu bilgilerden hareketle

1. Ülke gündeminde hangi konuların olduğu söylenebilir? Belirtiniz.
2. Fermanın Müslim-gayrimüslim vatandaşlar için eşitlik sağladığı söylenebilir mi? Açıklayınız.
3. Fermanın hukuki açıdan önemi hakkında neler söylenebilir? Gerekçeleriyle açıklayınız.

Tanzimat Fermanı'nda vergi sisteminin düzenlenmesi, askerlik hizmetinin zorunlu hâle getirilmesi, tüm Osmanlı tebaasının can, mal ve namusunun kanunlar tarafından güvence altına alınması ele alınan başlıca konular olmuştur.

Fermanla halka temel haklar verilmiş, başta padişah olmak üzere idareciler kendilerini kanunla sınırlandırmış, böylece modern devletin temel ilkeleri benimsenmiştir. Tanzimat Fermanı, daha sonra yapılacak köklü değişiklikler için hukuki bir temel oluşturmuştur.

Islahat Fermanı'nın İlanı (1856)

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilme sebeplerinden biri de yabancı devletlerin Osmanlı'nın iç işlerine karışmasını önlemek olmasına rağmen bu beklenti gerçekleşmemiştir. Tanzimat Fermanı azınlıklarla ilgili sorunları çözmeye yetersiz kalınca Batılı devletler uygulamaların denetleyicileri hâline gelmiştir. Fermana ait bazı maddelerin uygulanamamış olmasından rahatsızlık duyan Batılı elçiler, yeni bir fermanın hazırlanmasını gerekli görmüşlerdir. Tanzimat Fermanı'ndaki kanunları daha da genişleten bir ferman olan Islahat Fermanı, Sadrazam Âli Paşa'nın çabalarıyla 1856 yılında yayımlanmıştır.

SIRA SİZDE

Islahat Fermanı'nın Bazı Maddeleri

- Müslim ve gayrimüslimler kanun önünde eşit olacaktır.
- Irk, din ve dil farkı gözetilmeyecek, hiçbir mezhep diğerine üstün sayılmayacaktır.
- Hiç kimse din değiştirmeye zorlanmayacaktır.
- Patrikhanelerde yeni meclisler kurulacak ve bunların verecekleri kararlar Babiali tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girecektir.
- Yazışmalarda veya halkın ve memurların söyleminde gayrimüslimleri aşağılayan tabirler kullanılmayacaktır.
- Yabancılar Osmanlı Devleti sınırları içerisinde mülk sahibi olabilecektir.
- Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki davaları görmek için karma mahkemeler kurulacak, gayrimüslimlerin şahitlikleri kabul edilecek ve herkes kendi inancına göre yemin edebilecektir.
- Devlet hizmetlerine, askerliğe ve okullara ayırım gözetmeksizin tüm tebaa kabul edilecektir.
- Ülke içinde tüm gayrimüslimler okul açabilecektir.
- Cizye vergisi kaldırılacak, gayrimüslimler askerlik yapacak veya askerlik bedelini nakit olarak ödeyecektir.
- Bütün Osmanlı tebaası din ve mezhebi ne olursa olsun aynı vergiyi ödeyecektir.

Verilenlerden hareketle

1. Islahat Fermanı'yla hangi sorunlar çözülmek istenmiş olabilir? Düşüncelerinizi açıklayınız.
2. Islahat Fermanı'na hangi kesimlerden ne tür tepkiler gelmiş olabilir? Belirtiniz.

Tanzimat Fermanı bütün Osmanlı tebaasını ilgilendiren genel prensipler ortaya koyarken Islahat Fermanı, tamamen gayrimüslim Osmanlı tebaasına ait hükümler içermiştir. Ferman gayrimüslimlere geniş haklar tanıtmış, bu durum Müslümanlar ve ulema tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Hukuki açıdan Müslümanlarla eşit duruma gelmelerine rağmen gayrimüslim tebaa, Islahat Fermanı'ndan çok memnun kalmamıştır. Özellikle eşitlik ilkesine karşı çıkmışlardır. Bilhassa Rumlar, askerlik gibi zorunlu yükümlülükten kurtulmak için Müslümanların üstünlüğüne razı olduklarını ifade etmişlerdir. Gayrimüslim din adamları da fermandan hoşnut kalmamışlardır. Cemaatlerinden haraç şeklinde aldıkları aidatın kaldırılarak maaşa bağlanmaları, göreve başlarken devlete sadakat yemini etmeleri, din adamlarından oluşan meclise halktan da üye seçilmesi gibi hususlar patrik ve metropolitlerin büyük tepkisine yol açmıştır. Fermanda verilen ekonomik haklar ile gayrimüslimler ekonomik açıdan iyice güçlenmiştir. Gayrimüslimlerin özellikle ticaret ve sanayi alanında zenginleşerek güçlenmesi bir azınlık burjuvazisi oluşturmuş ve bu sınıf, ülke ekonomisinde söz sahibi olmuştur.

Tanzimat Dönemi Reformlarının Türk Düşünce Dünyasına Etkileri

Tanzimat Dönemi Türk düşünce tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Bu dönemde yapılan köklü reformlar, siyasi ve sosyal düzende değişime yol açmıştır. Bu nedenle toplumda önemli statüye sahip zengin mültezimler, ulema sınıfı, büyük ayanlar ve tüccarlar reformlara olumsuz tepki göstermiştir. Onların bu reformlara karşı çıkma nedenleri dinsel kaygılar değil, eski toplumsal yapıda elde etmiş oldukları siyasi ve ekonomik ayrıcalıkları ve de konumlarını yitirmeleridir.

Osmanlı tebaasının bu reformlara yaklaşımı genellikle olumlu olsa da rahatsızlık duyulan yönler de olmuştur. Halk mal, can, namus emniyetinin sağlanması, vergilerin adaletli toplanması, yargılanmadan idam edilmeme gibi hükümlerden memnun kalmıştır. Fermanın gayrimüslimlerle eşitlik sağlama amacı, devletin asli unsuru olan Müslümanları rahatsız etmiştir. Gayrimüslimler de (Görsel 3.24) Tanzimat Fermanı'nda askerliğin vatandaşlık görevi sayılmasını hoş karşılamamış ancak Islahat Fermanı'yla genişletilen siyasi ve dinî haklardan gayet memnun kalmışlardır. Gayrimüslimler hak verildikçe daha fazlasını istemişlerdir. Elde ettikleri haklar onların bağımsızlık isteklerinin artmasına yol açmıştır. Bu gelişmelerde Avrupa devletlerinin kışkırtmaları büyük ölçüde etkili olmuştur. Gayrimüslimler eşitlik değil, bağımsızlık istemiş, giderek bu amaçlarına uygun hareketlere yönelmiş ve ayrılıkçı isyanlar çıkarmışlardır.

Fermanların ilanı Avrupalı devletleri memnun etmiştir ancak uygulamada aksaklıklar yaşanmıştır. Bu durum Avrupalı devletlerin iç işlerimize müdahalesi için meşru bir zemin oluşturmuştur.

Reformları yapan Osmanlı idareci ve aydınları Avrupa'da kabul gören rasyonalist (akılcı) felsefeyi benimsemişlerdir. Devlet ve toplum yapılanmasının çağın gerekleri doğrultusunda dizayn edilmesi gerektiğine inanan idareciler, bu yönde yenilikler yapmışlardır. Örneğin eğitim, bu dönemde devleti içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarma aracı olarak görülmüştür. Eğitim, devletin parçalanmaması için birleştirici güç olarak kabul edilmiş ve Osmanlı vatandaşlığı çerçevesinde yurttaşlık bilinci okullarda verilmeye çalışılmıştır.

Görsel 3.24: XIX. yüzyıl sonunda Osmanlı toplumunda gayrimüslim vatandaşlar

Osmanlılık, kökeni ne olursa olsun her vatandaşın devlete vatandaşlık bağıyla bağlanmasını ifade eden bir üst kimlik olarak düşünülmüştür. Tanzimat Dönemi'nde yönetici ve aydınlar halk için neyin iyi olduğunu sadece kendilerinin bildiğine inanmışlardır. Bu düşünceye sahip aydınların idari görev alması, bürokratik sınıf ile geleneksel halk tabakası arasında yabancılaşmaya yol açmıştır. Bu durum; Osmanlı toplumunda Batı'yı tanıdığı için kendisini halkın önünde gören ve kendisine halkı eğitime, değiştirme ve yönlendirme vazifesini atfeden bir seçkinler grubunu ortaya çıkarmıştır.

Tanzimat Dönemi'nde yaşanan diğer bir sosyal olgu da aydın yabancılaşması ve kültürel ikiliğin yaşanmasıdır. Yeni açılan yüksekokullarda öğrenim gören gençlerin bir kısmı siyasi otoriteyle fikir ayrılıklarına düştüğü için, bir kısmı da daha iyi eğitim alabilmek için Avrupa'ya gitmiştir. Bu gençler, burada aldıkları eğitimle Batı kültürünün etkisi altında kalarak kendi kültürlerine yabancılaşmışlardır. Genç aydınlar Batı kültürünün kurumlarıyla, değerleriyle birlikte alınması gerektiğini savunmuşlardır. Ülke içinde medrese gibi geleneksel eğitim kurumlarından mezun olanlar ise Batı kültürünün ülkede yayılmasına tepki göstermişlerdir. Bu kişiler, kültürel dinamiklerimize dayalı bir değişim başlatılması gerektiğini söylemişlerdir. Bu durum, ülkede aydınlar arasında kültür çatışmasına neden olmuş ve kültürel ikilik yaratmıştır.

Batı kültürüyle kurulan temas sonucunda toplumda pozitivist düşünce yayılmaya başlamıştır. Pozitivizmin (olguculuk) ülkemize girişi doğrudan doğruya felsefi bir kanal ile olmamıştır. Edebiyat akımları, okullarda verilen müspet ilim dersleri, Fransızca eğitim yapan okullar, Avrupa'ya gönderilen talebeler, yabancı uzmanlar ve bazı dernekler aracılığıyla olmuştur.

Tanzimat reformları Türkiye'nin modernleşmesi ve laikleşmesinde önemli bir yere sahiptir. Örneğin Müslümanlar ile gayrimüslimlerin hukuki eşitliğinin sağlanması devlet yönetiminde laikleşmenin bir işareti olmuştur.

Tanzimat Dönemi'nde düşünce hayatını etkileyen önemli bir gelişme de dilde değişim ve sadeleşme tartışmalarıdır. Bu dönemde ilişkilerin yoğun olduğu ve öğrencilerin en çok gittiği ülke Fransa olduğu için Fransızca birçok kelime günlük konuşma diline girmiştir. Dönemin düşünür ve yazarlarından Ahmet Mithat Efendi, Osmanlı toplumunda en çok kullanılan kelimenin "alafranga" olduğunu belirterek bu konuya vurgu yapmıştır. Dildeki değişim kavramlar üzerinde de etkisini göstermiştir. Örneğin "vatan" kavramı Müslümanlar arasında kişinin doğduğu yeri ifade ederken, Tanzimat ile birlikte Batı'daki gibi vatandaşlık bağıyla bağlı olduğu ülkeyi ifade ederek siyasi bir anlam taşımaya başlamıştır. "Hürriyet" kavramı da İslam anlayışında köleliğin karşıtı iken Tanzimat ile birlikte tüm siyasi haklara, özgürlüklere sahip olma manasında kullanılmıştır.

SIRA SİZDE

Aşağıda Osmanlı Devleti'nde açılan bazı kurumlara örnekler verilmiştir. Siz de Tanzimat Dönemi'nde faaliyet gösteren ve günümüzde de varlığını sürdüren kurumları tabloda boş bırakılan yerlere yazınız.

Tanzimat Dönemi'nde Faaliyet Gösteren Kurumlar	Kurumların Günümüzdeki Adları
Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye (1838)	Yargıtay
Şûrâ-yı Devlet (1868)	Danıştay
Divan-ı Ali-i Muhâsebât (1862)	Sayıştay
Darülfünun (1863)	İstanbul Üniversitesi
Harbiye (1834)	Kara Harp Okulu

Meşrutiyet Dönemi'ndeki Modernleşme Uygulamaları

Tanzimat Dönemi'nin ardından Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe girmesi ile başlayan Meşrutiyet Dönemi Osmanlı tarihinde reformların devam ettiği bir dönem olmuştur. Bu reformların başında ilk kez modern anlamda anayasa hazırlanması, seçimlerin yapılması, Meşrutiyet Meclisi'nin açılması ve siyasi partilerin kurulması sayılabilir.

Kanun-ı Esasi'nin Yürürlüğe Girmesi ve I. Meşrutiyet'in İlanı (1876)

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla istenilen sonucun alınamaması aydınlar arasında tartışılmaya başlanmıştır. Azınlık isyanlarının devam etmesi, Avrupa'nın Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmesi tartışılan diğer konular arasında yer almıştır. Aydınlar bu sorunlara çözüm olarak özgürlüklerin genişletilmesi, padişahın denetlenmesi ve onun yetkilerinin üzerinde bir yasa bulunması gerektiğini savunmaya başlamışlardır. Devletin çöküşünü engellemek için anayasalı bir yönetim şekli ve halkın da temsil edildiği bir meclisin kurulmasını istemişlerdir.

Meşrutiyetin özgürlükçü düşüncesi Namık Kemal, Ziya Paşa, Şinasi, Ali Suavi, Mithat Paşa gibi aydınlar tarafından savunulmuştur.

Bürokrasi içinde Genç Osmanlılar ve Jön Türkler adıyla muhalefet hareketi ortaya çıkmıştır. Bu hareketlerin mensupları Batı'daki yeniliklerden etkilenip aydın kesimin de desteğiyle idareye karşı bir mücadeleye girişmiştir. Bu mücadele, önce edebî yazılarla halkı aydınlatmayı hedeflerken ilerleyen zamanlarda da siyasi bir harekete dönüşmüştür. Daha sonra bu hareket, 1876 yılının Mayıs ayında bir darbe ile Abdülaziz'i tahttan indirip yerine V. Murat'ı getirmiştir. Fakat kısa bir süre sonra yaşadığı sağlık sorunları sebebiyle V. Murat şeyhülislam fetvası ile tahttan indirilmiştir. Veliht II. Abdülhamit, Mithat Paşa ile yaptığı görüşme sonucunda aydınlara meşrutiyeti ilan etme sözü verince tahta çıkmıştır. Bu süreçte Rusya, Osmanlı Devleti'ne karşı savaş hazırlığına başlamıştır. Balkanlarda hızla genişleyen Slav isyanları Avrupalı devletleri harekete geçirmiştir. Bu devletlerin baskısıyla Balkanlarda yapılacak düzenlemeleri görüşmek için 23 Aralık 1876'da İstanbul (Tersane) Konferansı toplanmıştır. Osmanlı Devleti; azınlıkların ve aydınların taleplerine çözüm bulmak, yabancı devletlerin iç işlerine karışmasını engellemek için aynı gün meşrutiyete geçildiğini ilan etmiş ve Türk tarihinin ilk anayasası olan Kanun-ı Esasî'yi yürürlüğe koymuştur.

SIRA SİZDE

Kanun-ı Esasî'nin Bazı Maddeleri

- Devlet bir bütündür. Saltanat ve hilafet Osmanoğullarının en büyük erkek evladına aittir.
- Vekillerin tayin ve azli, yabancı devletlerle sözleşme yapılması, savaş ve barış ilanı, hutbelerde isminin okunması, kara ve deniz kuvvetlerinin kumandası, Meclis-i Umûminin toplanması ve tatili, Meclis-i Mebusanın feshi padişahın dokunulmaz haklarındandır.
- Osmanlı tebaasının dilekçe, mülkiyet ve konut dokunulmazlığı hakları vardır.
- Hiç kimse kanunda öngörülenden başka bir mahkemede yargılanamaz; müsadere, angarya ve işkence yasaktır.
- Sadrazam ve şeyhülislam bizzat padişah tarafından belirlenerek tayin edilir, diğer vekiller sadrazam tarafından belirlenip padişah tarafından atanır.
- Herkesin eğitim ve öğretim hakkı vardır. Osmanlı toplumunun bir parçasını oluşturan gayrimüslimler kendi inançları doğrultusunda eğitim yapabilirler.
- Basın, kanun dairesinde hürdür.

Bu bilgilerden hareketle

1. Kanun-ı Esasî'de hangi temel haklar yer almaktadır? Açıklayınız.
2. Kanun-ı Esasî'ye göre padişahın yetkileri sizce kısıtlanmış mıdır? Yorumlayınız.

Kanun-ı Esasî'nin ilanıyla yeni bir yönetim anlayışı getirilmiştir. Ancak bu yeni anlayış tam bir meşrutî yönetim özelliğine sahip olmamıştır. Anayasa padişahın geniş yetkileri sınırlandırılmamış, vekillerin kanun önerme hakları kısıtlı tutulmuş ve yürütme gücü tümüyle padişahın denetiminde kalmıştır. Ayrıca hükümetler padişaha karşı sorumlu tutulmuştur.

Mecliste siyasi grupların ve partilerin bulunmayışı da muhalefet oluşmasını ve farklı fikirlerin ortaya çıkmasını engellemiştir. İlk meclis bu sınırlı yetkilerle çalışmalarına başlamış, savaş şartlarında birçok sorunla ilgilenmek zorunda kalmıştır.

Kanun-ı Esasî'ye göre Meclis-i Âyan üyelerinin padişah tarafından seçilmesi, Meclis-i Mebusan üyelerinin ise seçimle belirlenmesi kararlaştırılmıştır. Bu iki meclis Meclis-i Umûmiyi meydana getirmiştir. Hazırlanan seçim beyannamesiyle Osmanlı Devleti'nde ilk seçimler yapılmış (1877) ve Meclis-i Mebusan vekilleri seçilmiştir.

Meşrutiyet meclisinin göreve yeni başladığı sıralarda Rusya, Avrupa'nın çıkarlarını savunma iddiasıyla 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etmiştir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) adı verilen ve yaklaşık bir yıl süren bu mücadele Ocak 1878'de bütünüyle Osmanlı Devleti'nin aleyhine dönmüştür. Rus ordularının ilerleyişi karşısında alınacak önlemlerin görüşüldüğü bir toplantıda meclis üyelerinden bazıları yenilginin sorumlusu olarak padişahı göstermişlerdir. Meclis, hükûmet ve saray arasında oluşan bu gerilim üzerine Sultan II. Abdülhamit, anayasanın kendisine verdiği yetkiye dayanarak kötü gidişatın sorumlusu gördüğü meclisi 13 Şubat 1878'de süresiz olarak tatil etmiştir.

Sultan II. Abdülhamit Dönemi Reformları

Kanun-ı Esasî'nin 1876'da ilanından bir yıl sonra yönetiminin askıya alındığı II. Abdülhamit Dönemi'nde (1876-1909) yenileşme faaliyetleri hızla devam etmiştir. Sultan, merkezî otoritenin güçlendirilmesi doğrultusunda faaliyetler gerçekleştirilmesine önem vermiştir.

Benimsenen siyaset ve program çerçevesinde bütün tebaanın kaynaştırılması amaçlanmıştır. Sultan, azınlıkların bağımsızlıklarını kazanmaya başlaması üzerine çare olarak İslamcılık siyasetini uygulamaya koymuştur. İslamcılık siyasetiyle tüm Müslüman toplulukları payitahta inanç vasıtasıyla gönülden bağlamaya çalışmıştır. Bu amaçla öncelikle eğitim ve ulaştırma politikalarına önem verilmiştir. Ülke genelinde her derecede ve farklı türde çok sayıda okul açılmıştır. Okullaşmayla birlikte ülkenin hızla gelişimi ve değişimi için ulaşım ve haberleşmeye büyük önem verilmiş, en uzak diyarlara kadar demir yolları ve telgraf hatları döşenmiştir. Böylece merkezî otoritenin güçlendirilmesi amaçlanmıştır.

Sultanın izlediği eğitim politikası tam olarak onun istediği sonuçları vermemiştir. Zira okullarda verilen eğitimle birlikte yabancı dil bilenlerin sayısının artması, toplumsal değişimi hızlandırmıştır. Güzel sanatlar gibi yüksek meslek ve ihtisas okullarından mezun olanların ve bunlar arasında devletin çeşitli kademelerinde görev alanların sayısı artmıştır. Yabancı dil bilen bu gençler, Avrupa'daki siyasi ve felsefi gelişmeleri yakından takip etmiştir. Böyle bir zümrenin yetişmesi, Osmanlı toplumunda Batı kültürünün etkisini artırmış ve kültürel değişimi hızlandırmıştır.

Görsel 3.25: Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895)

Sultan II. Abdülhamit, basın tarihinde genel olarak sansür uygulaması gibi bazı olumsuz örneklerle anılmasına rağmen onun saltanatında modern matbaalar kurulmuş; kitap ve basınla ilgili Avrupa'daki gelişmeler takip edilmiştir. Bu dönemde faaliyete geçen matbaa sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır.

Hukuk alanında çıkarılan bir fermanla Adliye Nazırlığı yeniden düzenlenerek modern bir bakanlık şeklini almıştır. Bakanlığın hâkim ihtiyacını karşılamak için Mekteb-i Hukuk-i Şâhâne açılmıştır.

Hukuk alanında önemli gelişmelerden biri de Mecelle'nin (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye) hazırlanmasıdır. Ahmet Cevdet Paşa (Görsel 3.25) başkanlığındaki bir komisyon tarafından derlenen bu eser, medeni hukuk alanında o dönemde yazılmış en önemli eserdir.

Toplumsal değişimle birlikte eğlence kültürü de yaygınlaşmıştır. Saray çevresinin ilgi ve desteği ile İstanbul'da sinema, tiyatro, opera gibi kültürel faaliyetler yapılmıştır. Âsâr-ı Atika Nizamnamesi çıkartılarak müzeciliğin gelişmesine katkı sağlanmıştır. Spor alanında Beşiktaş (1903), Galatasaray (1905), ve Fenerbahçe (1907) futbol kulüpleri kurulmuştur.

II. Meşrutiyet'in İlanı (1908)

II. Abdülhamit yönetimine karşı dış güçlerin de desteğini alan muhalefetin en güçlü seslerinden biri olan Jön Türkler, partileşerek İttihat ve Terakkî Partisini kurmuşlardır. İttihat ve Terakkî Partisinin baskıları karşısında Sultan II. Abdülhamit, 24 Temmuz 1908'de Kanun-ı Esasî'yi yeniden yürürlüğe koymuş ve böylece II. Meşrutiyet Dönemi başlamıştır. Meşrutiyet'in yeniden ilanı heyecanla ve kutlamalarla karşılanırken 17 Aralık 1908 tarihinde Meclis-i Mebusan yeni dönemin ilk toplantısını yapmıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi Türk demokrasi tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Kanun-ı Esasî'de yapılan değişikliklerle daha önce padişaha tanınan yetkilerin büyük bir kısmı kaldırılmış, temel hak ve hürriyetlerin, örgütlenme ve basın özgürlüklerinin çerçevesi genişletilmiştir. Osmanlı vatandaşlarına cemiyet kurma hakkı tanınmıştır. Yönetime meşrutiyetçi bir yapı kazandırılmış ve parlamenter hükûmet modeli benimsenmiştir. Bu dönemde birçok siyasi parti kurulmuş, 1908-1913 yılları arasında çok partili rejim uygulanmıştır. İktidar mücadelesinde İttihat ve Terakkî Cemiyeti ve Ahrar Fırkası etkili olmuş, diğer cemiyetler pek fazla varlık gösterememiştir. Bu süreçte ülkede 1908, 1912, 1914 ve 1919'da genel seçimler yapılmıştır. Dönemin en önemli siyasi aktörü olan İttihat ve Terakkî Cemiyeti 1913'te Babıali Baskını ile yönetimi tamamen ele geçirmiştir. İktidar partisi olarak yönetimde bulunduğu dönemde milliyetçi ve Batı yanlısı bir siyaset izleyen İttihat ve Terakkî Cemiyeti eğitimin çağdaşlaşması, hukukun laikleşmesine önem vermiştir. Türk Ocağı gibi milliyetçi kültür derneklerinin kurulmasını, girişimciliği ve kooperatifçiliği desteklemiştir.

II. Meşrutiyet Dönemi, Osmanlı tarihinde son derece hareketli bir dönemdir. Düşünce akımları etrafında yapılan tartışmalar, ayrılıkçı isyanlar, dilde sadeleşme tartışmaları, güçlü kadın hareketi ve sosyalist örgütlenmeler bu dönemin önemli gelişmeleri arasında yer almıştır.

Meşrutiyet Dönemi Düşünce Akımları

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti askerî, idari, siyasi ve ekonomik yönden birçok sorunla karşılaşmıştır. Ülkenin içine düştüğü sorunları düzeltmek için çaba harcayan devlet görevlileri ve aydınlar, bu sorunlara çözüm bulmak için yenilik hareketlerine girişmişlerdir. Bu yenilikler ise belirli düşünce ve ideolojiler üzerinden gerçekleşmiştir. Bu dönemde Osmanlı'da dört düşünce akımı üzerinde tartışmalar yapılmıştır. Bunlar; Osmanlıcılık, Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılıktır.

Düşünce akımlarını birbirinden ayıran en önemli fark değişimin nasıl olacağına karşı benimsenen tutumdur. İslamcılar Batı tarzı bir değişimi reddetmiştir. Batıcılar ve Türkçüler ise köklü bir değişimin gereği üzerinde görüş birliğine varmakla birlikte, Batı kurumlarının ne derecede kabul edileceğini ve İslam'ın toplumda oynayacağı rol konularında anlaşamamışlardır. Batıcıların bir grubu Avrupa'nın değerlerinin, kültürünün ve teknolojisinin bir bütün olarak benimsenmesini; diğer bir grup ise Batının sadece bilim ve teknolojisinin alınmasını önermiştir.

a) Osmanlıcılık

Osmanlı modernleşme süreci içinde etkili olan ilk düşünce Osmanlıcılık fikridir. Osmanlıcılık, iç ve dış çevrelerin devlete baskı yapması sonucunda ortaya çıkan bir fikir akımıdır. Akımın önde gelen savunucuları arasında Namık Kemal (Görsel 3.26), Şinasi ve Ziya Paşa yer almaktadır. Osmanlıcılık fikrinin doğuşunda en önemli etken, milliyetçilik akımının etkisiyle azınlıkların Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmeleri olmuştur. Osmanlı yöneticileri Osmanlıcılık fikriyle ülkenin sorunlarını modern dünyanın gidişatı ve gayrimüslimlerin istekleri doğrultusunda çözmek istemiştir. Bu düşünceye göre din ve ırk farkı olmaksızın padişahın egemenliği altında yaşayan tüm milletlerin idari, dinî, hukuki ve siyasi haklardan eşit bir şekilde faydalanması amaçlanmıştır. Tanzimat ve Islahat fermanlarının ana fikri "Osmanlı vatandaşlığı ve Osmanlı vatanperverliği" olmuştur. Böylece devlet din, ırk ve mezhep kavramlarının üzerinde bir üst kimlik oluşturmak istemiştir.

Osmanlıcılık akımı Müslümanlar ve gayrimüslimler tarafından tam olarak benimsenmediği için amacına ulaşamamıştır. Bu düşünce Avrupalı devletlerin çıkarlarına ters düştüğü için bu devletler, azınlıkları kışkırtmaya ve Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaya devam etmişlerdir. Osmanlıcılık ideolojisi, Balkan milletlerinin isyanı ve Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmalarıyla son bulmuştur.

Görsel 3.26: Namık Kemal (1840-1888)

Görsel 3.27: Said Halim Paşa (1865-1921)

b) İslamcılık

İslamcılık düşüncesi Tanzimat Dönemi'nde yönetime muhalif çevrelerce ortaya atılan bir fikir akımıdır. Tanzimat Fermanı'yla yapılan düzenlemeler gayrimüslimlerle eşitliği amaçladığı ve Batı'yı örnek aldığı için Müslüman halkın bir kısmı tarafından benimsenmemiştir. İslamcılar, din birliğine dayalı bir milliyetçilik anlayışını geliştirmişlerdir. Akımın önde gelen savunucuları arasında Said Halim Paşa (Görsel 3.27), Mehmet Akif Ersoy, Babanzade Ahmet Naim gibi isimler yer almıştır. Müslümanların siyasi birliğini savunan Panislamizm hareketi, Sultan Abdülaziz zamanında işlerlik kazanarak politikanın bir aracı olmuştur. İslamcılar tarafından desteklenen Panislamizm, Sultan II. Abdülhamit tarafından ülkenin genel politikası hâline getirilmiştir.

c) Türkçülük

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında devletin dağılmasını engellemek için ortaya çıkan akımlardan biri olan Türkçülük, XIX. yüzyılın son çeyreğinde oluşmaya başlamış ve Balkan Savaşları'ndan sonra güçlenmiştir. Türkçülük; tüm Türk halklarının kültürel, politik birliğini ve yükselmesini amaçlayan akımdır.

Türkçülük fikrinin ilk izleri edebiyat alanında görülmüştür. Macar Türko-logların çalışmaları, Orhun Kitabeleri'nin okunması Osmanlı aydın kesiminde derin izler bırakmıştır. Osmanlı Devleti'nde Türkçülük akımının fikri ve ideolojik olarak şekillenmesinde Kafkas, Kırım ve Kazan kökenli Rusya Türklerinden Yusuf Akçura, İsmail Gaspiralı, Ahmet Ağaoğlu gibi isimlerin büyük etkisi olmuştur.

Türkçülük düşüncesi 1912'de kurulan Türk Ocağının çalışmaları, İttihat ve Terakkî Partisinin etkisiyle güçlenmiş ve devlet politikalarında belirleyici olmaya başlamıştır. Ziya Gökalp, Mehmet Emin, Necip Âsım, Süleyman Paşa gibi isimler Türkçülüğün önde gelen temsilcileri arasındadır.

ç) Batıcılık

Osmanlı Devleti'nde etkili olan akımlardan biri de Batıcılıktır. Bu düşünce Batının bilimsel, askeri vb. alanlarda yaptığı kültürel ve teknolojik yeniliklerden faydalanılması gerektiğini savunan görüştür.

Batıcılık akımının savunucularına göre Osmanlı Devleti için tek kurtuluş yolu zamanın düşünce ve ihtiyaçlarına uygun çağdaş bir devlet ve millet modeli oluşturmaktır. Bu nedenle Batı, bir medeniyet olarak kabul edilmeli ancak Batılılaşmak bilinçsiz bir taklit olmamalıdır. Batı'dan neler alınabileceği meselesi Batıcı aydınlar arasında ayrılıklara neden olmuştur. Akımın önde gelen temsilcisi ve *İctihad* dergisi yazarı Abdullah Cevdet, Batı'nın her şeyi ile alınması gerektiğini savunurken ılımlı bir Batıcı olarak görülen Celal Nuri, Batı'dan sadece teknik gelişmelerin alınması gerektiğini düşünmüştür. Batıcılık Cumhuriyet Dönemi'nde de etkisini sürdürmüştür. Akımın önemli temsilcileri Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Tevfik Fikret (Görsel 3.28) ve Beşir Fuat'tır.

Görsel 3.28: Tevfik Fikret (1867-1915)

SIRA SİZDE

Cenge Giderken

Ben bir Türk'üm; dinim, cinsim uludur;
Sinem, özüm ateş ile doludur.
İnsan olan vatanının kuludur.
Türk evladı evde durmaz giderim.

(Mehmet Emin Yurdakul)

Fethi Tevetoğlu, *Mehmet Emin Yurdakul*, s. 142.

Hakkın Sesleri

Seni tahrik eden üç beş alığın marifeti!
Ya neden beklemiyordun bu rezil akıbeti?
Hani, milliyetin İslam idi... Kavmiyyet ne!
Sarılp sınıksı dursaydın a milliyetine...

(Mehmet Âkif Ersoy)

Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*,
haz. M. Ertuğrul Düzdağ, s. 192.

Vatan Şarkısı

Osmanlılar can verir nam alırız biz
Top patlasın ateşleri etrafa saçılın
Cennet kapısı can veren ihvana (yakın dostlar)
açılın
Dünyada ne bulduk ki ölümden de kaçılın
Kavgada şehadetle bütün kam (zevk) alırız biz
Osmanlılar can verir nam alırız biz.

(Namık Kemal)

Kenan Akyüz, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, s. 70.

Haluk'un Vedâsı

Ne bulursan bırakma: Sanat, fen,
İğtimâd, iğtina, cesaret, ümîd,
Hepsi lâzım bu yurda, hepsi müfid (yararlı)
Bize bol bol ziyâ kucakla getir.
Düşmek etrafı görmemektendir.

(Tevfik Fikret)

Kenan Akyüz, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, s. 272.

1. Bu şiirlerde işlenen konuları belirtiniz.
2. Bu şairlerin ülkenin kurtuluşu için benimsediği düşünceler nelerdir? Açıklayınız.

SIRA SİZDE

Aşağıda bulunan düşünce akımlarının birbiriyle benzer ve farklı yönlerini boş olan sütunlara yazınız.

Akımlar	Benzer Yönleri	Farklı Yönleri
Osmanlıcılık		
İslamcılık		
Türkçülük		
Batıcılık		

3. ÜNİTE ÖLÇME VE DEĞERLENDİRME

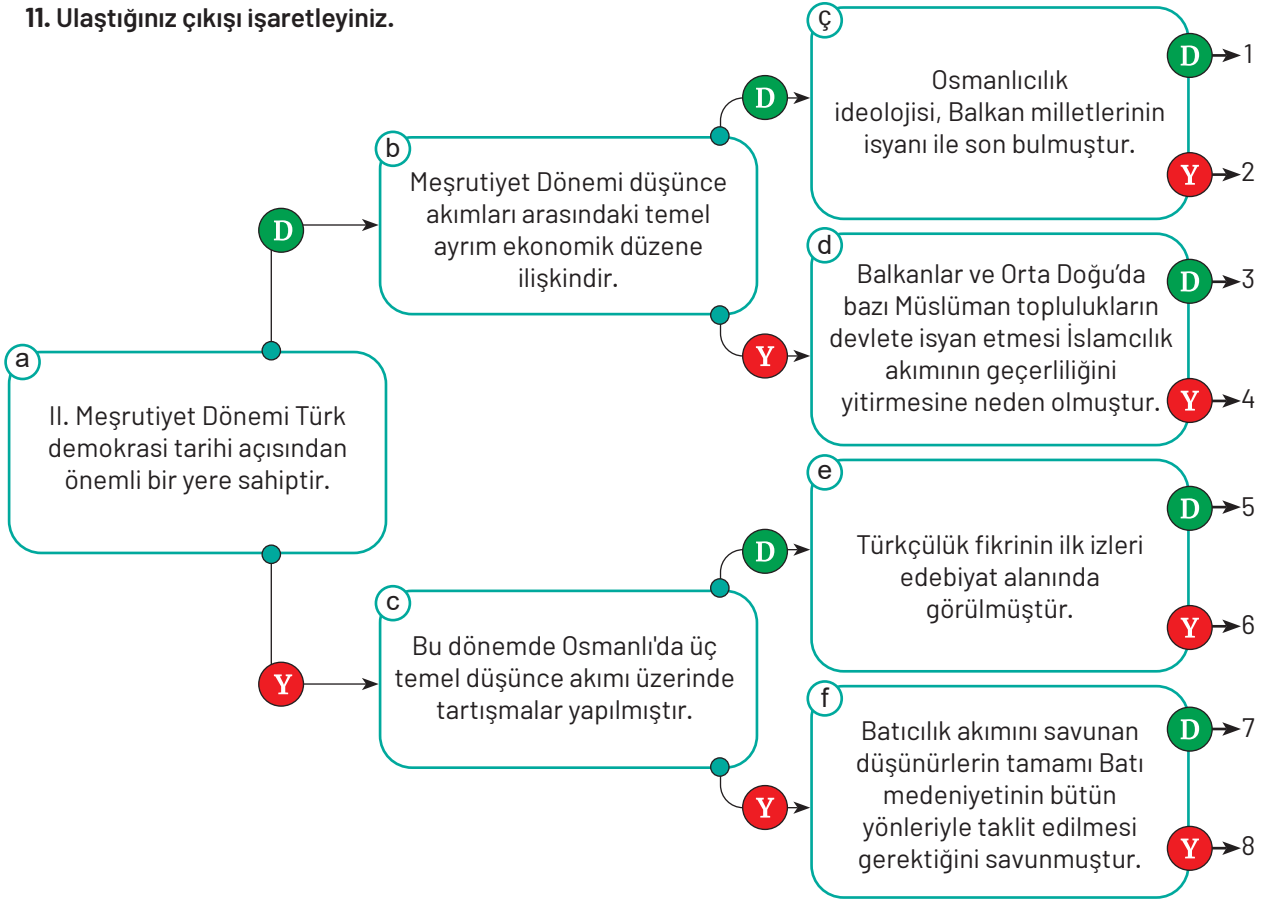
Aşağıdaki yapılandırılmış kutucuklarda Osmanlı Dönemi'nde dinî düşüncenin oluşumunda önemli bir rolü olan medreselere ilişkin unsurlar verilmiştir. Kutucuklardaki numaraları kullanarak soruların cevaplarını yazınız. Aynı kutucuğu birden fazla cevap için kullanabilirsiniz.

1	Müftü	2	Molla Fenari	3	İlmiye	4	Kadı
5	Türkçe	6	Davud-i Kayserî	7	Yüksek ilimler	8	Takrir
9	İcazetname	10	Sahn-ı Seman	11	İznik	12	Cüz'iyât
13	Müderris	14	Alet ilimleri	15	Arapça	16	Ebüssuud Efendi

- Osmanlı Devleti'nde ilk medresenin kurulduğu yer neresidir?
- Fatih Sultan Mehmet'in kurduğu, öğretim programı ile bir yükseköğretim ve araştırma kurumu niteliğine sahip olan medrese hangisidir?
- Okutulan derslerin sınıflandırıldığı gruplar hangileridir?
- Okutulan ders kitaplarının dili hangisidir?
- Medreselerdeki eğitim-öğretim dili hangisidir?
- Medreselerde kullanılan öğretim yöntemi hangisidir?
- Eserleri ders kitabı olarak okutulan bazı Türk-İslam âlimleri hangileridir?
- İlgili dersin hocası tarafından yeterli görülen öğrenciye verilen belgenin adı nedir?
- Medrese mezunlarının Osmanlı Devleti'nde oluşturduğu sınıf hangisidir?
- Medreselerin devletin ihtiyacını karşılamak üzere yetiştirdiği kamu görevlileri hangileridir?

Aşağıda verilen ifadelerden bazıları doğru, bazıları yanlıştır. İlk cümleden itibaren ifadelerin doğruluğunu (D) ya da yanlışlığını (Y) belirleyerek yönlendirici okları takip ediniz.

11. Ulaştığınız çıkışı işaretleyiniz.

Aşağıda verilen ifadelerin başındaki harfi, ilgili olduğu ismin altındaki alana yazarak ifadelerle isimleri eşleştiriniz.

12. Osmanlı Dönemi düşünürleriyle ilgili verilen bilgileri eşleştiriniz.

- a) Yazdığı mantık kitabı Osmanlı'nın son zamanlarına kadar medreselerde okutulmuştur.
- b) Batı felsefesinde gelişen cebirsel mantığın zayıf yönlerini ortaya koymuştur.
- c) Osmanlı felsefe geleneğinin kurucusu kabul edilir.
- ç) *Ahlâk-ı Alâî* adlı eseri, ahlak felsefesi alanında yazılmış en önemli eserdir.
- d) Felsefi ilimler ile dinî ilimlerin birbirinin tamamlayıcısı olduğunu vurgulamıştır.

Aşağıdaki soruların cevaplarını boş bırakılan alanlara yazınız.

13. Orta Çağ Türk-İslam medeniyetinin bilim, kültür, sanat ve düşünce alanlarında çok önemli gelişmeler gösterdiği bir dönemdir. Buna rağmen, bu dönemin “Orta Çağ karanlığı”, “Orta Çağa dönmek” gibi olumsuz çağrışımlarla anılmasının sebeplerini tarihsizleştirme ve self oryantalizm kavramları çerçevesinde değerlendiriniz.

14. 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı düşüncesinde medreselerin yerine tıbbiye, harbiye, mülkiye gibi modern eğitim kurumlarının etkili olmasının sebep ve sonuçlarını değerlendiriniz.

15. Osmanlı Dönemi tasavvuf düşüncesini oluşturan tasavvuf ekollerini yazınız.

16. Kadızade-i Rumi'nin “kâinatın yaratılışını ve sırlarını düşünen filozofların, dinî meselelerde fetva veren fakihlerin, devlet işlerini yürüten memurların ve yargı işlerine bakan kadıların geometri bilmeleri gerektiği” düşüncesini din, bilim, felsefe etkileşimi bağlamında yorumlayınız.

17. Tanzimat ve Islahat fermanlarından istenilen sonuç neden alınamamıştır?

18. Osmanlı Devleti'nden günümüze kalan demokratik miras hakkında örnekler veriniz.

Aşağıdaki soruların doğru cevabını işaretleyiniz.

- 19.
- “Orta Doğu”, “Uzak Doğu”, “coğrafi keşif” gibi terimlerin literatüre geçirilmesi
 - Başlangıç meridyeninin Londra’dan geçtiğinin varsayılması
 - Evrensel değerleri temsil etme iddiasındaki kurum ve kuruluşların merkezlerinin Paris, Cenevre, Lahey gibi şehirlerde yer alması
 - Haritalarda Afrika’nın gerçekte olduğundan çok daha küçük gösterilmesi

Yukarıda verilen örnekler aşağıdaki kavramların hangisiyle ilişkilidir?

- A) Anakronizm
- B) Avrupa merkezilik
- C) Oryantalizm
- D) Self oryantalizm
- E) Tarihsizleştirme

20. **Çelebiler Çağı ile ilgili aşağıdakilerden hangisi yanlıştır?**

- A) Evliya Çelebi, Yirmisekiz Mehmet Çelebi ve Çelebi Mehmet gibi isimler etkili olmuştur.
- B) “Kadim” anlayışının karşısında “yeni” yaklaşımı öne çıkarılmıştır.
- C) İslam dininin bilimi reddetmediği, aksine teşvik ettiği düşüncesi hakimdir.
- D) Osmanlı’nın ilk matbaası bu dönemde kurulmuştur.
- E) Osmanlı bilim literatüründe Kopernik sistemini ele alan ilk eser bu dönemde yazılmıştır.

21. **Osmanlı Dönemi’nde fıkıh düşüncesiyle ilgili aşağıdakilerden hangisi yanlıştır?**

- A) Osmanlı fıkıh âlimleri, Selçuklulardan devraldıkları Hanefi fıkıh kültürünü devam ettirmişlerdir.
- B) Düşünce birliğinin sağlanması amacıyla medreselerde sadece Hanefi fıkıhı öğretilmiştir.
- C) Türk toplumunun düşünce yapısının Hanefi mezhebi ile örtüşmesi bu mezhebe ait kitapların okunmasında etkili olmuştur .
- D) Klasik metinler üzerine çok sayıda şerh ve haşiyeler yazılmıştır.
- E) Hüküm verilirken ayet ve hadislerin yanında kıyas ve örf de delil olarak kabul edilmiştir.

22. Klasik Dönem Osmanlı siyasi düşüncesinin oluşumunda

- I. Orta Asya Türk gelenekleri,
- II. İslamiyet'in getirdiği kültürel değerler,
- III. Hâkim olunan coğrafyadaki kültür

unsurlarından hangileri etkili olmuştur?

- A) Yalnız I
- B) Yalnız II
- C) Yalnız III
- D) II ve III
- E) I, II ve III

23. Tanzimat sonrası Osmanlı düşüncesiyle ilgili aşağıda verilenlerden hangisi yanlıştır?

- A) Mevcut düşünsel birikimin yeterliliği sorgulanarak yeni bir teorik inşa sürecine girilmiştir.
- B) Voltaire, Rousseau ve Montesquieu'nun temsil ettiği Aydınlanma Dönemi Fransız felsefesiyle ilgilenilmiştir.
- C) Akıl, bilim, cumhuriyet, özgürlük, eşitlik, adalet, ilerleme gibi kavramlar ele alınmıştır.
- D) Eğitim amacıyla Batı'ya gönderilen öğrenciler, gittikleri ülkelerdeki felsefi akımlardan etkilenmiştir.
- E) Ortaöğretim kurumları olan sultanilere modern felsefe dersleri konulmuştur.

24. Derviş Sarı Saltuk, Osman Gazi'ye şu öğüdü verir: "Adil ol, yan tutma; yoksulun ahını alma, tebaana kötü davranma. Kadı ve valilerini denetle ki iktidarda kalasın ve halk bağlılığını yitirmesin."

Bu sözün, Osmanlı siyasi düşüncesinin

- I. kanun-ı kadim
- II. nizam-ı âlem
- III. devlet-i ebed müddet

anlayışlarından hangileriyle ilişkili olduğu söylenebilir?

- A) Yalnız I
- B) Yalnız II
- C) Yalnız III
- D) II ve III
- E) I, II ve III

25. Aydınlar Çağı ile ilgili aşağıda verilenlerden hangisi doğrudur?

- A) Siyasal yaşamın dönüşümünde en etkili iletişim araçları kitaplar olmuştur.
- B) Ziya Gökalp'in memleketin kurtuluşu için bulduğu çözüm İslamcılık düşüncesidir.
- C) Namık Kemal, Osmanlı'nın çok uluslu yapısı gereği federatif bir yönetim anlayışını savunmuştur.
- D) Tercüme işleri yabancı dillere daha vakıf olmaları sebebiyle gayrimüslimlere verilmiştir.
- E) Aydınların ortak amacı, devleti mutlak monarşik yapıdan meşruti monarşik yapıya dönüştürmek olmuştur.

26. Osmanlı felsefi düşüncesiyle ilgili aşağıdakilerden hangisi yanlıştır?

- A) Ana konusu varlık problemidir.
- B) Felsefe, hikmet kavramıyla ifade edilmiştir.
- C) Kendinden önceki felsefi geleneğin tekrarı niteliğindedir.
- D) Teori-pratik ayrımı yapılmıştır.
- E) İnsan, doğa, mantık ve dil konuları ele alınmıştır.

- 27.** Macar Mikes Kelemen, 1725'te "... Başka hiçbir memlekette sığıntıya bu kadar yardım edilmez. Hiçbir yerde buradaki gibi sakin ve rahat olamayız. Tanrı'ya şükür şimdiye kadar aramızda en küçük bir kırgınlık olmadı. Türklere nerede rastlasak bizi hep iyilikle karşıladılar." demiştir.

Buna göre Osmanlı Devleti ile ilgili aşağıdaki yargılardan hangisine ulaşılabilir?

- A) Kanun-ı kadimden vazgeçildiği
- B) Mültecilerin ülkeye kabul edildiği
- C) Farklı milletlerin ülkede yaşadığı
- D) Herkese aynı şekilde davranıldığı
- E) Adil bir yönetim anlayışı benimsendiği

Ünite ile ilgili daha fazla soru içeriğine bu karekodan ulaşabilirsiniz.

4.ÜNİTE

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK DÜŞÜNCE

Ünitenin Konuları

A. DİNİ DÜŞÜNCE

Cumhuriyet Dönemi'nde Dinî Düşüncede Yaşanan Gelişmeler

B. FELSEFİ DÜŞÜNCE

Cumhuriyet Dönemi'nde Felsefi Düşüncenin Gelişimi

C. BİLİMSEL DÜŞÜNCE

Cumhuriyet Dönemi'nde Uygulanan Bilim Politikaları

Cumhuriyet Dönemi'nin Önemli Bilim İnsanları

Ç. SİYASİ DÜŞÜNCE

Cumhuriyet Dönemi İnkıaplarının Temel Özellikleri ve Türk Düşünce Hayatına Etkileri

Cumhuriyet Dönemi Düşünce Akımları

Atatürkçü Düşünce Sistemine Etki Eden Faktörler

Anahtar Kavramlar

- Anadoluculuk
- Atatürkçü düşünce
- Atatürk milliyetçiliği
- Batılılaşma
- Hümanizm
- İnkıaplar
- Kadro hareketi
- Mavi Anadoluculuk

Bu Ünite Neler Öğreneceksiniz?

Bu ünite

- Cumhuriyet Dönemi'nde dinî düşüncede yaşanan gelişmeleri,
 - Cumhuriyet Dönemi'nde felsefi düşüncenin gelişimini,
 - Cumhuriyet Dönemi'ndeki bilimsel düşüncüyü,
 - Cumhuriyet Dönemi'ndeki düşünce akımlarını,
 - Atatürkçü düşünce sisteminin oluşmasına etki eden faktörleri
- öğreneceksiniz.

Ünite karekodu

Ünite sunusuna ulaşmak
için bu karekodu okutunuz.

HAZIRLIK

1. Ali Fuat Başgil'in "Dinin merkezi yürek, terakkinin merkezi kafadır." sözünden ne anlıyorsunuz?
2. Cumhuriyet Dönemi'nde eğitim meselesi ilk defa 1921'de işgal yıllarında düzenlenmiş Maarif Kongresi'nde ele alınmıştır. Böyle bir dönemde eğitim konusunun ele alınmasının nedenleri neler olabilir?
3. Batılılaşmak ve uygarlaşmak aynı anlama gelen kavramlar mıdır? Bu konuda neler söyleyebilirsiniz?
4. Atatürk'ün okumuş olduğu kitaplardan hangilerini biliyorsunuz?

A. DİNİ DÜŞÜNCE

Cumhuriyet rejimine geçişle birlikte Osmanlı'dan miras edinilen dinî düşünce geleneği devam etmiş, dinî kurumlar ise değişikliğe uğramakla birlikte Osmanlı'da olduğu gibi Cumhuriyet Dönemi'nde de devlet kurumu olma özelliğini korumuştur.

Cumhuriyet Dönemi'nde Dinî Düşüncede Yaşanan Gelişmeler

Osmanlı Dönemi'nde din hizmetleri, bir devlet görevlisi olan şeyhülislam tarafından idare edilmiştir. Osmanlı'nın son iki asrına kadar şeyhülislam- lar, vakıflara dair işlerin ve din hizmetlerinin yanında adliye ve eğitim hizmetlerini de yürütmüştür. Şeyhülislamlık makamının devlet teşkilatı içindeki yetki ve sorumluluğu zamanla değişikliğe uğramıştır. Tanzimat'tan itibaren Adliye ve Maarif bakanlıklarının kurulmasıyla şeyhülislamlığın yetki alanı sadece dinî konularla sınırlı hâle gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin son döneminde kabine sistemine geçildikten sonra şeyhülislam Şeriye ve Evkaf Nazırı adıyla kabine üyesi sayılmıştır.

Şeyhülislamlık, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından önce Şeriye ve Evkaf Vekâletine dönüştürülmüştür. 3 Mart 1924'te halifeliğin kaldırılmasıyla Şeriye ve Evkaf Vekâleti de kaldırılmış, yerine Diyanet İşleri Reisliği kurulmuştur. Diyanet İşleri Reisliğinin görevi, kuruluş kanununda "İslam dininin 'itikat ve ibadet' alanıyla ilgili işlerini yürütmek" ve "dinî kurumları idare etmek" şeklinde ifade edilmiştir. Diyanet İşleri Reisliği, 1965'te yürürlüğe konulan 633 sayılı Kanun ile bugünkü Diyanet İşleri Başkanlığı statüsüne kavuşmuştur. Bu yeni statüyle Diyanet İşleri Başkanlığına "İslam dininin itikat, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütme, din konusunda toplumu aydınlatma ve ibadet yerlerini yönetme" görevi verilmiştir.

Cumhuriyet yönetimine geçişle birlikte devletin laikleştirilmesi açısından yeni bir döneme girilmiştir. Bu bakımdan ilk kez Diyanet İşleri Reisliğine getirilecek kişinin geçiş döneminin sorumluluğunu üstlenebilecek, kurumu laik sistem içerisine oturtacak niteliklere sahip olması istenmiştir. Bununla beraber dinî bilgisine saygı duyulacak, halk tarafından sevilcek ve yeni gelişmelere açık donanımlı bir âlim olması arzu edilmiştir.

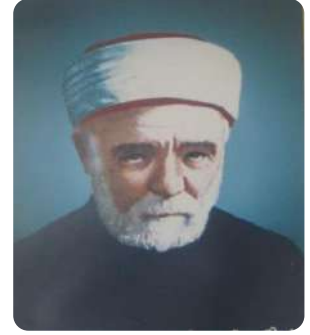
Börekçizade Mehmet Rifat Efendi [Rifat Börekçi (Görsel 4.1)] bütün bu özelliklere sahip bir âlim olarak görülmüştür. Mehmet Rifat Efendi, Mustafa Kemal Atatürk'ün organize ettiği Millî Mücadele hareketini başlangıcından itibaren desteklemiş bir âlimdir. O, Millî Mücadele'nin ilk yıllarında Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini kurmuş ve bu cemiyetin başkanlığını yapmıştır. 23 Nisan 1920'de Menteşe'den (Muğla) mebus seçilerek ilk meclise katılmıştır. Şeyhülislam Dürrîzâde'nin İngilizlerin baskısıyla Millî Mücadele aleyhinde verdiği fetvayı reddeden bir fetva yayımlamıştır. Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde yayımlanarak yurdun her tarafına dağıtılan bu fetva, halkın Millî Mücadele etrafında toplanmasında son derece etkili olmuştur. Bunun üzerine Rifat Efendi, 25 Nisan 1920'de İstanbul Hükûmeti tarafından Ankara müftülüğü görevinden alınmış ve Millî Mücadele'ye destek olduğu gerekçesiyle idamına karar verilmiştir. Ancak Ankara Hükûmeti Rifat Efendi'yi müftülük görevine iade etmiştir. Altı ay Menteşe mebusu olarak Türkiye Büyük Millet Meclisinde bulunan Rifat Efendi, müftülük görevini tercih ederek mebusluğu bırakmıştır.

31 Mart 1924'te Diyanet İşleri Reisliği kurulmuş ve başına Mehmet Rifat Efendi getirilmiştir. O, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Diyanet İşleri Reisi sıfatıyla 1941'e kadar görevde kalmıştır. Mehmet Rifat Efendi soyadı kanunun çıkmasıyla Börekçi soyadını almıştır.

Cumhuriyetin ilanından sonra medreseler, Tevhid-i Tedrisat (Öğrenim Birliği) Kanunu'nun kabulüne kadar eğitim ve öğretime devam etmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisinde 3 Mart 1924'te kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu, kapatılan medreselerin yerine din eğitimi veren yeni kurumların açılması hükmünü de getirmiştir. Bu kanunla ilahiyat fakültesi ve imam hatip okulları açma yetkisi Millî Eğitim Bakanlığına verilmiştir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun dördüncü maddesi şöyledir: "Maarif Vekâleti, yüksek diniyat mütehasısları yetiştirmek üzere Darülfünunda bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet-hitabet gibi hıdemat-ı diniyyenin ifası vazifesi ile mükellef memurların yetişmesi için ayrı küşat edecektir." Kanunun yürürlüğe girmesiyle Millî Eğitim Bakanlığı kendisine verilen yükümlülüğü yerine getirmiş, 1924'te Darülfünuna bağlı bir İlahiyat Fakültesi kurulmuştur. Millî Eğitim Bakanlığı yine aynı yıl yirmi dokuz yerde imam hatip okulları açmıştır.

Osmanlı Dönemi'nde medreselerde dinî ilimler -din dili olması nedeniyle- Arapça kitaplardan okutulmuştur. Medrese mezunları dinî bilgileri halka Türkçe açıklayıp öğretmiştir. Cumhuriyet Dönemi'ne geçişle birlikte dinî düşüncenin serüveninde görülen önemli gelişmelerden biri de dinin ana kaynaklarının Türkçeye çevrilmesine yönelik çalışmaların artması olmuştur. Kur'an-ı Kerim'in Türkçe konuşan toplum tarafından anlaşılması gerekliliği üzerinde durulmuştur.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye çevrilmesinin gerekçesi konusunda şöyle demiştir: "Türkler dinlerinin ne olduğunu bilmiyorlar, bunun için Kur'an Türkçe olmalıdır."

Görsel 4.1: Rifat Börekçi (1860-1941)

Görsel 4.2: Mehmed Akif'in (1873-1936) kızı Feride'ye gönderdiği imzalı bir fotoğrafı

21 Şubat 1925'te, yeni bir Kur'an tercüme ve tefsirinin hazırlanması ve bir hadis kitabının Türkçeye çevrilmesi kararlaştırılmıştır. Kur'an-ı Kerim'i tercüme etme görevi Mehmet Akif Ersoy'a (Görsel 4.2), tefsir etme görevi ise Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'a verilmiştir. Belirlenen hadis kitabının ise Babanzade Ahmet Naim (1872-1934) tarafından hazırlanması kararlaştırılmıştır. Mehmet Akif Ersoy'un Kur'an-ı Kerim'i tercüme görevini bırakması üzerine bu iş de Elmalılı Hamdi Yazır'a verilmiştir.

Elmalılı Hamdi Yazır, son dönem Osmanlı medreselerinde yetişmiş ve müderrislik yapmıştır. Mebusluk, nazırlık gibi çeşitli kademelerde devlet görevlerinde bulunmuştur. Dinî ilimlerde yetkin olmanın yanında farklı disiplinlere de hâkimdir. İyi derecede Arapça, Farsça ve Fransızca bilen Elmalılı Hamdi Yazır'ın Fransızcadan felsefeyle ilgili çevirisi de bulunmaktadır. *Hak Dini Kur'an Dili*, Cumhuriyet Dönemi'nde dinî düşüncenin gelişimini doğrudan etkileyen kitapların başında gelmiştir. Çünkü bu eser Kur'an merkezli birçok araştırmaya kaynaklık etmiş, Türkiye'deki Kur'an'ı anlama ve yorumlama faaliyetleri üzerinde etkili olmuştur.

Görsel 4.3: Elmalılı Hamdi Yazır (1878-1942)

Elmalılı Hamdi Yazır (Görsel 4.3), 1926'da başladığı meal ve tefsir yazma işini 1938'de tamamlamıştır. 1938'de ilk defa Diyanet İşleri Reisliği tarafından *Hak Dini Kur'an Dili* adıyla sekiz cilt olarak yayımlanan eserin daha sonra birçok baskısı yapılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Türkçe Kur'an-ı Kerim tefsir çalışmalarından olan *Hak Dini Kur'an Dili*, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişin toplumsal yapısını yansıtan bir eserdir.

Elmalılı Hamdi Yazır, tefsiri yazarken fıkıhla ilgili konularda genellikle Hanefi âlimleri tarafından yazılan kaynak eserlere başvurmuştur. Hamdi Yazır bu çalışmasında öncelikle klasik tefsirlerden yararlanmıştır. Bununla birlikte döneminin tartışma konularına ve çağdaş problemlerin çözümüne yönelik açıklamalara da yer vermiştir. Mantıksal bir zorunluluk olmadıkça ayetleri zahiri (gerçek) anlamlarıyla yorumlamayı gerekli görmüş; ilmî, edebî, sosyal ve felsefi birçok konuya değinerek eserini zenginleştirmiştir.

Buhari'nin bir çeşit hadis ansiklopedisi niteliğindeki *Câmiu's-sahih* adlı kitabı, Kur'an-ı Kerim'den sonra İslam dininin ikinci ana kaynağı kabul edilmektedir. Bu eser kısaca *Sahih-i Buhari* olarak tanınmıştır. *Tecrid-i Sarih*, *el-Camiü's-Sahih* adlı kitabının belli ölçütler dâhilinde kısaltılmış şeklidir. Ahmet Naim'e verilen görev Buhari'nin *el-Camiü's-Sahih*'inin özetini (muhtasar), *Tecrid-i Sarih*'in tercüme ve şerhini yapmaktır. Bu eserin ilk üç cildinin tercüme ve şerhini yapan Ahmet Naim, çalışmasını tamamlayamadan vefat etmiştir.

Ahmet Naim; Arapça, Farsça ve Fransızca'yı çok iyi bilen, Doğu ve Batı kültürünü tam anlamıyla kavramış bir âlim ve düşünürdür. Onun üzerinde eseri bulunan Ahmet Naim, Cumhuriyet Dönemi'nde hadis ilmine önemli katkılar sağlamıştır.

Tecrid-i Sarih'in diğer ciltleri Kâmil Miras (Görsel 4.4) tarafından tercüme ve şerh edilmiştir. Türk âlimi ve siyaset adamı olan Kâmil Miras Darülfünun'un Ulum-i Âliye-i Diniyye Şubesinden (İlahiyat Fakültesi) mezun olduktan sonra birçok kurumda ders vermiştir. Eğitimin kalitesinin yükseltilmesiyle ilgili komisyonlarda da görev alan Kâmil Miras, Türkiye Büyük Millet Meclisinde 1927'ye kadar milletvekilliği yapmıştır.

Kâmil Miras, Ahmet Naim'in yaptığı üç ciltlik *Tecrid-i Sarih* tercüme ve şerh çalışmasına ilaveten dokuz ciltlik bir çalışma yapmış ve eser on iki cilt hâlinde yayımlanmıştır. Giriş özelliği taşıyan *Tecrid* tercümesinin birinci cildinde hadis usulü açısından önemli ve kapsamlı bilgilere yer verilmiştir. 1948'de tamamlanan eser, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanmış ve bu alanda büyük bir ihtiyacı karşılamıştır.

Buhari'nin *el-Camiü's-Sahih*'inin özeti ile *Tecrid-i Sarih*'in tercüme ve şerhinin yapılp Diyanet İşleri Başkanlığı adına yayımlanmasına Ahmet Hamdi Akseki'nin katkısı olmuştur (Görsel 4.5). Rifat Börekçi'nin isteği üzerine Diyanet İşleri Reisliği Hey'et-i Müşâvere azalığına tayin edilen Ahmet Hamdi Akseki daha sonra 1947'de Diyanet İşleri Reisliğine getirilmiştir. Bu vazifedeyken 9 Ocak 1951'de, Ankara'da vefat etmiştir. Arapça, Farsça ve İngilizce bilen Ahmet Hamdi Akseki son derece zeki, ileri görüşlü, devrindeki gelişmeleri takip eden, kendini devamlı olarak yenileyen ve taklide karşı olan bir din âlimidir. Pozitif bilimlere, akılcı anlayışa ve felsefi düşünceye ilgi duymuştur. Ahmet Hamdi Akseki, yazdığı eserlerle halkın din bilgisi ihtiyacının karşılanmasında da önemli rol oynamıştır. Türkçe dinî eserlerin az olduğu dönemde Ahmet Hamdi Akseki'nin *İslam Dini* kitabı Türkiye'de en çok okunan dinî kitaplardan biri olmuş ve imam hatip liselerinde uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur.

Cumhuriyet Dönemi'nde dinî düşünceye katkı sağlayan önemli âlimlerden bir diğeri İsmail Hakkı İzmirli (1869-1946) olmuştur. Çok yönlü bir İslam âlimi olan İsmail Hakkı İzmirli, İslami ilimlerin tüm dallarında eser vermiştir. Her biri başlı başına bir araştırma ürünü olan Kur'an ilimleri, hadis, ahlak, tasavvuf, mezhepler tarihi, Fıkıh, kelam, felsefe ve mantıkla ilgili çok sayıda kitap yazmış yetkin bir ilim ve fikir insanıdır. Onun İslam düşüncesine asıl katkısı, kelam düşüncesinde olmuştur. İsmail Hakkı İzmirli, cumhuriyet dönemi kelam ilminde yeni arayışları temsil eden bir âlim olarak tanınmıştır. O, *Yeni İlm-i Kelam* kitabını, kelam ilmini zamanın ihtiyaçlarına göre yeni bir metotla ele almak amacıyla yazmıştır.

Görsel 4.4: Kâmil Miras (1878-1957)

Görsel 4.5: Ahmet Hamdi Akseki (1887-1951)

Görsel 4.6: Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)

Ortaya koyduğu eserlerle Türkiye’de dinî düşünceye en çok katkı sağlayan âlimlerden biri de Ömer Nasuhi Bilmen [Görsel 4.6 (1883-1971)] olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti’nin beşinci Diyanet İşleri Başkanı olan Ömer Nasuhi Bilmen, fıkıh ve tefsir âlimidir. Her biri ayrı bir ilmî araştırma konusunu içeren, sayısı onun üzerinde kitap yazmıştır. Özellikle *Büyük İslâm İlmihali* adlı kitabı; Türkiye’de öğrencilerin, din görevlilerinin ve halkın ilgisine mazhar olmuş ve o dönemde iki buçuk milyondan fazla basılmıştır.

Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişte Hasan Basri Çantay, Ömer Rıza Doğrul, Konyalı Mehmet Vehbi gibi diğer İslam âlimleri de yazdıkları tefsir ve eserlerle dinî düşüncenin gelişimine büyük katkı sağlamışlardır.

Saltanat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerini yaşayan İslam âlimleri, bir ilim ve fikir insanı olarak Müslüman Türk toplumunun modernleşme sürecinde uğradığı sosyal ve kültürel değişikliği yakından takip etmişlerdir. Yazdıkları eser ve makalelerde bu konuda teşhis ve tahlillerde bulunmuşlardır. İslam toplumlarının iktisadi, siyasi, kültürel, ilmî vb. alanlarda geri kaldıkları bazı noktalarda gelişmesi ve ilerlemesi için çaba harcamışlardır. Geçiş dönemi İslam âlimleri, dinî düşüncenin çağın ihtiyaçlarına göre ve geçmişteki birikim yok sayılmadan yenilenmesi yönünde bir fikir ortaya koymuşlardır. Müslüman Türk toplumunun kendi millî ve manevi değerlerinden ödün vermeden Batı dünyasının bilim ve tekniğinin alınmasından yana olmuşlardır.

Diyanet İşleri Başkanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfı zamanla kendini geliştirmiş, kurdukları yayinevi ve yayımladıkları kitaplarla Türkiye’de dinî düşüncenin gelişimine öncülük etmiştir. Özellikle *TDV İslâm Ansiklopedisi* dünyada Müslümanlar tarafından hazırlanmış hem madde listesi hem de içerik açısından özgün olan ve telif niteliği taşıyan ilk ansiklopedidir.

TDV İslâm Ansiklopedisine her biri alanında uzman olan iki binin üzerinde yazar katkıda bulunmuştur. 1983’te hazırlanmaya başlanan *İslâm Ansiklopedisi*, 2016’da kırk altı cilde ulaşmış ve tamamlanmıştır. Başlangıcından günümüze kadar İslam dini, tarihi ve medeniyeti ile İslâm toplumlarına dair hemen her konuda güvenilir, doğru ve yeterli bilgi sunmayı hedeflemiştir. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İslam ilimleri ve İslam düşüncesinin yanı sıra beşerî ve sosyal bilimlerin farklı alanlarında yapılacak araştırmalar için kapsamlı bir kaynak olmuştur. Ayrıca çeşitli üniversiteler tarafından yapılan yayınlar ve ilahiyat fakültelerinde yazılan eserler de dinî düşünceye katkı sağlamaya devam etmektedir.

SIRA SİZDE

Cumhuriyetin ilk yıllarında dinî düşüncede yaşanan gelişmeleri dönemin koşullarıyla ilişkilendirerek yorumlayınız.

B. FELSEFİ DÜŞÜNCE

Modern Batı medeniyetini şekillendirdiği düşünülen akılcılık, bilimsellik, laiklik, ilerlemecilik gibi kavramlar Cumhuriyet Dönemi'ndeki politikaların özünü oluşturmaktadır. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti'nin en büyük ideali, toplumun ve devletin yeniden inşası için en uygun zemin olarak görülen ulus devletin Batılılaşma yoluyla çağdaşlaşması olmuştur. Eski kurum ve değerlerin yerine Batı'dan alınan değer ve kurumların toplumsal hayatta yaygınlaştırılması amaç edinilmiştir. Aydınlanma idealine inanan cumhuriyet aydınının üzerine düşen görev; siyasi iradeye amaçları doğrultusunda sanat, edebiyat vb. yollarla destek vermektir. Bu noktada anahtar rolü ise felsefe üstlenmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nde Felsefi Düşüncenin Gelişimi

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla ve ulus devlete geçişle topyekûn modernleşme süreci başlamıştır. Bu dönemde kurulan modern kurumlar da dâhil olmak üzere devletin bütün imkânları "yeni yurttaş/insan" ve "yeni toplum" idealini hayata geçirmek için kullanılmıştır. 1920 ve 30'lu yıllarda-siyaset, ekonomi, bilim, sanat, edebiyat vb. her şey bu amaç için seferber edilmiştir.

1940'lı yıllar başta Batı klasikleri olmak üzere varoluşçuluktan Marksizm'e kadar farklı düşünceleri içeren çok sayıda çevirinin yapıldığı bir dönemdir. Bu çeviriler hem dönemin dil ve kültür politikalarının yerleşip yaygınlık kazanmasında önemli rol oynamış hem de felsefe kültürünün yayılmasını ve felsefe dilinin işlevsellik kazanmasını sağlamıştır. Yine bu yıllarda Eski Yunanca ve Latince eğitime başlanmış, özellikle "hümanizma" (insancılık) ideali çevresinde çalışmalar yapılmıştır.

"Yeni yurttaş/insan" ve "yeni toplum" idealinin gerçekleştirilebilmesi için çağdaşlaşma yolunda esas alınan Batılı değerlerin temelini oluşturan felsefenin tanıtılması ve topluma yayılması gerektiğine inanılmıştır. Bu amaç doğrultusunda birçok eğitim kurumu ve dernek kurulmuş, çok sayıda dergi yayımlanmıştır. Hem devlet hem de sivil unsurlar tarafından gerçekleştirilen faaliyetler felsefenin kurumsallaşmasında ve kitlelere ulaşmasında önemli rol oynamıştır.

Türkiye'de felsefenin gelişip kurumsallaşmasında en büyük rol üniversiteleridir. Bununla birlikte Batı'da felsefe fakülteleri kurulmuşken Türkiye'de felsefe eğitimi; edebiyat, fen-edebiyat, eğitim, insan ve toplum bilimleri gibi çeşitli fakültelerin içinde kendine yer bulmuştur. Cumhuriyet Dönemi'nde felsefe eğitimi ilk kez 1933'te, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde verilmeye başlanmıştır. Ardından 1940'ta Dil Tarih Coğrafya Fakültesinde (DTCF) felsefe eğitimi başlamıştır. Felsefe eğitimi uzun bir süre sadece bu iki üniversitede verilmiştir. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde de 1949'da kuruluşundan itibaren felsefe eğitimi yer almıştır.

Görsel 4.7: Hans Reichenbach (1891-1953)

1977'de Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesinde, 1978'de Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde, 1983'te ODTÜ'de felsefe bölümü kurulmuştur. Bunları diğer üniversitelerde kurulan felsefe bölümleri takip etmiştir.

1933'te gerçekleştirilen Üniversite Reformu ile kapatılan Darülfünun'un yerine kurulan İstanbul Üniversitesinde, zamanın önde gelen pozitivistlerinden Hans Reichenbach [Hans Rayhinbah (Görsel 4.7)] başkanlığında felsefe bölümü kurulmuştur. Pozitivizmin bu dönemde güçlü bir etkisi vardır. Bilimin ilerlemenin anahtarı olduğu inancıyla felsefe de "bilim üstüne bir düşünce faaliyeti" olarak tasarlanmıştır.

1930'lu yıllarda davet üzerine Türkiye'ye gelip İstanbul Üniversitesinde görev yapmış olan Alman felsefecilerin, Türkiye'de yeni bir felsefeci tipinin oluşmasında önemli rolleri olmuştur. Bunlardan Viyana Çevresi'ne mensup olan Hans Reichenbach, görevi boyunca matematiksel mantık ve bilimsel felsefe dersleri vermiş ve Türkiye'de felsefenin bilim ekseninde gelişip yayılmasında etkili olmuştur. Ernst von Aster (Eğnst fon Asta) ile Walter Kranz (Valtağ Kağnz) ise felsefe tarihi çalışmalarına ağırlık vermiş ve bu alandaki çalışmaların önünü açmışlardır. Özellikle Reichenbach ve Ernst von Aster'nin etkisinde kalan Nusret Hızır, Macit Gökberk, Takiyettin Mengüşoğlu gibi felsefeciler Cumhuriyet Dönemi'ndeki felsefi düşüncenin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümü, ilk felsefe kurumu olmakla kalmayıp aynı zamanda daha sonra kurulan felsefe bölümlerinin de temelini oluşturmuştur. Bu bölümde yetişen veya hocalık yapan birçok araştırmacı, daha sonra kurulan üniversitelere geçmiş ve buralarda yeni felsefe bölümlerinin kurulması görevini üstlenmiştir. Türkiye'deki felsefe çalışmalarının çerçevesini ve yönünü uzun bir süre İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümü belirlemiştir.

Görsel 4.8: Mehmet Emin Erişirgil (1891-1965)

1935'te kurulan DTCF'ne Mehmet Emin Erişirgil'in (Görsel 4.8) dekanlığı döneminde felsefe bölümünü kurmak üzere Fransa'dan Profesör Olivier Lacombe [Olivie Lakomb (1904-2001)] getirilmiştir. Felsefe bölümü DTCF'de başlangıçta "Felsefe Zümresi" olarak yapılanmış ve bünyesinde sosyoloji, psikoloji ve pedagoji kürsüleri açılmıştır. DTCF Felsefe Bölümünün Türkiye'deki felsefe çalışmalarına en önemli katkısı, 1955'te Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı tarafından kurulan ve daha sonra Bilim Tarihi adını alacak olan İlim Tarihi Kürsüsü'nün kurulması olmuştur.

Cumhuriyet Dönemi'nde felsefi düşüncenin gelişmesinde felsefe derneklerinin de önemli katkısı olmuştur. Bu derneklerin başlıcaları şunlardır:

Türk Felsefe Cemiyeti (1927)

Hilmi Ziya Ülken'in öncülüğünde kurulan Türk Felsefe Cemiyeti, Cumhuriyet Dönemi'nin ilk felsefe derneğidir. Dernek, 1927'den itibaren *Felsefe ve İktisadiyat Mecmuası*'nı çıkarmaya başlamış ve aynı zamanda önemli felsefi tartışmalara mekân sağlayarak bir felsefe geleneği kurmayı hedeflemiştir.

Türk Felsefe Derneği (1949-1954)

İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümü'nün ilk kuşak öğretim üyelerinden Hilmi Ziya Ülken, Nermi Uygur, Bedia Akarsu gibi isimlerin Macit Gökberk'in öncülüğünde bir araya gelerek kurdukları felsefe derneğidir. Dernek, kısa sürede birçok felsefe etkinliğine ev sahipliği yapmış ancak uzun ömürlü olamamış ve kuruluşundan beş yıl sonra kapanmıştır.

Türkiye Felsefe Kurumu (1974)

İoanna Kuçuradi'nin girişimiyle ve Ankara Üniversitesinin desteğiyle kurulmuştur. Kurucuları arasında Prof. Nusret Hızır, Prof. Dr. Takiyettin Mengüşoğlu, Prof. Dr. Suat Sinanoğlu ve Doç. Dr. Cemal Yıldırım bulunmaktadır. Merkezi Ankara'da olan kurumun temel amacı, Türkiye'de felsefenin gelişmesini sağlayacak çalışmalar yürütmek olmuştur.

Kurum felsefe alanında çok sayıda çeviri ve telif çalışması yayımlamış, 2003'te Dünya Felsefe Kongresi'nin İstanbul'da yapılmasına öncülük etmiştir.

Türk Felsefe Derneği (1987)

İsmail Tunalı, Sevim Tekeli, Necati Öner, Mehmet Aydın, Necla Arat, Esin Kahya, Teoman Duralı, Şafak Hayri Ural, Kenan Gürsoy, Ahmet İnam, Mur-taza Korlaelçi gibi çok sayıda felsefecinin katılımıyla 1987 yılında Ankara'da kurulmuştur. Derneğin yayın organı olan *Felsefe Dünyası* felsefe alanının uzun soluklu dergilerinden biri olmuştur. Dernek felsefi düşüncenin gelişmesi ve yaygınlaşması amacıyla konferans, panel gibi çeşitli faaliyetler düzenlemektedir.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren, farklı düşünce ve anlayışlara sahip aydınlar tarafından felsefi nitelik taşıyan çeşitli dergiler yayımlanmış ve bu yayınlar artarak günümüze dek devam etmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nin ilk özel felsefe dergisi 1921'de Mustafa Şekip Tunç'un (Görsel 4.9) öncülüğünde yayımlanan *Dergâh Mecmuası* olmuştur. Bu dergide sezgiciliğin en önemli temsilcisi olarak kabul edilen Bergson'un (Beğgson) fikirleri esas alınmış, Yahya Kemal ve Ahmet Haşim gibi önde gelen isimler yazı kadrosunda yer almıştır.

1921-1925 yılları arasında Nazım Hikmet, Sadrettin Celal, Dr. Şefik Hüsnü gibi isimlerin bir araya geldiği *Aydınlık* dergisi çıkarılmıştır. Bu dergide materyalist bir felsefe ve sosyalist bir sanat anlayışını benimseyen görüşlere yer verilmiştir. Hilmi Ziya Ülken'in bir grup arkadaşıyla birlikte 1927'de yayımlamaya başladığı *Felsefe ve İktisadiyat* dergisi ise 1931 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Hilmi Ziya Ülken ayrıca 1930'lu yıllarda birçok derginin çıkmasına da öncülük etmiştir. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun (Görsel 4.10) 1934-1972 yılları arasında yayımladığı *İş ve Düşünce* dergisi, felsefe ve sosyolojiyi merkeze alan bir yayın anlayışına sahiptir. 1939'dan 1982'ye kadar aralıklarla çıkartılan Nurettin Topçu'nun *Hareket* dergisi, uzun soluklu yayınlar arasında yer almıştır.

Görsel 4.9: Mustafa Şekip Tunç (1886-1958)

Görsel 4.10: Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu (1901-1974)

Görsel 4.11: Teoman Duralı
(1947-2021)

1972'den 1980'e kadar aralıklarla yayımlanan *Felsefe Dergisi*, 1987'den itibaren Vehbi Hacıkadıroğlu öncülüğünde yayımlanan *Felsefe Tartışmaları*, 1991'den itibaren Necati Öner öncülüğünde yayımlanan *Felsefe Dünyası* dergileri Türkiye'deki felsefe çalışmalarına önemli katkılar sağlamıştır.

1990'lı yıllarda felsefe dergisi yayıncılığında büyük artış yaşanmıştır. *Cogito*, *Yeni Türkiye*, *Bilim ve Felsefe Metinleri*, *Divan*, *Doğu-Batı*, *Felsefelogos* ve *Us* bu dönemin öne çıkan yayınları olmuştur.

2000'li yıllarda üniversitelerin felsefe bölümleri felsefe dergisi yayıncılığında öne çıkmıştır. *Kaygı*, *Yeditepe'de Felsefe*, *FLSF*, *Temâşâ* bunlardan birkaçıdır. Ayrıca Teoman Duralı (Görsel 4.11) yönetiminde yayımlanan *Kutadgu Bilig*'in yanı sıra, *Baykuş Felsefe Yazıları Dergisi* ve *Beyt'ül Hikme* 2000'li yılların öne çıkan felsefe dergileri olmuştur.

SIRA SİZDE

Devrimlerle ve özellikle de dil devrimiyle üniversite reformu arasında gözden kaçmaz bir ilişki vardır. Aslında, felsefenin bir ulus-devlet eliyle yeniden kurulmasının ne demek olduğu sorusunu bu dönemde tüm Avrupa konjonktürünü hesaba katarak daha da özgül bir hale getirebiliriz. 1933'te sadece ülkemizin meselesi değildir "üniversite reformu". Bu tarihler Avrupa'da ve özellikle de Almanya'da "üniversite reformu"nun, yani üniversitenin "yeniden" kurulması gereğinin tartışıldığı yıllardır. Dönem üniversite reformları dönemidir, üniversitelerin -buna Darülfünun da dahil- yeni değerlere ayak uyduramadıkları için eleştirildikleri dönemdir. (...) Amacımız Cumhuriyete uygun kuşaklar yetiştirmektir. Batı'nın uygarlığının belirleyici özelliği felsefesi ise, bunun sistemli olarak öğretilmesinin eğitim seferberliğinin bir parçası haline getirilmesi gerekir.*

Zeynep Direk, *Türkiye'de Felsefenin Kuruluşu*, s. 76.
(Kısaltılmıştır.)

Bu metinden hareketle Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen eğitim seferberliği ile üniversite reformu ve felsefenin gelişimi arasında nasıl bir ilişki kurulabilir? Yorumlayınız.

C. BİLİMSEL DÜŞÜNCE

Cumhuriyet Türk toplumu için hem yeni bir yönetim şeklini hem de çağdaş yaşamı temsil etmektedir. Başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere diğer yönetici kadro, çağdaş yönetim ve yaşam şeklini akıl ve bilim rehberliğinde oluşturmak istemiştir. Bu doğrultuda, Türk toplumunu çağdaş yaşama ulaştırmak adına pek çok toplumsal ve ekonomik reform gerçekleştirilmiştir.

Cumhuriyet'in ilanını takip eden süreçte devletin bilim ile olan ilişkisi iki boyutta şekillenmiştir. Birincisi, Türk toplumunun ihtiyacı olan ekonomik kalkınmada bilim ve teknolojiyi yakından takip edecek sanayileşme politikalarının oluşturulmasıdır. Diğeri ise Türk toplumunu akla ve bilimsel düşünceye dayalı çağdaş yaşam çatısı altında bütünleştirecek ve millî kültür, dil ve tarih gibi değerleri ön plana çıkaracak toplumsal reformların gerçekleştirilmesidir.

Cumhuriyet Dönemi'nde Uygulanan Bilim Politikaları

Bilim politikası; her türlü bilimsel, teknolojik ve yenilikçi faaliyetlerin toplumsal amaçlar doğrultusunda yönlendirilmesi ve denetlenmesi için farklı düzeylerde politikalar tasarlanıp uygulanmasıdır. Bilimsel ve teknolojik gelişmeler devlet tarafından desteklenerek politikalar oluşturulmaktadır. Bilim ve teknoloji politikalarının belirledikleri amaçlar; ekonomik açıdan kalkınma, refah, çevre ve savunma gibi alanları geliştirmeye yönelik amaçlar olarak gösterilmektedir.

Bilimin bir devlet politikası olarak eğitim, savunma ve sağlık gibi alanlarda kullanılması XX. yüzyılda olmuştur. Bu yüzyılda bilim, devlet çatısı altında, kurumsal bir kimlik içinde bizzat devlet tarafından veya devlet desteğiyle planlı olarak hazırlanan ve hukuki teminatla korunan politikalar hâlini almıştır.

Cumhuriyetin İlk Yıllarından 1960'a Kadar Bilim Politikaları

Mustafa Kemal Atatürk, bir ülkenin savaş alanlarında kazandığı başarıyı bilim ve kültür alanında ortaya koyacağı başarılarla taçlandırmadığı sürece varlığını uzun yıllar koruyamayacağını belirtmiştir. Atatürk, bir taraftan yeni siyasal yapıyı biçimlendirmeye çalışırken bir taraftan da bilim ve kültür alanında dayanılması gereken temellerin neler olması gerektiği konusunda çalışmayı da ihmal etmemiştir. Batı'nın gelişmişliğinin altında yatan temel faktörün bilimsel faaliyetler olduğunu fark etmiştir. Atatürk, bu gerçekliği tüm halka anlatabilmek için 22 Eylül 1924'teki Samsun ziyaretinde "Hayatta en hakiki yol gösterici ilimdir, fendir." sözünü söylemiş ve aslında bu sözle Cumhuriyet'in dayandırılacağı esasları da özetlemiştir. İçinde bulunulan çağın ve getirdiği yaşam biçiminin bilimsel bilgiye dayandığını, gerçek gücün bu bilgi olduğunu her fırsatta vurgulamıştır. Atatürk, "Türk milletinin yürümekte olduğu ilerleme ve medeniyet yolunda, elinde ve kafasında tuttuğu meşale müspet ilimdir." diyerek Cumhuriyet'in ilanından sonra bu düşüncelerini uygulamaya geçirecek çalışmalara başlamıştır.

Atatürk Türk milletinin ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin uygarlık dünyasında hak ettiği yeri alabilmesi için inkılaplar yapmıştır. Atatürk'ün yaptığı inkılapların dayandığı temel "bilim" ve "bilimsel düşünce" olmuştur. Atatürk'ün eğitim, dil, tarih, sanat, kültür, ekonomi gibi çeşitli alanlarda da bilimsel kongreler ve kurultaylar düzenlemesi bilime ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

Atatürk kültür ve bilimi bir bütün olarak ele almıştır. Bu konuda teknik elemanları yetiştirmek; memleket davalarının ideolojisini anlayacak, anlatacak, nesilden nesile yaşatacak fert ve kurumları oluşturmak gerektiğine inanmıştır. Bu amaçlar doğrultusunda henüz Cumhuriyet ilan edilmeden önce ve Cumhuriyet'in ilanından sonra çeşitli eğitim politikaları geliştirilmiştir. Bu dönemde eğitim meselesi ilk defa 1921 tarihli Maarif Kongresi'nde ele alınmıştır. Bu yıllarda eğitim, Osmanlı'dan kalan medrese ve Batı tipi okulların bir arada olduğu karmaşadan ibarettir.

Görsel 4.12: Atatürk yeni Türk harflerini halka öğretirken (20 Eylül 1928, Kayseri)

Bu konuda ilk adım, 1924'te Tevhid-i Tedrisat'ın kabul edilmesiyle gerçekleşmiştir. Böylece millî ve çağdaş eğitim sisteminin temeli atılmıştır. 1928'de Latin Harfleri Kanunu'nun kabul edilmesiyle alfabe ile ilgili sıkıntıların giderilmesi sağlanmıştır (Görsel 4.12). Türk diliyle bilimsel faaliyetler gerçekleştirilmeye başlanmış, Türk Dili Tetkik Cemiyeti (Türk Dil Kurumu) 12 Temmuz 1932'de Atatürk'ün talimatıyla kurulmuştur. Cemiyetin amacı, Türk dilinin zenginliğini meydana çıkarmak ve onu

dünya dilleri arasındaki değerine erdirmektir.

Eğitim kurumlarının çağdaş hâle getirilmesi ve temel bilimlerin okul müfredatında yer alması için Atatürk'ün isteği üzerine Amerikalı pedagog John Dewey (Con Devî) ülkeye davet edilmiştir. Dewey, Millî Eğitim Bakanlığına millî eğitimin düzenlenmesine yönelik bir rapor sunmuştur. Bu raporda kapsamlı bir eğitim planının yapılması ve uzun vadede uygulanması, mevcut eğitim anlayışının değiştirilerek okulların özellikle köy bölgelerinde sağlık kurumlarıyla birlikte açılması, sanayi kollarına dair eğitimin gerçekleştirilmesi gibi konular yer almıştır.

Eğitim Kurumları

Cumhuriyet'in eğitim politikası, millî ve çağdaş eğitimi vatanın her köşesine yaymayı ve ülkede bilim ortamının sağlanmasına zemin hazırlamayı amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda millet mektepleri, halkevleri ve halk odaları, köy enstitüleri ve üniversiteler açılmıştır.

a) Millet Mektepleri

1928 yılında yapılan Harf Devrimi'nin ardından halkın yeni alfabeyi öğrenebilmesini kolaylaştırmak ve halka okuma yazma öğretmek için 1929'dan

Görsel 4.13: Elmacık Millet Mektebi

itibaren millet mektepleri açılmıştır. 1933 yılına gelindiğinde ise ülkedeki millet mektebi sayısı 54 bin civarındadır. Bunların büyük çoğunluğu köylerde yer almıştır. Millet mekteplerinin (Görsel 4.13) ülkede ve özellikle köylerde yaygınlaşması Cumhuriyet'in halkçı eğitim anlayışının uygulanmasını ve bu sayede kadın-erkek herkesin eşit şartlarda eğitilerek çağdaş toplum yaşantısına dâhil olmasını sağlamıştır.

Halkevleri ve Halk Odaları

Halkevleri Cumhuriyet'in halkçı eğitim anlayışının halka tanıtılmasında önemli bir araç olarak görülmüştür. 1932'de kurulan halkevlerinin 1941 yılındaki sayısı 389'u bulmuş, halk odalarının sayısı ise 217'ye yaklaşmıştır. İçinde dil-edebiyat, güzel sanatlar, kütüphanecilik, tarih ve müze, spor, sosyal yardım, fizik, kimya, elektrik, Türkçe ve yabancı dil kursları gibi şubeleri olan halkevleri ve halk odalarında 1942 yılına kadar toplam 5000 konferans, 1800 konser verilmiş, 1500 civarında da sinema gösterimi ve daha pek çok faaliyet gerçekleştirilmiştir.

b) Köy Enstitüleri

Atatürk hayattayken 1936 yılında faaliyete geçmesi planlanan, köylüye günlük hayata yönelik eğitim vermeyi ve köylü halkın çağdaş yaşama katılmasını amaçlayan köy enstitüleri 1942'de açılabilmiştir. Dönemin Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in de desteğiyle köy enstitüleri 20 farklı bölgede kurulmuştur. Bu sayede Anadolu köylüsü çiftçilik de dâhil olmak üzere eğitim ve sağlık gibi alanlarda eğitim almıştır.

c) Üniversiteler

Osmanlılar Dönemi'nde, askeri gerekçelerle ve özellikle Fransızların yardımıyla mühendislik, tıp ve harp okulları kurulmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Avrupa'daki modellere uygun üniversite kurma girişimleri olmuş ancak 1900'e gelinceye kadar bu girişimlerden bir netice alınmamıştır. 1900 yılında İstanbul'da Darülfünun adıyla kurulan yüksek eğitim kurumu, Batılı örneklerle uygun olarak oluşturulmuş ilk Türk üniversitesi olarak kabul edilmektedir.

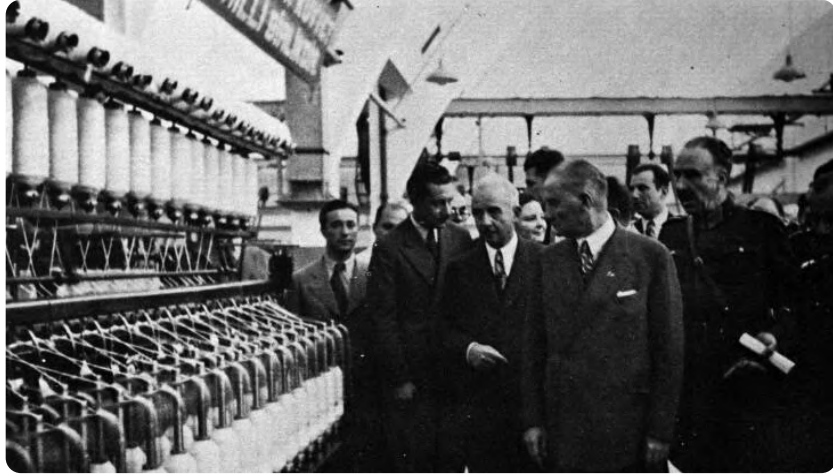
1933'te Darülfünun, Almanya'dan Türkiye'ye gelen bilim adamlarının yardımıyla yeniden düzenlenmiş ve İstanbul Üniversitesi adıyla öğretime açılmıştır.

İstanbul Üniversitesinde Almanya'da Nazi yönetiminden kaçarak Türkiye'ye gelen Alman bilim insanlarının ve yurt dışında yetişen Türk bilim insanlarının görev alması sağlanmıştır. Alman hocalar, zamanın en gelişmiş üniversite modeli olan ve bilimsel araştırmayı esas alan Alman üniversite modelinin İstanbul Üniversitesinde uygulanmasını sağlamışlardır. Gerçekleştirilen bu reformla birlikte İstanbul Üniversitesinde yeni bir yönetim yapılanmasına gidilmiş, bilim dalları modern esaslara oturtulmuştur. Türkiye'nin ikinci üniversitesi, 1944 yılında kurulan İstanbul Teknik Üniversitesidir. 1946 yılında da Ankara Üniversitesi kurulmuştur.

Yükseköğretimi sistemleştirmek amacıyla 1946 yılında Üniversiteler Kanunu çıkarılmıştır. Üniversiteler Kanunu ile üniversitelerin diğer kamu kuruluşlarıyla ve özel kuruluşlarla iş birliğine dayalı, ülkenin ihtiyaçlarını gözetken ulusal nitelikte bilimsel araştırmalar yapacak şekilde düzenlenmesi, sonraki yıllarda belirlenecek olan bilim ve teknoloji politikalarının çekirdeğini oluşturmuştur.

Araştırma ve Geliştirme Kurumları

Bilginin üretilmesinde ve geliştirilmesinde en az üniversiteler kadar önemli görevleri olan başka kurumlara da gereksinim duyulmuştur. Bu nedenle bilimin yerleşmesini, yaygınlaşmasını, toplumsallaşmasını ve aynı zamanda bilim ve teknoloji alanında gerekli olan atılımların yapılmasını sağlamak amacıyla çeşitli araştırma ve geliştirme kurumları açılmıştır. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında, ekonomik ve kültürel altyapının yetersiz olmasından kaynaklanan sorunlar nedeniyle pek çok alanda olduğu gibi bilim ve teknoloji alanında da gelişme ve ilerleme oldukça yavaş olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında bilimsel çalışmalar yürütülmesi amacıyla pek çok bilimsel araştırma merkezi ve enstitü kurulmuştur. Bunlar arasında Adana Bölge Pamuk Araştırma Enstitüsü (1924), Rize Çay Araştırma Enstitüsü (1924), Eskişehir ve Adapazarı Zirai Araştırma Enstitüleri (1926), Orta Anadolu Zirai Araştırma Enstitüleri (1927), Tekel Enstitüsü (1927) sayılabilir. Bunların dışında ayrıca Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü (1925), Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü (1928), Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (1935), Türk Tarih Kurumu (1935), Nazilli Basma Fabrikası [Görsel 4.14 (1937)] gibi tesisler kurulmuştur.

Görsel 4.14: Atatürk Nazilli Basma Fabrikası'nın açılışında (9 Ekim 1937)

a) Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü

Adını Cumhuriyet Dönemi'nin ilk Sağlık Bakanı Refik Saydam'dan alan Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü 27 Mayıs 1928 tarihinde Ankara'da kurulmuştur. Sağlık Bakanlığına bağlı olan enstitünün hizmetleri üretim, kontrol, teşhis ve eğitim olmak üzere dört ana grupta toplanmaktadır. Aşı, serum üretimi ve kontrolü, ilaç kontrolü, gıda kontrolü, pestisit kontrolü; adli tıbbı da yardımcı olan toksikolojik çalışmalar, kan ürünleri üretimi, halkın sağlığına hizmet eden rutin mikrobiyolojik, biyokimyasal, hematolojik tahliller ve ayrıca mikrobiyoloji, biyokimya, farmakoloji bilim dallarında asistan eğitimi de kurumun etkinlikleri arasında yer almaktadır. Hıfzıssıhha Enstitüsü, sağlam insanın hasta olmaması ve korunması için gereken tedbirleri alan, koruyucu sağlık hizmeti veren bir kurumdur.

b) Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA)

1935 yılında kurulmuş olan Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığına bağlı bir kamu iktisadi teşebbüsüdür. MTA; maden ve taş ocaklarının araştırılması, maden ocaklarının daha verimli bir şekilde çalışması ve araştırmaların düzgün bir şekilde yürütülmesi, jeolojik ve jeofizik bakımından incelemelerin etüt ve laboratuvarlarda gerçekleştirilmesi amacı ile kurulmuştur. MTA ile madencilik sektöründe çalışacak uzman ve teknik ekip yetiştirilmesi de amaçlanmıştır.

c) Kandilli Rasathanesi

Kandilli Rasathanesi, 1868 yılında Rasathane-i Amire adıyla kurulmuştur. 1894 Büyük İstanbul Depremi'nin ardından II. Abdülhamit'in İtalya'dan getirttiği cihazlarla deprem araştırmalarına başlanmıştır. Türkiye'de astronomi ve jeofizik çalışmalarının öncülerinden Fatin Gökmen zamanında, 1911 yılında rasathane İcadiye Tepesi'ne (Üsküdar/İstanbul) taşınmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde rasathaneye yeni sismoloji aletleri satın alınmıştır.

Görsel 4.15: Kandilli Rasathanesi Astronomi Laboratuvarı

1936'da ilk kez Kandilli Rasathanesi adını alan kurum, sismik gözlemlerin yanı sıra astronomik gözlemlere de kesintisiz olarak devam etmiştir. Rasathane, 1982 yılında Boğaziçi Üniversitesine bağlanmasından sonra eğitim ve araştırma faaliyetlerine başlamış ve Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Merkezi adını almıştır (Görsel 4.15).

ç) Türk Tarih Kurumu

Cumhuriyet Dönemi'nde çağdaş tarihçiliğin geliştirilmesine tarih araştırmalarının kurumsallaştırılmasıyla başlanmıştır. Atatürk'ün direktifi üzerine 15 Nisan 1931'de Türk Tarih Tetkik Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyet 3 Ekim 1935'te Türk Tarih Kurumu adını almıştır. Cemiyetin ana görevi Türk tarihini gerçekler dışına çıkmadan belgelere dayalı olarak araştırmak, yazmak, yayınlamak ve dünyaya duyurmaktır (Görsel 4.16).

Görsel 4.16: Atatürk I. Türk Tarih Kongresi'nde (2-11 Temmuz 1932)

Görsel 4.17: TÜBİTAK

1960 Sonrası Bilim Politikaları

1960'tan sonra bilim politikaları daha sistematik hâle getirilmiş, bilim ve teknoloji politikasını etkileyen kurumlar kurulmuştur. Devlet Planlama Teşkilatının (DPT) 1961'de kurulmasından sonra 1963'te Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (BYKP) uygulamaya konulmuştur. Kalkınma planında açıklanan bilim ve teknoloji politikalarının uygulanması amacıyla da 1963 yılında Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) kurulmuştur. TÜBİTAK (Görsel 4.17), bilim ve teknoloji politikalarının belirlenmesinde Türkiye'deki öncü

kuruluş olup kurulduğu yıldan itibaren akademi ve sanayi kolları içerisinde iş birliği sağlamayı ve bilimsel çalışmaları desteklemeyi amaçlamıştır.

Birinci, ikinci ve üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planları'nda bilim ve teknoloji alanında izlenen ana politika doğa bilimlerinde temel ve uygulamalı araştırmaların desteklenmesi olarak gerçekleştirilmiştir. Bilim ve teknoloji politikasının kalkınma planlarında yer alması ilk kez Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1979-1983) yer almıştır.

SIRA SİZDE

TÜBİTAK'ın görevlerini ve kuruluş amacını araştırınız. Araştırma sonuçlarınızı bir sunum hâline getirerek sınıfta arkadaşlarınızla paylaşınız.

1980'li yıllar Türk bilim ve teknoloji politikası açısından önemli adımlara sahne olmuştur. TÜBİTAK tarafından planlanan dönemin başlangıcından bu yana resmî bir belge olmaksızın sürdürülen bilim ve teknoloji politikaları, 1983 yılında 300 kadar bilim adamı ve uzmanın katılımıyla hazırlanan "Türk Bilim Politikası: 1983- 2003" belgesiyle ilk kez ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmuştur. Bu belgenin amacı, Türkiye'deki bilimsel ve teknolojik araştırmaları sistematik bir biçimde, belirli bir hedefe yöneltmek ve bilimsel bulguların kısa sürede toplum refahını artırıcı alanlarda kullanılmasını sağlamak olarak belirlenmiştir. Bu çalışma ile aynı zamanda Türkiye'de ilk defa uluslararası normlarla uyumlu olarak Türkiye'nin Ar-Ge kapasitesi, insan gücü ve harcamaları tespit edilmiş; bilimsel alanda uzun vadeli hedefler belirlenmiştir. Ancak bu belge hükûmet tarafından yürürlüğe konulduktan sonra kaldırılmıştır. Bu belgenin olumlu yönü ise 1983 yılında bakanlar, DPT, Yükseköğretim Kurulu (YÖK), TÜBİTAK ve Türkiye Atom Enerjisi Kurumu'nun (TAEK) başkanlarından oluşan "Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu"nu ortaya çıkarmış olmasıdır. Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu (BTYK) günümüzde de ulusal bilim ve teknoloji politikalarının belirlenmesinden sorumlu en üst düzey karar organı olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

Cumhuriyet'in kurulmasından 1990'lı yılların başlarına kadar izlenen politika; Türkiye'nin matematik, fiziki bilimler, mühendislik ve sağlık bilimleri ile tarım bilimleri alanlarında yetkinleşmesi ve bilimsel gelişmelere katkıda bulunan ülkeler arasında saygın bir yer kazanması olmuştur. 1993 yılında TÜBİTAK tarafından hazırlanan "Türk Bilim ve Teknoloji Politikası: 1993-2003" adlı belge, Türkiye'nin bilim ve teknoloji politikası konusundaki temel belgesi olmuştur. Bu belgede Türkiye'nin bilim ve teknolojiye bulunduğu durumla ilgili saptamalar yapılmış, bilim ve teknolojiye ana hedefler ve öncelikli alanlar belirlenmiş, belirlenen hedeflere ulaşmak için alınması gereken önlemler ortaya konmuştur. "Türk Bilim ve Teknoloji Politikası: 1993-2003" belgesi bundan sonraki Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu toplantılarında alınan kararların birçoğunun temelini oluşturmuştur.

24 Aralık 2001 Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu toplantısında "Vizyon 2023: Bilim ve Teknoloji Stratejileri" olarak belirlenen yeni bir politika yürürlüğe girmiştir. Türkiye için hâlâ geçerliliğini koruyan "Vizyon 2023 Projesi" Cumhuriyet'imizin 100. yılında Atatürk'ün işaret ettiği muasır medeniyet seviyesine ulaşma hedefi doğrultusunda; bilim ve teknolojiye hâkim, teknolojiyi bilinçli kullanan ve yeni teknolojiler üretebilen, teknolojik gelişmeleri toplumsal ve ekonomik faydaya dönüştürme yeteneği kazanmış bir refah toplumu yaratmayı hedeflemektedir.

SIRA SİZDE

Türkiye'de savunma sanayisi alanında çalışma yapan kurumlarla ilgili araştırma yapınız. Yaptığınız çalışmayı sunum hâline getirerek sınıfta arkadaşlarınızla paylaşınız.

Cumhuriyet Dönemi'nin Önemli Bilim İnsanları

Cumhuriyet Dönemi'nde yaratılan olumlu koşullara bağlı olarak üstün nitelikli, yaptıkları çalışmalarla bilimin pek çok dalına katkıda bulunmuş ve bu katkılarından dolayı uluslararası bilim ödüllerine layık görülmüş çok sayıda Türk bilim insanı yetişmiştir.

Cahit Arf (1910-1997)

Cahit Arf (Görsel 4.18), yükseköğrenimini 1932'de Fransa'da tamamlamıştır. 1964 yılında Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumunun (TÜBİTAK) ilk bilim kurulu başkanı olmuştur. Ülkemizde matematiğin simgesi haline gelen Ord. Prof. Dr. Cahit Arf, cisimlerin kuadratik formlarının sınıflandırılmasında ortaya çıkan ve kendi adıyla anılan "Arf Sabiti", "Arf Halkaları" ve "Arf Kapanışları" gibi terimleri bularak matematik ve bilim dünyasına önemli katkılarda bulunmuştur. Bunların yanında Alman matematikçi Helmut Hesse'yle (Helmut Hesse) Hesse-Arf kuramını geliştirmiştir. Yaptığı çalışmalar sonucunda, İnönü Armağanı (1943) ve TÜBİTAK Bilim Ödülü'nü (1974) kazanmıştır.

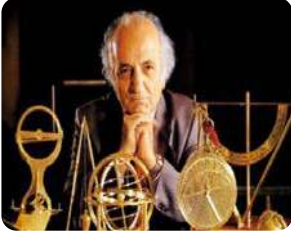
Görsel 4.18: Cahit Arf

Hatice Nüzhet Toydemir Gökdoğan (1910-2003)

Prof. Dr. Hatice Nüzhet Toydemir Gökdoğan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kadın astronomu, dekanı ve senatörüdür. Atatürk'ün isteğiyle Fransa'da Lyon Üniversitesinde Matematik-Fen lisans öğrenimine devam etmiştir. Paris Rasathanesinde staj yaptıktan sonra memlekete geri dönmüştür. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Astronomi Enstitüsüne ilk Türk doçenti olarak atanmıştır. İstanbul Üniversitesine gözlemevi kurulmasına dair önemli çalışmalar yapmıştır. Türk Matematik Derneğinin ve Türk Üniversiteli Kadınlar Derneğinin kurucularındandır. Türk Astronomi Derneğini kurmuş ve yirmi yıl kadar başkanlığını yapmıştır. TÜBİTAK Ulusal Gözlemevinin kurulmasında da rol oynamıştır.

Aydın Sayılı (1913-1993)

Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı Harvard Üniversitesi, Fen ve Edebiyat Fakültesinde fizikten master derecesi aldıktan sonra aynı üniversitede bilim tarihi eğitimine başlamıştır. 1942 yılında "İslam Dünyasında Bilim Kurumları" başlıklı tezi ile Harvard Üniversitesinden doktora derecesini almıştır. Bu doktora, dünyada bilim tarihi alanında verilen ilk doktora derecesi olarak bilinir. 1955 senesinde Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde bilim tarihi kürsüsünü kurarak bilim tarihçiliğinin Türkiye'de yerleşmesini sağlamıştır.

Fuat Sezgin (1924-2018)

Görsel 4.19: Fuat Sezgin

Fuat Sezgin, bilim tarihi ve özellikle İslam bilim tarihi alanlarında yaptığı araştırmalar ve ortaya koyduğu çalışmalarla tanınmaktadır (Görsel 4.19w). İslam bilim tarihine ait beş aletin çizimini yapan Alman fizikçi Eilhard Wiedemann'dan sonra, incelediği kitaplardaki Müslüman bilim insanları tarafından yapılmış yaklaşık sekiz yüz adet bilimsel aletin yeniden çizimini yapmış ve bunları Frankfurt Johann Wolfgang Goethe (Yohan Volfang Göte) Üniversitesinde kurduğu Arap-İslam Bilimler Tarihi Araştırmaları Müzesinde sergilemiştir. Fuat Sezgin Almanya'dan sonra ikinci bir müzeyi de 2008 yılında İstanbul'da İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi adıyla kurmuştur. Ömrünü İslam bilim tarihi çalışmalarına adan Fuat Sezgin bu alanda yaklaşık bin dört yüz civarında kitap yazmıştır. Onun en büyük amacı İslam kültürü çevresinde unutulmuş olan bilimsel geçmişi hatırlatmak, bilimsel araştırma şevkini aşılamak ve öz güven oluşturmaktır. En önemli eserleri arasında yer alan ve on sekiz ciltten oluşan Arap-İslam Bilim Tarihi adlı eseridir.

Mahmut Gazi Yaşargil (1925-)

Görsel 4.20: Mahmut Gazi Yaşargil

Prof. Dr. Mahmut Gazi Yaşargil (Görsel 4.20) Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesindeki eğitiminin ardından İsviçre'nin Basel kentinde yüksek lisansını yapmış ve aynı yerde nöroşirürji (beyin ve sinir cerrahisi) uzmanlığını almıştır. 30 Ekim 1967 tarihinde, Zürih'te cerrahi mikroskop kullanarak ilk beyin baypas ameliyatını gerçekleştirmiştir. Bu başarısı ile nöroşirürji dünyasında kendinden bahsettirmeye başlayan Yaşargil, cerrahi alanında kullanılan ekipmanları yetersiz bularak bu alanda yeni arayışlar içine girmiştir. Beyin ameliyatlarında kullandığı mikroskop, bu alanda çığır açmıştır. Amerikan Beyin Cerrahları Birliği tarafından "Yüzyılın Adamı" seçilmiştir.

Oktaý Sinanođlu (1935-2015)

Kimya, moleküler biyofizik ve biyokimya alanlarında önemli buluşlara imza atan Türk bilim insanı Prof. Dr. Oktay Sinanoğlu (Görsel 4.21), kimya mühendisliği okumak üzere ABD'ye gitmiştir. 1960'ta Yale Üniversitesinin 300 yıllık tarihinde "en genç profesör" ünvanını almıştır. 1964 senesinde Yale Üniversitesinde Teorik Kimya Bölümünü kurmuştur. "Atom ve Moleküllerin Çoklu Elektron Kuramı" (1961), "Çözgeniter Kuramı" (1964), "Mikrotermodinamik" (1974) ve "Değerlik Kabuğı Etkileşim Kuramı" (1983) ile bilim tarihinde çığır açan buluşlara imza atmıştır. 1966 yılında kimya dalında TÜ-BİTAK Bilim Ödülü'nü kazanmıştır. Nobel'e iki kez aday gösterilen ilk Türk bilim insanı ve Amerikan Bilim ve Sanat Akademisinin ilk Türk üyesidir.

Görsel 4.21: Oktay Sinanoğlu

SIRA SİZDE

Oktay Sinanoğlu, Türkiye'de bulunduğu dönemde çalışmalarını daha çok toplumda bir Türkçe bilinci oluşturmaya adanmıştır. Türkçenin yabancı dillerin istilası altında olduğunu vurgulamıştır. Eğitim dilinin Türkçe olması gerektiğini ve yabancı dilin takviyeli olarak öğretilmesinin gerekliliğini savunmuştur. Dilimizdeki yabancı kökenli bazı kelimelere çeşitli karşılıklar öneren Oktay Sinanoğlu, matematiksel yapısından dolayı Türkçenin en iyi bilim dili olduğunu da belirtmiştir.

Bu metinden hareketle Oktay Sinanoğlu'nun Türkçe ile ilgili fikirleri hakkında sizin düşünceleriniz nelerdir?

Aziz Sancar (1946-)

Prof. Dr. Aziz Sancar (Görsel 4.22) akademisyen, biyokimyager ve moleküler biyologdur. 1997 yılından beri ABD'deki Kuzey Carolina Üniversitesinde çalışmalarına devam etmektedir. DNA onarımı, hücre dizilimi, kanser tedavisi ve biyolojik saat üzerinde çalışmalarını sürdürmektedir. 2005 yılında bilim dünyasının en prestijli üyelikleri arasında yer alan ABD Ulusal Bilimler Akademisine seçilerek bu akademiye seçilen ilk Türk bilim insanı olmuştur. 2006 yılında Türkiye Bilimler Akademisine aslı üye olarak seçilmiştir. Sancar, hücrelerin hasar gören DNA'ları nasıl onardığını ve genetik bilgisini koruduğunu haritalandıran araştırmaları ile 2015 yılında Nobel Kimya Ödülü'nü kazanmıştır.

Görsel 4.22: Aziz Sancar

Bilgi Notu

Nobel Ödülü'nü bilim alanında alan ilk Türk olan Aziz Sancar, "Beni ödüle götüren, Atatürk'ün ve Türkiye Cumhuriyeti'nin yaptığı eğitim devrimidir. Dolayısıyla bu ödülün sahibi, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'ni temsil eden Anıtkabir Müzesi'dir." diyerek Nobel Ödülü ile madalya ve sertifikasını Anıtkabir'e teslim etmiştir. Sancar'ın ödülü Anıtkabir'de yer alan Atatürk ve Kurtuluş Savaşı Müzesi içinde kendisine ayrılan özel alanda sergilenmektedir.

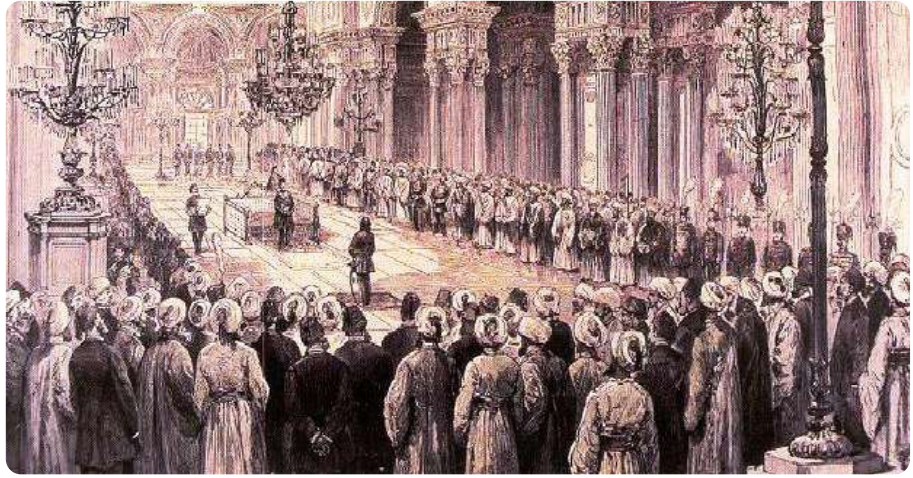
SIRA SİZDE

Türk bilim insanlarından Engin Arık, Halil İncalcık ve Hulusi Behçet'in bilim dünyasına yaptıkları katkılarla ilgili araştırma yapınız. Araştırma sonuçlarınızı bir sunum hâline getirerek sınıfta arkadaşlarınızla paylaşınız.

Ç. SİYASİ DÜŞÜNCE

Cumhuriyet Dönemi İnkılaplarının Temel Özellikleri ve Türk Düşünce Hayatına Etkileri

Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleştirilen inkılapların Türk toplumunun modernleşmesinde önemli bir etkisi olmuştur. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı (1839) ile başlayıp I. Meşrutiyet'in ilanıyla [Görsel 4.23 (1876)] hız kazanan Türk modernleşmesi, Cumhuriyet Dönemi'nde dönüşüm sürecine girmiştir. Bu dönüşümle birlikte yapılan inkılaplar, kurumsal ıslahat çizgisinden ayrılarak tamamen çağdaşlaşma ve yeniden yapılanma şeklinde oluşum göstermiştir. Değişim sürecinde akıl ve bilim rehber edinilmiş; inkılapların kültürel, sosyal, ekonomik ve hukuksal çerçevede bir bütünlük göstermesi sağlanmıştır. Millî yapının korunması ve yeniliklerin bu yapı içerisinde eritilmesi esas alınmıştır.

Görsel 4.23: Meclis-i Mebusan'ın açılış törenini tasvir eden gravür [1877 (Dolmabahçe Sarayı, İstanbul)]

Tam bağımsızlık, demokrasi, çağdaşlaşma, millî egemenlik, akılcılık, birlimsellik, kültürel zenginlik, birlik, beraberlik Atatürk inkılaplarının temel ve ortak özelliklerini oluşturmuştur. Bu bağlamda Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleştirilen inkılapların dayandığı temel özellikler sırasıyla şöyledir:

Görsel 4.24: Mustafa Kemal Paşa, Büyük Taarruz öncesi hazırlıkları incelerken (1 Nisan 1922)

Vatan ve Millet Sevgisi: Cumhuriyet Dönemi'nde vatan ve millet sevgisi maddi ve manevi değerlerin bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. "Vatanın her karış toprağı, vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça terk edilemez." diyen Atatürk (Görsel 4.24), vatan sevgisini bu şekilde ifade etmiştir. Türklerde vatan sevgisi Metehan'dan günümüze kadar ulaşan önemli bir mefhumdur. Yurt edinilmiş ve üzerinde yaşanan topraklar vatan olarak algılanmış ve varlığın önemli bir gerekçesini oluşturmuştur.

Bağımsızlık ve Özgürlük: Türk milleti, tarihî süreç içerisinde bağımsızlık ve özgürlüğe önem vermiş bir toplum yapısı sergilemiştir. Millî Mücadele’de birçok güçlkle karşılaşmış olan Türk milletinin bütün olumsuzluklara rağmen “Ya istiklâl ya ölüm!” parolasıyla Türkiye Cumhuriyeti’ni kurması en güzel örneklerden birisini oluşturmuştur.

Egemenliğin Millete Ait Olması: Millî egemenlik, demokrasinin temel şartı olarak millet iradesinin bir yansımasıdır. Egemenlik, kayıtsız şartsız milletindir. Türk milleti egemenliğini, anayasanın koyduğu esaslara göre yetkili organların eliyle kullanır. Egemenlik hiçbir surette, hiçbir kişiye, zümreye veya sınıfa verilemez. Milleti temsil eden meclis (Görsel 4.25) dışında hiçbir kimse, zümre, kurum ve kuruluş yasa oluşturamaz. Milliyetçilik kavramının doğrudan etkilediği millî egemenlik anlayışı, Amasya Genelgesi’nin (21-22 Haziran 1919) üçüncü maddesinde “Milletin geleceğini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.” ibaresi ile belirlemiştir.

Görsel 4.25: Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışı (23 Nisan 1920)

Millî Birlik ve Beraberlik Anlayışı: Millî birlik ve beraberlik; milletçe birliği, bir arada yaşamayı, yaşanan sorunları birlikte çözmeyi ve toplumsal bütünlüğü sağlamayı hedeflemiştir. Bu anlayış Cumhuriyet Dönemi’nde gerçekleştirilen inkılapların temel niteliğini oluşturmuştur. Atatürkçü düşünceye göre millî birlik ve beraberlik milliyetçilik ilkesinin doğal bir sonucu olarak ortak amaç ve idealde birliği ifade etmiştir.

Kültürün Geliştirilmesi: Millî kültür; bir millete özgü bilgi, inanç, davranışlar ve bunlara bağlı maddi manevi değerlerin bütünlüğüdür. Milletler; tarihine, değerlerine, kültürüne sahip çıktıkça varlıklarını koruyarak yükselirler. Bu nedenle Türk kültürünün, sanatının ve mimarisinin özellikleri araştırılıp gün yüzüne çıkartılarak öğrenilmesi hedeflenmiştir.

Tarih Bilinci: Millî şuurun kaynağı tarih bilgisi ve tarih bilincine sahip olmaktır. Toplumların geleceklerini inşa etmesinde tarih önemli bir role sahip olmuştur. Geçmişin ve toplumsal hafızanın gelecek kuşaklara aktarılması, geçmiş ve gelecek arasında bağ kurulması tarih sayesinde gerçekleşmiştir. Tarih bilincinin oluşmasını sağlayan en önemli unsur toplumların geçmişlerini tanıma, araştırma ve öğrenme isteğidir. Geçmişini bilmeyen milletler geleceğe yön veremezler. Bu bağlamda Atatürk, Türklerin dünya tarihindeki yerini ve medeniyete katkılarını tüm dünyaya duyurmak amacıyla 1931’de Türk Tarih Kurumunu kurmuştur.

Dil: Dil, kültürü oluşturan önemli unsurların başında yer alır. Bu konumuyla dil, bir toplumun kültürü içinde şekillenen tüm birikimleri, duygu ve düşünceleri temsil ve ifade edecek işlevi yüklenmiştir. Millî birliğimizin temeli, millî dilimiz olan Türkçedir. Çünkü millî duygu ile dil arasında çok kuvvetli bir bağ vardır. Atatürk, dilin önemini şöyle ifade eder: “Milliyetin çok bariz vasıflarından birisi dildir.”

Görsel 4.26: Türk Dili Tetkik Cemiyeti Genel Merkez Kurulunun Atatürk başkanlığında yaptığı bir toplantı [Toplantıda bulunanlar: Besim Atalay, Hasan Âli Yücel, Celal Sahir Erozan, Ahmet Cevat Emre, Reşit Galip, Mustafa Kemal Atatürk, Afet İnan, Ruşen Eşref Ünaydın, İbrahim Necmi Dilmen, Hamit Zübeyr Koşay, Ragıp Hulusi Özden (4 Ocak 1933)]

Türkçenin yazılı ve sözlü kaynakları üzerine bilime dayalı araştırmalar yapmak; Türkçenin bilim, sanat, edebiyat, felsefe ve öğretim dili olarak gelişmesini ve her alanda doğru kullanılmasını sağlamak amacıyla 1932’de Türk Dil Kurumu kurulmuştur (Görsel 4.26).

Çağdaş Uygarlık Düzeyinin Üzerine Çıkarma: Atatürk’e göre çağdaşlaşma Türk milletinin kalkınması ve ileri refah seviyesine ulaşabilmesinin gereği olarak düşünülmüş ve bu doğrultuda çağdaşlaşma faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Atatürk, “Fakat yaptıklarımızı asla kâfi göremeyiz. Çünkü daha çok ve daha büyük işler yapmak mecburiyetinde ve azmindeyiz. Yurdumuzu dünyanın en mamur ve en medeni memleketleri seviyesine çıkaracağız. Milletimizi en geniş refah, vasıta ve kaynaklarına sahip kılacağız. Millî kültürümüzü, muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkaracağız.” sözü ile Türk milletinin hedefini belirlemiştir.

Cumhuriyet Dönemi’nde gerçekleştirilen inkılapların diğer bir özelliği ise ulus devlet modeli bir devlet şekli oluşumuna zemin hazırlamak olmuştur. Vestfalya Barış Anlaşması’yla (1648), temel siyasal yapı olarak kabul edilen ulus devlet anlayışı; ortak tarih, dil, coğrafya, kültür ve kader birliğini hedeflemiştir.

Cumhuriyet Dönemi Düşünce Akımları

Görsel 4.27: Atatürk, Bursa Merinos Fabrikasının açılışında (2 Şubat 1938)

Cumhuriyet Dönemi’nde gerçekleştirilen inkılaplar Türk düşünce dünyasını derinden etkilemiştir. Millî Mücadele sürecinin ardından Cumhuriyet’in ilk yıllarında ülkeyi muasır medeniyet seviyesine yükseltmeyi hedefleyen kültürel, siyasal ve ekonomik yenilikler yapılmıştır. Ortaya çıkan gelişmeler neticesinde “millet” esaslı yeni bir devlet kurulmuştur. Atatürk’e göre milletin hedefi dünyada yerini almış medeni bir toplum olmaktır. Atatürk’e göre hars (kültür) ile medeniyet ayrımı gereksizdir. Medeniyet bir topluluğunun devlet, iktisat (Görsel 4.27) ve fikir hayatında gerçekleştirebileceği hedefler bütünüdür. Atatürk, bu hedefler doğrultusunda müspet ilmi rehber edinmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleştirilen inkılaplar, aydınlanma ve medeniyet tasavvurlarına dâhil farklı fikir ve ideolojik görüşlerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. II. Meşrutiyet'ten (1908) itibaren belirginleşen Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık fikir akımları ilk önce Osmanlı Devleti'ni çöküşten kurtarmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Bu akımlar, Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleştirilen inkılapların etkisiyle bir medeniyet tasavvuru ve ahlak anlayışı şeklini almıştır.

Cumhuriyet'in kuruluş sürecinde Batı'dan nelerin alınabileceği konusu fikir insanları tarafından tartışılmıştır. Ziya Gökalp (Görsel 4.28) bu tartışmaları yapanların önde gelenlerindendir. Ona göre hars uygarlık kavramından ayrı ele alınmalıdır. Hars; din, ahlak, örf, âdet, gelenek gibi antropolojik kavramlarla ele alınmalıdır. Ziya Gökalp kültürün Doğu'da, uygarlığın ise Batı'da olduğunu vurgulayarak Batı'dan teknik manasına gelen uygarlığın alınabileceğini öne sürmüştür. Bunun yanında Ahmet Mithat ve Hüseyin Cahit Yalçın Avrupa'nın biliminin, uygarlığının ve düşüncesinin birbirinden ayrı değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Ali Fuat Başgil (Görsel 4.29) ise Batı'nın olumlu yanlarının alınıp Türk kültürüne uymayan olumsuz yanlarının alınmaması gerektiğini ileri sürmüş, Batı bilim ve tekniğinin Türkiye'ye taşınması gerektiğini vurgulamıştır.

Cumhuriyet Dönemi'nin önde gelen fikir adamlarından Edebiyatçı Peyami Safa'ya göre Avrupa medeniyetinin temellerini eski Yunan, Roma mirası kültürü ve Hristiyanlık değerleri oluşturmuştur. Ona göre Osmanlı Devleti uzun yıllar Avrupa kültür coğrafyasında hüküm sürmüş, kültürel etkileşim yaşanmıştır. Batı medeniyetinin ve düşüncesinin temelinde, Endülüs ve Türk kültürünün izleri de bulunmaktadır. Bundan dolayı çağdaşlaşma yolunda Batı'yı örnek almanın modernleşme açısından faydalı olacağı kanaatinde olan Peyami Safa, inkılapçı olduğunu ve esas milliyetçiliğin Atatürk'le başladığını da vurgulamaktadır.

Erol Güngör (Görsel 4.30) Cumhuriyet Dönemi inkılaplarıyla birlikte değişim sürecine farklı bir yaklaşım getirmiştir. Toplumun değerlerine şekil veren temel düşüncelerin tarih ve kültür aktarımındaki süreklilik olduğuna vurgu yapmıştır. Tanzimat ile başlayan ve Cumhuriyet Dönemi ile devam eden dönüşümün Türk tarihi ve kültüründeki sürekliliği sağlamadığını öne sürmüş ve bunun nedeninin inkılaplar değil, inkılapların uygulanışı sırasında ortaya çıkan aksaklıklardan olduğunu belirtmiştir. Erol Güngör'ün yaklaşımı, birçok düşünürün temas ettiği konular arasında yer almıştır.

Görsel 4.28: Ziya Gökalp (1876-1924)

Görsel 4.29: Ali Fuat Başgil (1893-1967)

Görsel 4.30: Erol Güngör (1938-1983)

SIRA SİZDE

Cumhuriyet Dönemi düşünce akımları ve bu akımların temsilcileri hakkında araştırma yapınız. Ulaştığınız bilgilerle bir pano çalışması hazırlayıp arkadaşlarınızla paylaşınız.

Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleştirilen inkılaplar Batılılaşma ve çağdaşlaşma konusunda yeni düşünce akımlarının oluşmasına doğrudan etki yapmıştır. Bu düşünce akımlarının başlıcaları şunlardır:

Mavi Anadoluçuluk

Görsel 4.31: Cevat Şakir Kabaağaçlı (1890-1973)

Mavi Anadoluçuluk düşüncesine göre Batı medeniyetini derinden etkileyen Yunan ve Roma medeniyetlerinin temelinde Anadolu coğrafyası vardır. Bu coğrafyaya ait mitolojik anlatılar, antik mimari, antik kentler Yunan kültürüne mal edilemez. Batı tarafından Yunan kültürü olarak tanımlanan Antik Anadolu kültürünün temellerini Hitit, Frig, Lidya, Likya, Troya, Pers, İyon, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı kültürü oluşturmuştur. Ayrıca Mavi Anadoluçuluk düşüncesi, Anadolu'nun "kültürlerin geçiş köprüsü" olduğu görüşünü kabul etmemiştir. Söz konusu akımın mimarı olduğu kabul edilen Halikarnas Balıkcısı [Cevat Şakir Kabaağaçlı (Görsel 4.31)] Anadolu'yu kültürlerin merkez bölgesi olarak kabul etmiş ve Yunan kültürünün Anadolu uygarlığının öncüsü değil, izleyicisi olduğunu savunmuştur. Çağdaşlaşma adına Batı medeniyetinin düşüncesini almanın fayda sağlamayacağını, Anadolu uygarlığının üstün olduğunu ve bu uygarlığın köklerine inilerek gelişim sağlanabileceğini savunmuştur. Bu akımın önde gelen temsilcileri arasında Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu, Bedri Rahmi Eyüboğlu bulunmaktadır.

Anadoluculuk

Anadoluculuk akımı mensupları, vatan ve millet kavramlarını yeniden yorumlamışlardır. Vatan ve milletin oluşum sürecini coğrafya merkezli bir anlayış içerisinde ele almışlardır. Bu kavramları aynı toprak üzerinde yaşayan, kader birliği yapan insanlar üzerinden değerlendirmişlerdir. Bu görüş milliyetçiliği tarih ve kültür boyutunda ele almış, Anadolu'nun tarihsel zenginliğinin Türk kültürünü bozacak nitelikte olmadığını savunmuştur. Tarihsel tezinde Anadolu'daki Türk tarihini esas almıştır. Ayrıca Anadoluçuluk düşüncesi kırsal hayatın ve kültürün korunmasını hedefleyen gelenekçi ve muhafazakâr bir çizgi takip etmiştir. Bu akımın savunucuları *Çığır*, *Millet* ve *Hareket* dergilerinde fikirlerini yayımlamışlardır.

Görsel 4.32: Osman Turan (1914-1978)

Anadolucular; Anadolu toprakları üzerinde ortaya çıkan Türk tarihini ve kültürel bir milliyetçiliği esas aldıklarından, Turancılık, İslamcılık ve Osmanlıcılık akımlarına eleştiride bulunarak bu akımların Anadolu coğrafyasının gerçeklerini göz ardı ettiklerini düşünmüşlerdir. Anadoluğun önde gelen temsilcileri arasında Oğuz Arık, Nurettin Topçu, Mehmet Kaplan, Mümtaz Turhan, Osman Turan (Görsel 4.32) yer almıştır.

Hümanizm

Hümanizm düşüncesi mensupları, Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarında kültür ve kimlik oluşturma düşüncelerine farklı bir yaklaşım getirmiştir. Avrupa'da görülen Rönesans hareketinin Türkiye'de de gerçekleşmesini savunan fikirler ileriye sürmüşlerdir.

Gerçekleşecek Türk Rönesansı'nın toplumsal şartlar dâhilinde ve Türk kültürüne özgü bir şekilde gerçekleşmesi gerektiğini savunmuşlardır. Hümanist söylemler 1930'lu yılların ortalarında *Yücel* dergisinde yazılmaya başlanmıştır. Bu yazılar, Türk edebiyatının yeniden şekillenmesi için eski Türk edebiyatından feyzalınarak yazılmıştır. Böylelikle Türk hümanizması edebiyat ve sanatı millileştirmek gayesi içerisine girmiştir. Bu fikir akımının önde gelen temsilcileri arasında Yahya Kemal Beyatlı (Görsel 4.33) ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu bulunmaktadır.

Görsel 4.33: Yahya Kemal Beyatlı (1884-1958)

Bilgi Notu

Yahya Kemal Beyatlı; şiirlerine halkın özlemini, tarihini, düşüncesini, kültürünü, değerlerini güzel bir üslupla aktarabilen yegâne şairlerimizden biridir. Aşağıda bu durumu yansıtan Süleymaniye'de Bayram Sabahı adlı şiirinden bir bölüm bulunmaktadır.

Süleymaniye'de Bayram Sabahı

Bir neferdir bu zafer mâbedinin mimârı.
 Ulu mâbed! Seni ancak bu sabâh anlıyorum;
 Ben de bir vârisin olmakla bugün mağrurum;
 Bir zaman hendeseden âbide zannettimdi;
 Kubben altında bu cumhura bakarken şimdi,
 Senelerden beri rû'yâda görüp özlediğim
 Cedlerin mağfiret iklimine girmiş gibiyim.
 Dili bir, gönlü bir, imânı bir insan yığını
 Görüyor varlığının bir yere toplandığını;
 Büyük Allâhı anarken bir ağızdan herkes
 Nice bin dalgalı Tekbir oluyor tek bir ses;
 Yükselen bir nakarâtın büyüyen velvesi,
 Nice tuğlarla karışmış nice bin at yelesi!*

Hasan Turgut, *Janus'un İki Yüzü: Yahya Kemal Şiiri*, s. 228 .

Atatürk Milliyetçiliği

Milliyetçilik düşüncesi Cumhuriyet Dönemi ilke ve inkılaplarına doğrudan etki yaptığı için Türkiye'nin kuruluşunda oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu düşünce, Türkiye'nin ulus devlet yapılanmasında önemli bir etkiye sahip olmuştur.

Kuvayımillîye ruhu, milleti birleştirerek Batılı devletlerin işgal ve sömürgecilik girişimlerine karşı Millî Mücadele'yi başlatmıştır. Kuvayımillîye ruhu, Atatürk milliyetçiliğinin temellerini oluşturmuş, gerçekleştirilecek inkılapların şekillenmesini sağlamıştır. İlhamını Türk edebiyatı, sanatı, tarihi ve evrensel değerlerden alan Atatürk milliyetçiliği; etnik, ırksal yaklaşımları reddederek kültüre dayalı milliyetçiliği temel esas kabul etmiştir.

SIRA SİZDE

Atatürk, "Zengin bir hatıra mirasına sahip olan, birlikte yaşamak hususunda ortak arzu ve bunu kabulde samimi olan; ve sahip olunan mirasın korunmasına birlikte devam hususunda istek ve dilekleri ortak olan insanların birleşmesinden oluşan topluma millet adı verilir."

Milliyetçilik ise; "İlerleme ve gelişme yolunda ve milletlerarası temas ve ilişkilerde, bütün çağdaş milletlere paralel ve onlarla uyum içinde yürümekle beraber, Türk milletinin özel karakterini ve başlı başına bağımsız kimliğini korumaktır." şeklinde tanımlamıştır.*

Murat Kılıç, *Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinin Tipolojisi*, s. 118-119.

Atatürk'ün bu sözlerini toplumsal birlik ve beraberlik açısından yorumlayınız.

Kadro Hareketi

Kadro hareketinin temsilcileri, devletçilik anlayışına yönelik özgün ve farklı bir yaklaşım göstererek üçüncü dünya ülkelerine özgü bir devletçilik modelini benimsemiştir. Bunun gerekçesini ise Türkiye'de toplumsal sınıf binicinin henüz oluşmamasına, güçlü bir sermaye birikimi ve işçi sınıfının da bulunmamasına bağlamışlardır. Türkiye'de devlet-sınıf çatışması söz konusu olmadığı için uygulanan sanayileşme programıyla sınıfsız bir refah toplumu ortaya çıkarılabileceğini öne sürmüşlerdir. Bu fikir akımının yaklaşımları *Kadro* dergisinde yayımlanmış ve aydınların farklı tepkilerine neden olmuştur. Önde gelen temsilcileri arasında Şevket Süreyya Aydemir, İsmail Hüsrev Tökin, Vedat Nedim Tör, Burhan Asaf Belge, Şevki Yazman bulunmaktadır.

SIRA SİZDE

Tablo içerisinde bulunan fikir akımlarının benzer ve farklı yönlerini verilen örnekten de yararlanarak ilgili sütunlara yazınız.

	Benzer Yönleri	Farklı Yönleri
Mavi Anadoluculuk	Coğrafya merkezli bir anlayışı savunduğundan Anadolu'yu kültürlerin merkez bölgesi olarak kabul eden Anadoluculuk akımına kısmen benzerlik göstermektedir.	Anadolu uygarlığının Batı uygarlığına kıyasla üstün olduğunu ve bu uygarlığın köklerine inilerek gelişim sağlanabileceğini savunması farklılık oluşturmaktadır.
Hümanizm		
Anadoluculuk		
Atatürk Milliyetçiliği		
Kadro Hareketi		

Atatürkçü Düşünce Sistemine Etki Eden Faktörler

Mustafa Kemal'in düşünce sisteminin oluşumuna etki eden birbiriyle ilişkili birçok farklı unsur bulunmaktadır. Çocukluğu, yetişmiş olduğu çevre, öğrenim hayatı, öğretmenleri, Avrupa ve Osmanlı Devleti'nde yaşanan gelişmeler Mustafa Kemal'i derinden etkilemiştir. Özellikle okumuş olduğu kitaplar, fikir dünyasının gelişimini sağlamıştır. Okul yıllarında Türk tarihiyle çok alakadar olmuş, okuduğu kitaplar Türk tarihine dair bilincinin oluşumuna katkı sağlamıştır. Namık Kemal'in *Osmanlı Tarihi*, Mehmet Emin Yurdakul'un şiirleri, Tevfik Fikret'in *Rubab-ı Şikeste* adlı eseri, Ziya Gökalp'in eserleri Mustafa Kemal'in duygu ve düşünce dünyasını zenginleştirmiştir.

Mustafa Kemal Batılı düşünürlerin eserlerini de okumuştur. Fransız Devrimi'nin fikrî hazırlayıcılarından J. J. Rousseau'nun özgürlükçü ve cumhuriyetçi düşünceleri, Montesquieu'nün adalet yaklaşımı Mustafa Kemal'i etkilemiştir. Bunların yanında Fransız edebiyatçı ve Aydınlanma Çağı'nın önemli düşünürü Voltaire'in özgürlük, eşitlik, bilimsellik, laiklik, akılcılık fikirleri ve Descartes'in yenilikçi yaklaşımı Mustafa Kemal'in zihin dünyasında önemli bir yer edinmiştir.

Fransız İhtilali (1789) ile ortaya çıkan insan hakları, özgürlük, bağımsızlık ve milliyetçilik gibi kavramlar önce Avrupa'yı etkilemiş; sonra da Osmanlı Devleti'ne yayılarak azınlıkların isyanlarına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nin dağılışını engellemek amacıyla Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanları ile gayrimüslimlere yeni haklar verilmiştir. Gayrimüslimlerin ayrılıkçı düşünceleri devam etmiş, bu gelişmeler karşısında II. Abdülhamit I. Meşrutiyet'i ilan ederek 1876'da Kanun-i Esasi ile birlikte anayasal düzene geçildiğini duyurmuştur. Bu girişimler dağılmayı engelleyememiştir. Jön Türkler'in (Görsel 4.34) etkisiyle II. Meşrutiyet (1908) ilan edilmiş, demokratikleşme yolunda önemli ilerlemeler sağlamış fakat dağılma süreci engellenememiştir.

Ayrıca Osmanlı aydınları Türkçülük, İslamcılık, Osmanlıcılık, Batıcılık düşünce akımlarını ortaya çıkarmışlar ancak dağılmayı engelleyememişlerdir. Fakat bu akımlar Mustafa Kemal'in zihin dünyasını geliştirmiş, özellikle Türkçülük ve Batıcılık akımı Mustafa Kemal'i derinden etkilemiştir.

Görsel 4.34: Cenevre'de faaliyet gösteren Jön Türkler grubu [Ayaktakiler (soldan sağa): İshak Sükûti, Serâceddin Bey, Tunalı Hilmi, Âkil Muhtar, Mithat Şükrü, Emin Bey; oturanlar (soldan sağa): Eski Berlin Konsolosu Lutfi Bey, Doktor Şefik Bey, Nûri Ahmed, Doktor Reşid, Münif Bey]

4. ÜNİTE ÖLÇME VE DEĞERLENDİRME

Aşağıdaki yapılandırılmış kutucuklarda Cumhuriyet döneminde felsefi düşünceye ilişkin unsurlar verilmiştir. Kutucuklardaki numaraları kullanarak soruların cevaplarını yazınız. Aynı kutucuğu birden fazla cevap için kullanabilirsiniz.

1	Türk Felsefe Derneği	2	Varoluşçuluk	3	Türk Felsefe Cemiyeti	4	Marksizm
5	Bilimsellik	6	Ulus devlet	7	Aydınlanma	8	İlerlemecilik
9	Pozitivizm	10	Akılcılık	11	Postmodernizm	12	Türk Felsefe Kurumu
13	Yeni yurttaş/toplum	14	Hümanizma	15	Laiklik	16	Çağdaşlaşma

- Modern Batı medeniyetini şekillendirdiği düşünülen kavramlar hangileridir?
- Cumhuriyet'in kuruluş felsefesine yön veren idealler hangileridir?
- Cumhuriyet ideallerinin topluma aktarılmasında siyaset, sanat ve edebiyatla birlikte anahtar rol üstlenen alanlardan biri hangisidir?
- 1940'lı yıllardan sonra çeviriler yoluyla düşünce sahasında etkili olan akımlar hangileridir?
- Felsefenin kurumsallaşmasında ve kitlelere ulaşmasında rol oynayan kurumlar hangileridir?
- Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında etkili olan felsefi akım hangisidir?
- İnsancılık anlamına gelen kavram hangisidir?

Aşağıdaki soruların cevaplarını boş bırakılan alanlara yazınız.

8. Cumhuriyet Dönemi düşünce akımları ile ilgili aşağıda verilen tabloyu doldurunuz.

Düşünce Akımları	Özellikleri	Bir Temsilcisi
		Nurettin Topçu
	Temellerini Kuvayimillîye ruhu oluşturmuştur.	
Kadro Hareketi		
	Avrupa'da görülen Rönesans hareketinin Türkiye'de de gerçekleşmesini savunan fikirler ileriye sürmüşlerdir.	
Mavi Anadoluculuk		

9. Mustafa Kemal Atatürk'ün düşünce sistemini etkileyen unsurları aşağıdaki şemaya yazınız.

Olaylar	Kişiler
Eserler	Fikirler ve Düşünce Akımları

10. Saltanat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerini yaşayan Türk-İslam âlimleri, modernizmin getirdiği değişimlerle ilgili nasıl bir yaklaşım sergilemiştir?

11. Cumhuriyet Dönemi'nde felsefi düşüncenin gelişimine dergilerin katkısını örneklerle açıklayınız.

12. Cumhuriyet'in kurucu kadroları hangi ölçütleri gözeterek Börekçizade Mehmet Rifat Efendi'yi Diyanet İşleri Reisliğine getirmiştir?

13. Cumhuriyet Dönemi'nde dinin ana kaynaklarının Türkçeye çevrilmesine yönelik çalışmaların temel motivasyonu nedir? Dinî düşüncenin gelişiminde dilin önemi bağlamında açıklayınız.

14. John Dewey millî eğitimin düzenlenmesine yönelik raporunda hangi konulara yer vermiştir?

15. Vizyon 2023 Projesi'nin hedefleri arasında neler yer almaktadır?

16. Cumhuriyet Dönemi inkılaplarının temel özellikleri nelerdir?

Aşağıdaki soruların doğru cevabını işaretleyiniz.

17. I. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Türkçe tefsir çalışmalarındandır.
II. Kur'an merkezli birçok araştırmaya kaynaklık etmiştir.
III. Ayetler genellikle mecaz anlamlarıyla yorumlanmıştır.
IV. Döneminin tartışma konularına ve çağdaş problemlerin çözümüne yönelik açıklamaları içerir.
V. Mehmet Akif Ersoy'un görevi bırakması üzerine Elmalılı Hamdi Yazır tarafından yazılmıştır.

Hak Dini Kuran Dili adlı eserle ilgili yukarıdakilerden hangileri doğrudur?

- A) I, II ve III
B) I, II ve IV
C) I, IV ve V
D) II, III ve V
E) III, IV ve V

18. Cumhuriyet Dönemi bilim politikalarıyla ilgili aşağıdakilerden hangisi yanlıştır?

- A) Bilimsel düşünce esas alınmıştır.
B) Eğitim, kültür ve ekonomi gibi çeşitli alanlarda kongreler düzenlenmiştir.
C) Türk dilinin zenginliğinin ortaya çıkarılmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır.
D) Kültür ve bilim bir bütün olarak ele alınmıştır.
E) Askerî alanda başarılı olmak en temel amaç olarak belirlenmiştir.

19. Aşağıdaki ifadelerden hangisi yanlıştır?

- A) Aziz Sancar, Nobel Kimya Ödülü'nü kazanmıştır.
- B) Fuat Sezgin, eğitim dilinin Türkçe olması gerektiğini savunmuştur.
- C) Mahmut Gazi Yaşargil tıp alanında yüzyılın adamı seçilmiştir.
- D) Aydın Sayılı bilim tarihçiliğinin Türkiye'de yerleşmesini sağlamıştır.
- E) Cahit Arf ülkemizde matematiğin simgesi hâline gelmiştir.

20. Aşağıdakilerden hangisi Atatürk döneminde kurulmamıştır?

- A) İstanbul Üniversitesi
- B) Köy enstitüleri
- C) Millet mektepleri
- D) Türk Dil Kurumu
- E) Türk Tarih Kurumu

21. Aşağıdakilerden hangisi Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsünün hizmetleri arasında yer almaz?

- A) Araştırma
- B) Eğitim
- C) Kontrol
- D) Teşhis
- E) Üretim

22. Görevleri arasında bilim ve teknoloji politikaları geliştirmek, araştırma ve geliştirme faaliyetlerini desteklemek, koordine etmek, yürütmek; bilim ve teknoloji kültürünün geliştirilmesinde öncülük yapmak yer almaktadır.**Yukarıda özellikleri verilen kurum hangisidir?**

- A) ASELSAN
- B) MTA
- C) TTK
- D) TUSAŞ
- E) TÜBİTAK

Aşağıda sizden istenen çalışmayı yapınız.

23. Cumhuriyet Dönemi düşünce akımlarının temsilcilerinden birini konu edinen bir infografik hazırlayınız. Hazırladığınız infografik aşağıda verilen bütüncül dereceli puanlama anahtarı ile değerlendirilecektir.

BÜTÜNCÜL DERECELİ PUANLAMA ANAHTARI	
Bu dereceli puanlama anahtarı, Cumhuriyet Dönemi düşünce akımlarının temsilcilerinden birini konu edinen infografiği değerlendirmek için hazırlanmıştır.	
Başarı Puanı	Ölçütler
4	Doğru ve güvenilir kaynaklardan araştırma yapılmış ve kullanılan kaynaklar belirtilmiş. Toplanan bilgiler analiz edilmiş. Kişiye ilişkin bilgiler amaç doğrultusunda bir araya getirilmiş. Cümleler kurallarına uygun ve anlaşılır yazılmış. Yazım ve noktalama yanlışları hiç yapılmamış ya da yok denecek kadar az yapılmış. İlgi ve dikkat çekecek bir tasarım kullanılmış.
3	Doğru ve güvenilir kaynaklardan araştırma yapılmış ancak kullanılan kaynaklar belirtilmemiş. Toplanan bilgiler kısmen analiz edilmiş. Kişiye ilişkin bilgiler büyük ölçüde amaç doğrultusunda bir araya getirilmiş. Cümleler çoğunlukla kurallarına uygun ve anlaşılır yazılmış. Genellikle yazım ve noktalama kurallarına uyulmuş. Genel olarak ilgi ve dikkat çekecek bir tasarım kullanılmış.
2	Tek kaynaktan araştırma yapılmış ve kullanılan kaynak belirtilmiş. Toplanan bilgiler çok az analiz edilmiş. Kişiye ilişkin bilgiler amaç doğrultusunda kısmen bir araya getirilmiş. Cümleler kısmen kurallarına uygun ve anlaşılır yazılmış. Kısmen yazım ve noktalama kuralına uyulmuş. Kısmen ilgi ve dikkat çekecek bir tasarım kullanılmış.
1	Yeterli kaynaktan araştırma yapılmamış ve kaynak belirtilmemiş. Toplanan bilgiler analiz edilmemiş. Çok az bilgi amaç doğrultusunda bir araya getirilmiş. Az sayıda kurallarına uygun ve anlaşılır cümle yazılmış. Az sayıda yazım ve noktalama kuralına uyulmuş. Çok az ilgi ve dikkat çekecek bir tasarım kullanılmış.
Öğretmenin Geri Bildirimi:	

Ünite ile ilgili daha fazla soru içeriğine bu karekoddan ulaşabilirsiniz.

A-B

alâmet: Bir olayın veya durumun anlaşılmasına yardım eden şey; belirti, işaret.

antropoloji: Toplumsal varlık olarak insanı, zaman ve mekan sınırlaması olmadan araştıran, farklı yerlerde ve zamanlarda ortaya çıkan ırkları, dilleri ve kültürleri inceleyen bilim.

âyan: 1. İleri gelenler. 2. Meşrutiyet dönemlerinde danışma meclisi niteliğindeki Âyan Meclisi üyeliği yapmış kimselerin her biri.

Babialı: 1. Osmanlı Devleti'nde İstanbul'da Başbakanlık, İçişleri ve Dışişleri bakanlıkları ile Danıştay dairelerinin bulunduğu yapı. 2. Osmanlı hükûmeti.

C-Ç

cizye: İslam ülkelerinde Müslüman olmayanlardan alınan bir vergi türü.

D-E-F

erbab: 1. Usta, ehil. 2. Becerikli, bilen, lâıyk olan.

G-H

haraç: Osmanlı Devleti'nde Müslüman olmayanların devlete ödemekle yükümlü oldukları vergi.

hıfzıssıhha: Sağlığın korunması için alınması gereken önlemlerin bütünü.

hümayun: Hükümdara, padişaha, devlet ve saltanat sahibine ait.

I-İ

ıslahat: 1. Düzeltme. 2. Herhangi bir kuruluştaki ya da devlet düzeninde işe yaramayan yanları düzeltmek. 3. Osmanlı tarihinde gerileme döneminde girilen yenileşme ve ilerleme hareketleri.

J-K-L

kadı: Tanzimat'a kadar her türlü davaya, Tanzimat ile Cumhuriyet dönemi arasında da yalnız evlenme, boşanma, nafaka, miras davalarına bakan mahkemelerin başkanlarına verilen ad.

kadim: Çok eski zamanda var olmuş veya eskiden beri var olan; başlangıcı olmayan, eski, ezeli.

liyakat: 1. Yeterlilik. 2. Bir kimsenin bir işe uygunluğu, yaraşırılık durumu.

M-N-O-Ö

mabet: 1. Toplu olarak ibadet edilmek için yapılmış yer. 2. İbadethane, tapınak.

mamur: Gelişip güzelleşmesi, hayat şartlarının uygun duruma getirilmesi için üzerinde çalışılmış olan, bakımlı, imar edilmiş (yer); bayındır.

mebus: Halk tarafından seçilerek meclise gönderilen kimse, milletvekili.

mefhum: Bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı; kavram.

mensup: 1. Bir yerle veya bir kimseyle bağlantılı olan. 2. Ait olma.

monarşi: Siyasi otoritenin genellikle miras yolu ile bir kişinin üzerinde toplandığı devlet düzeni.

mukaddime: Kitapların giriş kısmına konulan, o eserin konusunu, amacını, işleniş biçimini anlatan yazı; sunuş, söz başı, ön söz.

müderris: 1. Ders veren profesör. 2. Medreselerde ya da büyük camilerde ders okutan kimse.

mülkiye: 1. Devlet yönetimindeki sivil görevliler sınıfı. 2. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin eski adı.

müneccimbaşı: Osmanlılarda, önemli bir işe girilirken gök bilimi hesaplarına dayanarak uğurlu vakti seçmekle, takvim ve yıllık düzenlemekle uğraşan saray görevlisi.

müspet ilimler: Deney sonuçlarına dayanan bilimler, fen bilimleri.

nizam: Belli yöntem, ilke veya yasalara göre kurulmuş olan durum; usul, kaide, düzen, sistem.

P-R

rasathane: Gök gözlemleri yapan, gök cisimlerini ve olaylarını inceleyen yer; gözlem evi.

reform: Daha iyi ve daha düzgün hale getirmek için yapılan değişiklik, ıslahat.

risale: Genellikle bir şeyi tanıtmayı amaçlayan, sayfa sayısı az, küçük kitap; kitapçık, broşür.

Rönesans: XV. yüzyıldan başlayarak İtalya'da ve daha sonra diğer Avrupa ülkelerinde hümanizmin etkisiyle ortaya çıkan, klasik İlk Çağ kültür ve sanatına dayanarak gelişen bilim ve sanat akımı; uyanış.

S-Ş

sentez: Birkaç şeyi bir bütün meydana gelecek şekilde birleştirme.

T

tasavvur: Göz önüne getirme, hayal etme, zihinde canlandırma.

telkin: 1. Bir duyguyu, bir düşünceyi aşılama. 2. Bilinç dışı bir sürecin aracılığıyla, kişinin ruhsal veya fizyolojik alanıyla ilgili bir düşüncenin gerçekleştirilmesi.

tütsü: Dinî törenlerde, halk hekimliğinde veya çevrenin güzel kokmasını sağlamak amacıyla yakılan kokulu madde; buhur.

U-Ü

uhrevi: Ahiret ile ilgili olan.

ulema: Âlimler, bilginler.

V-Y-Z

vakfiye: Bir vakfın şartlarını bildiren belge; vakıfname.

zaviye: Dinî-tasavvufi inanç ve fikirleri yaymak, bölgenin güvenlik ve asayişini sağlamak gibi işleri üstlenen, Anadolu'nun Türkleşmesinde büyük rol oynamış olan dinî ve sosyal kurum.

zic: Astronomların yıldızların yerini ve büyüklüğünü göstermek üzere hazırladıkları astronomi cetvelleri.

Cevap anahtarı

Cevap anahtarlarına bu karekoddan ulaşabilirsiniz.

- Ahmad, F. (2008). *Modern Türkiye'nin oluşumu*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Ahmetbeyoğlu, A. ve Şen, H. (2018). Eski Türk dininin kozmolojisi ve kozmogonisi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 119 (234), 45-74.
- Aksoy, H. (2018). İslam öncesi dönem Türklerde tanrı anlayışı. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 4(2), 275-288.
- Akşin, S. (2017). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Aktay, C. (1993). *Türkiye'nin Batılılaşması*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Akyıldız, A. (2011). Tanzimat. *TDV İslâm Ansiklopedisi içinde*. (Cilt. 40, s. 1-10). Ankara: TDV Yayınları.
- Alper, Ö. M. (2015). *Osmanlı felsefesi*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Alpyağıl, R. (der.). (2012). *Türkiye'de bir felsefe gelen-ek-i kurmaya çalışmak 1*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Altaş, D. (2023). XIII ve XIV. yüzyıllarda Merağa ve Kahire'nin ilmi ve kültürel etkileşimi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10(3), 731-741.
- Arslan, İ. (2011). Türk'ün felsefe ile yüzyıllık imtihanı; Felsefeye giriş kitapları üzerine bir inceleme. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 9(17), 49-103.
- Atatürk'ün Milli Eğitim Politikası (1980). Ankara: Genelkurmay Askeri ve Stratejik Etüt Başkanlığı.
- Atay, E. E. (2022). Osmanlıda devlet anlayışı. *Journal of Social Sciences and Humanities*, 6(1).
- Atay, H. (1974). *Farabi ve İbn Sina'ya göre yaratma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Aydüz, S. (2012). Sultanların bilim adamı Ali Kuşçu. *Yedikita Aylık Tarih ve Kültür Dergisi*, (46).
- Ayhan, A. (2002). *Dünden bugüne Türkiye'de bilim-teknoloji ve geleceğin teknolojileri*. İstanbul: Güraş Holding.
- Baş, E. (2002). Kâtip Çelebi (1609-1657). *Türkler Ansiklopedisi içinde*. (Cilt. 11, s. 80-89). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Başgil, A. F. (2007). *Din ve lâiklik*. İstanbul: Yağmur Yayınevi.
- Bayat, A. H. (2016). *Tıp tarihi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Bayraktar, M. (2015). Ural-Alтай düşüncesi. *Doğudan Batıya düşüncenin serüveni*. (B. A. Çetinkaya, çev.). (Cilt. 1). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Berkes, N. (1982). *Atatürk ve devrimler*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Berkes, N. (2019). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Beşirli, M. (1999). Osmanlı'da modernleşme ve aydınlar, 1789-1908. *Dini Araştırmalar Dergisi*, (Cilt.2, s.5).
- Bıçak, A. (2010). *Türk düşüncesi II, kaygılar*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Bıçak, A. (2013). *Türk düşüncesi I, kökenler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Bolay, S. H. (2005). *Osmanlılarda düşünce hayatı ve felsefe*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar Türkiye'de siyasi ideolojiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bozca, M. (2008). *Eski doğu ve batı kavimlerinde felsefi düşünce (Sümer, Babil, Asur, Hurri, Hitit, Grek)*. Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Bumin, T. (ed.). (2002). *Felsefe 2002*. İstanbul: TÜSİAD.
- Chakrabarty, D. (2012). *Avrupa'yı taşralaştırmak*. (İ. Cörüt, çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Cici, R. (2005). Osmanlı Klasik Dönem fıkıh kaynakları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(5).
- Cihan, A. K. (2015). Orhon Yazıtlarında Türk düşüncesi. *Doğudan Batıya düşüncenin serüveni*. (B. A. Çetinkaya, çev.). (Cilt. 1). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Çetinkaya, B. A. (ed.). (2018). *Türk düşünce tarihi el kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Danışman, Z. (1993). *Koçi Bey Risalesi*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Davison, R. H. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda reform; 1856-1876*. (O. Akinhay, çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa (2000). *Devlet adamlarına öğütler*. (H. R. Uğural, çev.) Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Demirli, E., Furat, A. H., Kot, Z. M. ve Arı, O. S. (ed.). (2017). *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a, Osmanlı'da ilim ve*

- fikir dünyası*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Demirtaş, A. (2019). *Darülfünundan üniversiteye öğretim üyeleri (1900-1946)*. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Dewey, J. (1939). *Türkiye maarifi hakkında rapor*. İstanbul: Devlet Kitapları.
- Direk, Z. (2001). *Türkiye’de felsefenin kuruluşu*. T. Bora, S. Sökmen ve İ. K. Şahin (ed.) Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek içinde. Ankara: Metis Yayınları.
- Duralı, T. (2000). *Felsefe-bilim’e giriş*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Erdem Ö.F. (2015). Mitolojik dönem ve sonrasında Türkler’in felsefi anlayışı ve felsefeye katkılarına genel bir bakış. *İstem*, (25), 95-110.
- Eren, G. (ed.). (1999). *Osmanlı ve bilim*. Ankara: Türkiye Yay.
- Ergin, M. (1971). *Dede Korkut kitabı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ergin, M. (1989). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ertan, T.F (2016). *Türkiye Cumhuriyeti tarihi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Fazlıoğlu, İ. (2015). *Kayıp halka Osmanlı Dönemi Türk felsefe-bilim hayatının çerçevesi*. İstanbul: Papersense Yayınları.
- Fındıkoğlu Z. F. (1940). *Tanzimatta içtimai hayat*. İstanbul: Tanzimat I. Maarif Matbaası.
- Findley, C. V. (2008). *Dünya tarihinde Türkler*. (A. Anadol, çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Gök, N.(2002). Türk-İslam Kültüründe Adalet Anlayışı ve Osmanlı Uygulamalarından Örnekler. *Türkler Ansiklopedisi içinde*. (Cilt. 11, s. 61-70). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Gökyay, O. Ş. Kızılelma. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA) içinde*. (Cilt. 25, s. 559-560). İstanbul: TDV.
- Görgün, T. (2021). *Osmanlı düşüncesi*. İstanbul: Tire Kitap.
- Günay, Ü. ve Güngör, H. (2003). *Başlangıçtan günümüze Türklerin dini tarihi*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Güngör, H. (2012). *Türk din etnolojisi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Hacıp Y. H. (2015). *Kutadgu bilig*. (A. Çakan, çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hobson, J. M. (2019). *Batı medeniyetinin Doğulu kökenleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İhsanoğlu, E. (2019). *Medreseler neydi, ne değildi?*. İstanbul: Kronik Kitap.
- İnalçık, H. (2005). *Osmanlı’da devlet, hukuk ve adalet*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk dini tarihi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İpşirli, M. (2001). *Osmanlı ilmiyesi*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Eski Türk dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2014). *Umumî Türk tarihi hakkında tespitler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kâhya, E. (2016). *Türk bilim insanları*. Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık.
- Kaya, H. (2013). İbn Sina’da varlık-mahiyet ayrımının epistemolojik bağlamı. *Beytülhikme An International Journal Of Philosophy*, 3(2), 53-65.
- Kayadibi, F. (2006). Atatürk döneminde eğitim ve bilim alanında gelişmeler. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (13), 1-21.
- Kemal, Y. (2023). *Kendi gök kubbemiz*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Kenan, S. Üniversiteler. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA) içinde*. (Cilt.42, s. 340). İstanbul: TDV.
- Kepenek, Y. (1983). Türkiye’nin sanayileşme süreçleri. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi içinde*. (Cilt. 7, s. 1760-1775).
- Kılıçbay, M.A. (1985). Osmanlı Aydını. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi içinde*. (Cilt. 1). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Köprülü, M. F. (2013). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kutlu, S. (2017). *Türkler ve İslam tasavvuru*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı (İSAM).
- Lewis, B. (1998). *Modern Türkiye’nin doğuşu* (M. Kırıatlı, çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mardin, Ş. (2017). *Jön Türklerin siyasi fikirleri: 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2017). *Yeni Osmanlı düşüncesinin doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Mardin, Ş. (2018). *Türk modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nizamü'l-Mülk (2019). *Siyasetname*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ocak, A. Y.(2002). Klasik Dönem Osmanlı düşünce hayatı. *Türkler Ansiklopedisi içinde*. (Cilt. 11, s. 15-26). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Okumuş, E. (2002). Osmanlı Devleti'nde değişim süreci ve III. Selim öncesi yenileşme çabaları. *Türkler Ansiklopedisi içinde*. (Cilt. 11, s. 27-33). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2018). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Öcal, M. (1998). Türkiye'de din eğitim ve öğretimi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(7).
- Ökten, S. Cezeri. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA) içinde*. (Cilt.7, s. 505-506). İstanbul: TDV.
- Öz, M. (1999). Klasik Dönem Osmanlı siyasi düşüncesi: tarihi temeller ve ana ilkeler. *İslamî Araştırmalar*, 22 (1), 27-33.
- Özdaş, M. N. (2000). *Bilim ve teknoloji politikası ve Türkiye*. Ankara: TÜBİTAK.
- Özden, Ö. H. (2020). *Türk düşünce tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım Sanayi.
- Rasonyi, L. (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Rodloff, W. (2008). *Türklük ve şamanlık*. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Roux, J. P. (1994). *Türklerin ve Moğolların eski dini*. (A. Kazancıgil, çev.). İstanbul: İşaret Yayınları.
- Safa, P.(1998). *Türk inkılâbına bakışlar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Sayılı, A. (1995). Hoca Ahmed Yesevî. *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (Hoca Ahmed Yesevi Özel Sayısı), 21.
- Sayılı, A. (2002). Orta çağ bilim tefekküründe Türklerin yeri. *Türkler Ansiklopedisi içinde*. (Cilt. 5, s. 614). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Sezgin, F. (2010). *İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi (Toplu Bir Bakış)*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi (Kültür A.Ş.) Yayınları.
- Şanal, M. (2003). Osmanlı Devleti'nde medreselerde ders programları, öğretim metodu, ölçme ve değerlendirme, eğitim ve ihtisaslaşma bakımından genel bir bakış. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14.
- Şeker, F. M. (2016). *İslamlaşma sürecinde Türklerin İslam tasavvuru*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tahir, B. M. (1996). *Türklerin ulum ve fûnun'a hizmetleri*. İstanbul: KİTABEVİ.
- Tanyu, H. (1978). *Türklerin dini tarihçesi*. İstanbul: Türk Kültür Yayınları.
- Taş, İ. (2017). *Türk düşüncesinde kozmogoni kozmoloji*. Konya: Palet Yayınları.
- Tatçı, M. (ed.). (2017). *Divan-ı hikmet*. (H. Bice, çev.). Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.
- Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Simurg.
- Tevetoğlu, F. (1998). *Mehmet Emin Yurdakul*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Turan, O. (2004). *Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, O. (2018). *Selçuklular ve İslamiyet*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Tümer, G. ve Küçük, A. (1993). *Dinler tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Türker, Ö. (2020). *Anlamı Tamamlamak*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Uğurlu, S. (2012). Eski Türklerin dini. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20. Yıl Özel Sayı (12).
- Uludağ, S. (2013). *İslam düşüncesinin yapısı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Uludağ, S. (2014). *Osmanlı Döneminde tasavvuf düşüncesinin bazı temel kaynakları, Osmanlı toplumunda tasavvuf ve sufiler*. (A. Y. Ocak, haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- Uygur, N. (2019). *Türk felsefesinin boyutları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2013). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2017). *Türk tefekkürü tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Vural, M. (2018). *Tanzimat'tan günümüze Türkiye'de felsefe*. Ankara: Elis Yayınları.
- Vural, M. (2019). *İslam felsefesi tarihi*. Ankara: Elis Yayınları.

- Yazıcı, N. (1992). *İlk Türk-İslam devletleri tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Yazıcıoğlu, M. S. (1980). XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı medreselerinde ilm-i kelam öğretimi ve genel öğretim içindeki yeri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (4). Ankara: İslami İlimler Enstitüsü Yayınları.
- Yıldız, H. D. (2015). *İslamiyet ve Türkler*. İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayıncılık.
- Yılmaz, C.(2002). Osmanlı siyaset düşüncesinde kavramlar. *Türkler Ansiklopedisi içinde*. (Cilt. 11, s. 33-44). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Yükneki E. A. (2019). *Atabetü'l Hakayık*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye tarihi*. (Y. S. Gönen, çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Görsel ve genel ağ kaynakçası

Görsel ve genel ağ
kaynakçasına bu
karekoddan ulaşabilirsiniz.

